

ÉVKÖNYV

16

KRIZA JÁNOS NÉPRAJZI TÁRSASÁG ÉVKÖNYVE 16.

A könyv megjelenését a

támogatta.

Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 16

Az eltűnt katona

Szerkesztette
Ilyés Sándor
Keszeg Vilmos

Kiadja a KRIZA JÁNOS NÉPRAJZI TÁRSASÁG
400162 Kolozsvár, Croitorilor (Mikes) u. 15.
telefon/fax: +40 264 432 593
e-mail: kriza@mail.dntej.ro
www.kjnt.ro

© Kriza János Néprajzi Társaság, 2008

Borítóterv és tipográfia
Könczey Elemér

Számítógépes tördelés
Sütő Ferenc

ISBN 978-973-8439-42-9

Készült a kolozsvári GLORIA és IDEA Nyomdában
Igazgató: Nagy Péter
Megrendelési szám: 616/2008

© www.kjnt.ro/szovegtar

Tartalom

Előszó. Az eltűnt katona emlékére	7
Küllős Imola A katona és a katonaélet ábrázolása a 17–18. századi közköltészetben	11
Keszeg Anna Katonák és katonabúcsúztatók hovartartozása. 1789	35
Marinka Melinda A magyarság megjelenítése egy kárpátaljai földműves katonaköltészetében	55
Nagy Pál Források és adatok cigányok katonáskodásának történetéhez a 19. század első feléből	79
Fazekas Lóránd Egy első világháborús sebesült katona időtöltése	97
Deáky Zita – Nagy Pál Cigány katonák a második világháborúban és 1956-ban	103
Tötszegi Tekla Egyetemista lányok katonáskodása az 1970-es–1980-as években Romániában	117
Csonka-Takács Eszter A sorkatonasághoz kapcsolódó átmeneti rítusok Gyimesben	133
László Lilla Katonaság és biográfia. A háborús élmény helye az élettörténetben	159

Balázs Lajos	
Egy fogolytörténet néprajzi vonatkozásokkal	177
Pozsony Ferenc	
Gazdasági élet Zabolán az első világháború idején egy zabolai tűzér leveleinek tükrében	189
Keszeg Vilmos	
A katonaság és a történelem	205
Lajos Katalin	
„Élni akarni kell.” Hadifogoly-visszaemlékezések frazeológiai vizsgálatának néhány nyelvészeten túli aspektusa	255
Rezumate	273
Abstracts	278
Szerzőink	283
Autorii	286
Authors	289

Az eltűnt katona emlékére

A kötelező sorkatonaság az állam és a lakosság biztonságát garantáló katonai ismeretek és tapasztalatok megszerzését tűzte ki célul. Az oktatásra és a gyakorlatra szakosodott intézményben az ifjú- és a felnőttkor határán álló sorkatonák hivatásos, szakképzett személyzet irányításával vettek részt a kiképzésben. A felkészülés általános és speciális szaktudás átvételét jelentette.

A közép- és kelet-európai szocialista országok szövetsége, a Varsói Szerződés megszűnése (1991), a régió országainak az Észak-Atlanti Szerződés Szervezetébe való belépése (1999–2004) új állami és polgári biztonságot teremtett. Ezt követően az egyes államokban – hol lelkesen, hol nosztalgiával, általában mindenütt viták kíséretében – rövid idő alatt, sorozatban szavazták meg a kötelező sorkatonaság, az általános hadkötelezettség kiiktatását (Magyarország – 2004, Bulgária – 2007, Románia – 2007, Ukrajna – 2009, Litvánia – 2013), vagy időtartamának csökkentését (Oroszország – a sorkatonaság időtartamának felére való csökkentése 2008-tól). S ezzel egy olyan intézmény számolódott fel, amely a 19. század közepétől, az általános hadkötelezettség törvényének életbe léptetésétől, a második világháborút követően alkotmányba iktatásán keresztül különböző, a polgári életvitelt és mentalitást meghatározó szerepeket játszott. Magyarországon az első, központilag szervezett hadsereg felállítására 1849–1849-ben került sor. A két román fejedelemségben 1830-ban szerveződött meg a nemzeti hadsereg. A második világháború után a hidegháború kiépülése a Varsói Szerződés tagállamait újabb fegyverkezésre ösztönözte.

A katonai kiképzés az aktív korú férfiakat vonta hatáskörébe. Ennek tulajdoníthatóan a populáris kultúrában a férfiúi életpálya és mentalitás meghatározó epizódjává, a férfiszerep modelláló tényezőjévé vált. Periférikusan, a politikai-ideológiai-gazdasági konjunktúra függvényében a büntetés, az ideológiai átnevelés, az országépítés, a mezőgazdasági kampány, a demográfiai feszültségek levezetésének, megoldásának eszköze volt.

A felnőtt férfiak mellett a nők és a fiatalok hazafias nevelésére és katonai kiképzésére is kezdeményezések történtek. A román cserkészmozgalom 1914-ben vette kezdetét. Ezt 1937-ben a legionárius hatalom a maga hatáskörébe vonta, megszervezve a *Straja Țării (A Haza Védelme)* szervezetet. A Kommunista Ifjak Szövetsége 1922-ben szerveződött, apró névváltozásokkal 1989-ig élte a maga történelmét. 1947-ben létrejött a *Románia Pionírjai*

egyesület, amely 1949-ben beolvadt a Romániai Iskolások Egyesületébe, majd 1966-ban *Pionír Szervezet* néven született újjá. Tíz év múlva, 1976-ban jött létre az óvodás korúak hazafias szervezete, *A Haza Sólymai* névvel. Az ország középiskoláiban az 1970-es évek elején rendszeres premilitáris képzést vezettek be. Ezzel párhuzamosan kezdődött meg az egyetemista lányok katonai kiképzése. Ezek az szervezetek hazafias érzelmeket, az ország iránti lojalitást kultiváltak, testedzést és katonai képzést biztosítottak.

A sorkatonaság megszűnését követően a kolozsvári Kriza János Néprajzi Társaság, a BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszéke 2007. december 14–15-én konferenciát szervezett az alábbi tematikával.

Az eltűnt katona

1. *A katonáskodás története. A katonaság mint intézmény a változó időben. A sorkatonaság történelmi kontextusa.*
2. *A reprezentációk története. A katona mint konstrukció: a hős, a honvédő, a nők ideálja, az ágyúöltelék, a szökevény, az „obsitos”. A reprezentációk formái (narratívumok, olajnyomatok, fényképek, filmek), toposzai és motívumai.*
3. *Katonaság és biográfia. Karrierék, a katonáskodás (auto)biografikus megjelenítése (a férfimodell, a családapa, a gazdaember). Az alulnézet perspektívája. A katonaság mint átmeneti rítus (nyelvtanulás, ismerkedés, kulturális hatások, világjárás, alfabetizáció.) A katonaság mint szociális világ (kapcsolatok, férfiszövetségek, a család hiánya). Környezetek (front, kaszárnya), tárgypopulációk (csajka, bajonét, dögcédula stb.).*
4. *A katonaság folklórja. Verses levelek, emlékkersek, imatradesziák-és paródiák, a katonaság költészete. Katonafüzetek. Élmény- és igaz-történetek.*
5. *Emlékek a háborúból. Az idegen katona a családi térben. A családtag idegen világban. Emlékezés a háborúra. A település hősei. A háború és a lokális történelem.*

Jelen kötet a konferencián elhangzott előadások egyik részét tartalmazza.

A hosszas, több éves katonáskodás sajátos mentalitást, életformát termelt ki. Ennek következtében a katona évszázadokon keresztül zsánerfiguraként élt a köztudatban, a közköltészetnek népszerű szüzséje és szereplője volt (Küllös Imola). A bevonuló katona búcsúztatása a lokális közösség kiemelkedő eseménye volt, amelyben egy társadalom szerkezete, önaffirmációja

valósult meg (Keszeg Anna). A katonai szolgálat (akárcsak a hadifogság, a munkaszolgálat) a férfiak életében átmeneti rítus szerepét töltötte be, új identitást, tapasztalatokat és új szociális kapcsolatokat biztosított (Csonka-Takács Eszter). A roma férfitársadalom számára a sor- és a frontkatonaság szocializációs funkcióval rendelkezett (Deáky Zita, Nagy Pál). A nők átmenetileg részesültek a katonáskodás élményében. A kommunisztikus utópia védelme tette szükségessé honvédelmi felkészítésüket (Tötszegi Tekla).

A katonai szolgálat idején készült kéziratos füzetek egy sajátos csoportkultúrába engednek belátást. A katonakönyvek készítése korábbi előzmények alapján Ferenc József idején vált általánossá. Egyidőben szolgálta a katonaelet eseményeinek megörökítését, egy sajátos szöveghagyománnyal (nép- és műdalok, travesztiák, folklorizálódott versek) való találkozást és azonosulást, az újfajta szociális kapcsolatok irányítását (verses levelek, emlékkersek, idegen nyelvi szójegyzékek). Az elnyúló katonai szolgálat, a frontkatonaság a családdal való intenzív levelezést hozta magával. A katonáskodás az alfabetizációt ösztönző hatása mellett jelentős szerepet játszott az írás mindennapi életbe való beépülésében. Kötetünk egyik tanulmánya olyan esetet mutat be, amelyben a fronton tartózkodó családfő levélben igazgatja a gazdaságot (Pozsony Ferenc). Részletes leírásban ismerkedünk meg egy saját kézműves termék elkészültével (Fazekas Loránd). Egy tanulmány a katonaságról való beszélés nyelvi sztereotípiáit válogatja össze és értelmezi (Lajos Katalin).

A sorkatonaság, a frontszolgálat, a hadifogság a 20. század során a történelem megtapasztalását, a hatalmi politika nyomán előálló individuális és közösségi egzisztenciális elbizonytalanodást hozta magával. Ez az élmény gyökeresen átformálta a szájhagyományt, a biografikus és autobiografikus narratívumok meghatározó toposzává és motívumává vált (László Lilla, Marinka Melinka, Balázs Lajos). Ez az élmény a lokális közösségekben a megemlékezési szertartások, a lokális történelem és a biografikus narratívumok formájában fogalmazódott meg és állandósult (Keszeg Vilmos).

A kötet a sor- és a frontkatonaság hatásának és jelentőségének feltérképezésére tett kísérlet. Reméljük, a tanulmányok ösztönzően hatnak további kutatások elvégzésére.

Kolozsvár, 2008. november 28.

Keszeg Vilmos

Küllös Imola

A katona és a katonaelet ábrázolása a 17–18. századi közköltészetben

A katonaság megéneklése alkotja a magyar lírai népköltészet egyik, alműfajokban leggazdagabb csoportját. A szájhagyományban élő újkori katonadalok többsége negatív érzelmi töltésű, bánatos hangú, a katonaelet gyötrelmeit és értelmetlenségét panaszolja, vagy a családtól való kényszerű távollét miatt kesereg. Vidámabb, tréfásabb hangütéssel csak a kaszárnya-folklorban, pl. a fegyvernemek közötti tréfás vetélkedésekben, imaparódiákban és az ún. leszerelő dalokban találkozunk. Bizakodó hangvételük, hazafiasságuk és örömteli életszemléletük miatt egészen külön csoportot alkotnak az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc honvéddaljai is.

Mindezek ellenére az utóbbi két évszázad folklorjában megjelenő kép a katonaságról összességében sokkal színtelenebb, egysíkúbb, mint a 17–18. századi közköltészeti alkotásoké volt.¹ A kéziratos énekeskönyvekben fennmaradt populáris verseknek számos műfaja (moralitások, iskoladrámák, históriás énekek, kuruc szegénylegény dalok, köszöntők és egyéb mulató és mulattató műfajok) emlegeti úgy a katonákat, mint a kor jellegzetes zsánerfiguráit, akik a társadalom számban is jelentős, nemesek és jobbágyok közötti, külön jogállású és erkölcsiségű rétegét alkották a háborúktól dúlt, pestis járványoktól szenvedő Magyarországon.

Ismernünk *primér*, a katonát és katonaságot központi témaként, ill. lírai hősként kezelő közköltészeti műfajokat. Ilyenek: a *latorének* és a *latordicsekvés*; a *toborzó ének*; a *helyzetdal a katonaságról* (ezen belül: a kvártélyos katona élete); a *panaszdal* és *keserves*; a *csúfolók*; valamint a különböző műfajok katonákra vonatkoztatott, ill. általuk készített *paródiái* és *travesztiái*.

Vannak olyan, témánk szempontjából *szekundér* műfajok, amelyekben a katona zsánerfigurája, a katonaság mint karrierlehetőség/életforma jele-

¹ A közköltészet fogalmáról és műfajairól lásd Küllös 2004a.

nik meg, rendszerint egy másik társadalmi réteg (a földműves paraszt vagy a diák) lehetőségeivel szembeállítva. Ilyenek a *bordal* és *mulatónóta*, a *búcsúdal* és a *diákdal*.

A 17–18. századi közköltészeti alkotásokban a háborúk „ideológiájáról”, a hazaszeretetről, a szülőföld védelmének nemes eszméjéről szinte szó sem esik, viszont a katonaélet adta szabadságáról és szabadosságáról, valamint magáról a „kevély, nyalka, gondtalan” katonáról, – aki ha éppen nem a csatában forog, akkor a nők körében hódít –, érzékletes képet kapunk. A katona – legyen az végvári vagy szabad hajdú, kuruc vagy labanc, keresztény vagy pogány – polgári lakossággal szembeni viselkedése állandó s nagyon fontos témája volt a kora újkor közköltészetének. A „hadi nép” törvénytelen garázdálkodásait, kegyetlenkedéseit, elbizakodottságát és erkölcstelenségét bemutató, felpanaszoló és/vagy kigúnyoló énekek elsősorban egy visszas társadalmi állapotot, a katonaság és a polgári lakosság permanens ellentétét tükrözték. Némelykor ugyanezek a költői frázisok és motívumok az idegen zsoldosokkal szembeni nemzetiségi ellentétek kifejezőjévé is váltak.

Lator katona és pogány kuruc

Találón állapította meg Kardos Tibor, hogy „ahol zsványság történik, ott a katona jelen van” a 17. században (Kardos 1955: 45). Érthető tehát, hogy a 17–18. századi populáris költészet különböző műformáiban (az életképszerű dicsekvő énekekben, kocsmadalokban, verses krónikában, toborzódalokban, de moralitásokban és iskoladrámákban, illetve azok közzjátékaiban is) gyakran találkozunk a garázda, kóbor katona zsánerfigurájával. Ennek az útonálló lator = (hajdú)katona fogalompárnak hajdani egységét tanúsítják, és a „kalandor katona társadalmat bontó sötét arculatát mutatják” az olyan klasszikus népballadáink is, mint a *Hajdúkkal útnak induló lány*, a *Nagy hegyi tolvaj* vagy *Az elcsalt feleség* (Molnár Anna) – figyelmeztetett Kardos Tibor (Kardos 1955: 45).

Az általam megtalált és külön műfaji csoportként definiált *latorénekek* alkotói és hősei a kóborló, rablásból és fosztogatásból élő katonák, meg a törvényen kívül álló tolvajok, útonállók voltak. A 4. altípusba sorolható *latorénekek* vágáns hangvételű, társadalomellenes moralitású és etikájú szövegek – éppen társadalomellenes attitűdjük miatt – elég kis számban maradtak ránk a 17–18. századi kéziratos énekeskönyvekben. Ám bizonyos toposzaikat, motívumaikat (pl. a tolvajok és katonák garázda kalandjainak

dicsekvő felsorolását kocsmai mulatozás közben vagy kivégzés előtti búcsú-énekükben) a 19–20. századi betyárdalok is megőrizték.²

A 17–18. századi lator-, kuruc- és kurucellenes énekekben egyaránt megőrkített „katonaerkölcs”-nek, viselkedésmódnak (amelyhez hozzátartozott a paraszt, illetve a civil lakosság megverése, megsarcolása, javainak felprédálása is!) a Dózsa-féle parasztháború óta kimutatható magyar költészeti hagyománya volt – fejtette ki Eckhardt Sándor. „A dúlás formái ugyanazok voltak századokon át, s így érthető, hogy a kuruc verselő uszító versének³ egy-egy sora szinte szóról-szóra ismétli Apáti Ferenc 1520 körül írt énekének parasztbecsmérlő szavait, ami arra vall, hogy a nemesek és katonáik között a Dózsa felkelés óta közhelyszerűen jártak az efféle uszító szólamok” (Eckhardt 1951: 147).

A *Csínom Palkó*... kezdetű katonadicsekvésben – mely a hadtörténeész Nagy László kutatásai szerint valószínűleg 1681 tavaszán, a Thököly-felkelés idején keletkezett –,⁴ a kuruc katona ilyen szellemben biztatta társait:

*Az parasztembernek/ Fogd meg az szakállát,
Hajtsd el az marháját,/ Verd pofon ő magát...*

Jóllehet Thököly 1681-es hadi rendelete, az *Edicta militaria* a dúló-fosztó katonákat halálbüntetéssel fenyegette: „Senki az otthon lakós szegénységet ne háborgassa, nyomorgassa, marháját ne hajcsa, falujok el ne pusztítsa, Malmokat, Házokat ne égesse, más rendelt Quartélyát fel ne verje, vagy gazdját ne fosztja s károsítja, hanem ellenségétől nyerjen a mire Isten segíti, mert különben meg hal.” (Idézi Nagy 1982: 224) „A Habsburg-ellenes hadseregek vezetői úgy és azzal tudták a magyarországi lakosságot némileg kímélni katonáik prédálásától, hogy »napnyugati portyák«-ra küldték őket: Morvaországba, Sziléziába és az osztrák örökös tartományokba. Ezeket az akciókat maguk a katonák is gyakran »rablások«-nak nevezték, s valóban azok is voltak... elhajtottak és elhoztak mindent, amihez hozzáférhettek, és ami mozgatható volt!” – írta a kuruckor neves történész kutatója, Nagy László (Nagy 1982: 333).

Ugyancsak ő állítja, hogy a „kurucos” életvitel és haremodor, amelyet a rajtaütésszerű támadás, a portyázások és a szabad prédálás, tehát – a re-

² Erről lásd bővebben kandidátusi disszertációm: Küllös 1991, továbbá Küllös 2004b.

³ ti. a *Csínom Palkó* kezdetű katonadicsekvésnek

⁴ Lásd bővebben Nagy 1982: 199–251.

guláris hadsereggel ellentétben – nagyfokú fegyelmetlenség jellemzett, a 17. században a török- és Habsburg-ellenes csaták során, tulajdonképpen a kényszerítő körülmények (hiányos, korszerűtlen fegyverzet, fizetlenség stb.) hatására alakult ki. Viszont feltétlenül szem előtt kell tartanunk azt a tényt – írta –, hogy a prédálás „nem valamiféle alantas telhetetlen harácsolási vágy kielégítését szolgálta a magyar katonák többségénél, hanem ez volt a fő és sokszor egyetlen megélhetési forrásuk. A hivatásos vagy félhivatásos magyar katonarétegek tagjai – mindenek előtt a végváriak és a szabad hajdúk – a 17. század folyamán jórészt fizetetlenek, illetve nagyon rendszertelenül fizetettek voltak” (Nagy 1982: 92, bővebben kifejtve 81–99). A nyugat-európai mintájú reguláris hadsereg megteremtésén fáradozó Rákóczinak annyira nem tetszett ez a Thököly-időkből örökölt „kurucos” szellem és magatartás, hogy meg is tiltotta katonáinak a kuruc elnevezés használatát. Egyébként a fejedelem „egyetlen levelében vagy hivatalos iratában sem nevezte sem magát, sem katonáit »kuruc«-nak” (Nagy 1982: 54, bővebben kifejtve 33–63). Bizonyára jól ismerte az 1671 óta használt kifejezés korabeli kontextusát és jelentését: kóborló, felkelő, fosztogató, szegénységet sarcoló haramia, tolvaj, lator. A „kuruc” elnevezés csak az 1680-as évektől kapott pozitív kicsengést, a császári seregben harcoló „labanc” antonimájaként, de a legtöbbször úgy, hogy Thököly katonái az „igaz” jelző használatával különböztették meg magukat az „égető pogánynál pogányabb kuruczok”-tól.

Jóllehet a hadi rendeletek a 17. században végig szigorúan tiltották a parasztok és a polgári lakosság bántalmazását, jószágaik erőszakos elragadását, ennek a gyakorlatban nem sok fogantja volt. A szabad hajdúk, kurucok civil lakossággal szembeni garázdaságainak, kegyetlenkedéseinek, és a latorénekek útonálló katonái mentalitásának hasonlóságára utalnak a kurucokat (és magát Thökölyt is!) gúnyoló szatirikus énekek.

Amint az a korabeli történeti forrásokból és verses feljegyzésekből kitűnik, a heterogén, folytonosan változó személyi, társadalmi és etnikai összetételű magyar (félzsoldos, zsoldos) hadaknál a nyelvi és etnikai hovatartozás gyakorlatilag nem játszott szerepet, sokkal inkább megosztották a hadi népet (és a civil lakosságot is) a Habsburg-párti/török-párti, kuruc/labanc, katolikus/protestáns, keresztény/pogány, jobbágy/nemes, szabad(katona)/„iratós” végvári(katona), gyalogos/lovass stb. oppozíciók.

Csúfolók

A kora újkori latorénekek népes és változatos családjába tartozik az a csúfoló, amelyet Thaly Kálmán a *Volt tót kuruc dala* címen adott ki. Az egykori Felvidék északnyugati részén ismert éneket a *lator katona dicsékvésének* nevezett típusba sorolhatjuk.⁵ Ismereteim szerint ennek a típusnak legkorábbi magyar szövegemléke a *Fanchali Jób-kódexbe* 1606 novembere és 1607 novembere között feljegyzett, kontaminált szövegű *Pajkos ének* első 9 versszaka,⁶ amelyben egy kóborló katona cinikus büszkeséggel sorolja fel garázda kalandjait:

*Óh, aj nekem nevem bujdosó katona,
Mert hol kit találtam, bizonynal megfogtam.*

*Noha tolvaj vótam, ugyan jámbor vótam,
Kitől mit elvöttem, soha meg nem adtam.*

*Kit regvel megvertem, estve eltemettem,
Kit estve megvertem, az regvelt nem érte.*
(Stoll 1984: 7. 2–4. vsz.)

Ugyanezt az énektípust szőtték bele az 1664-re datált a *Névtelen Comico Tragoedia* című morális-játék, „híres szegény lator”-jának kocsmai mulatódalába is:

*Igyunk vitézek, 's itt háljunk,
Pintes kannát ne útáljunk!
Doz, doz, doz, rendre okádjunk!
'S holnap ismét ide hajtsunk.*

⁵ Erről lásd bővebben kéziratos disszertációm *Latorköltészet és betyárfolklor...* (1991) II. fejezetét, valamint Küllös 2004b.

⁶ A Felvidéken összeírt kéziratos énekeskönyv magyar nyelvű versszövegeit Klaniczay Tibor (1959) tárta fel, s a *Pajkos ének* példaértékű folklorisztikai, szövegfilológiai elemzését Stoll Bélának (1962) köszönhetjük. A *Fanchali Jób-kódex* leírása a Stoll-bibliográfiában (2002) a 4.sz. alatt olvasható.

*Módot abban mi találjunk,
Ha pénz elfogy, útat álljunk,
A' tserére ki-sétáljunk,
Kalmárokat megkínáljunk:*

*Akkor nagy tüszüket várjunk,
Elől 's utól mindent bántsunk,
Senkitől semmit-se tarsunk,
Katonáson lejtőt járjunk:...*
(RMDE II: 72)

A *Volt tót kuruc dalá*-nak nevezett (232. sz.) magyar–szlovák keveréknyelvű *katonacsúfolónak* az 1724 és 1837 közötti időszakból nyolc kéziratos szövegváltozatát ismerjük. A prédaleső, hencegő szlovák kuruc katona szájába adott ének a kuruc háborúktól távolodva a tót vándorárusok életét bemutató strófákkal kontaminálódott. Elemzésével és folklórvariánsaival egy 1995-ös tanulmányomban foglalkoztam (Küllős 1995), itt csak az ének témánkba vágó tanulságait foglalom össze.

Csanda Sándor irodalomtörténész szerint az énekekben két olyan motívumot is felfedezhetünk, amely a 17. század végi szegénylegény-hagyományra emlékeztet: „... *Nem egyszer is szalajtottam,/ Többször is szaladtam..., ...Ha jól laktam, kifeküdtem na slunce hasával...* Az első motívumhoz hasonlót többek között az *Egy bujdosó szegénylegény* kezdetű magyar kuruc dalban találunk: *Sok helyen ő megijede, sok helen mást megijeszte*. A második motívum pedig szinte átvételnek látszik a *Mit búsulsz, kenyeres...* kezdetű költemény következő részéből: *Kivetem hasamat az szép verőfénynek,/ Csak úgy dohányozom, az midőn éheznek*. Vajon nem általánosan elterjedtek voltak-e ezek a motívumok az akkori Magyarország különböző nyelvű népeinek szegénylegény-betyár énekeiben?” (Csanda 1961: 46–47)

A *Volt tót kuruc dalát* elemző tanulmányommal annak idején azt igyekeztem bizonyítani, hogy nyilvánvaló és érthető a motívikai hasonlóság a 17. századi lator katona dicsekvő éneke (mint közköltészeti alkotástípus) és a szintén közköltészeti, szájhagyományban élő kuruc szegénylegényénekek között. A 18. századi szövegek érzékletesen mutatják a rossz magyarsággal beszélő egykori tót kuruc „virtusait” is:

*6. Hogy katonák voltam Rákóczi vojnában,
Lepedő zászlóval jártam Oravában.*

*7. Ott, hogy katonásan magamat viseltem,
Ihol arany forgót gólyatollból nyertem.*

*8. Azután Trencsénbe kvártélomban mentem,
Minden napon bővön pálinkával éltem.*

*9. Ha jól nem tartotta hajdinakásával,
Gazdámat megvertem ezen valaskámmal.*

(1724. Az *Eszter* című iskoladráma közjátéka. Kiadta Küllös 1995: VII. sz.)

Az igazat megvallva: sokkal gyakoribb és változatosabb példáink vannak a kuruc kortól a német és labanc katona csúfolására, mint a tótokéra, kezdve a sort a *Csínom Palkó* közismert soraitól a német katona groteszk magyarságú panaszáig. A tört magyarsággal panaszkodó, tetves, rongyos, éhes német (akárcsak az egykori tót kuruc) azzal is eldicsekszik, milyen jó dolga volt katona korában magyarországi kvártélyain.

*Mikor én katina fólt,
Pizsom Isten naty úr fólt.
Kofártilyban mikor fólt,
Túkhús, lúdhús megparantsólt.
Kasztának sekkbe rúg fólt,
Kasztaszsonnyal fekszik fólt.*

(Dávidné Soltári, 1790–1791. Kiadva lásd RMKT XVIII/IV. 107/III. sz. 265–266)

A közköltészeti alkotások rendszerint leszólták, kigúnyolták a szegényebb, elmaradottabb vidékeket és lakóikat, meg az éhenkórász idegen katonaságot. Ez az ellenséges magatartás, gúnyos hang azonban nem csupán az ellenséges labancoknak vagy az idegen zsoldosoknak, hanem általában a *katonáknak* szólt. Dálnoki Veres Gerzson (székely katona) 1704–1722 között megverselt *Kuruc krónikájában* szépítgetés nélkül ezt írta:

*...Katonásan az mint élhetek, úgy élek.
...Az katona sem él, ha nem farag és fúr.
(Varga 1977: 663, 666)*

Magyarán: ha a szállásadó gazda eldugja a katonák elől az ennivalót, fel kell törni a gabonás vermét, addig kell kutatni, amíg rá nem találunk.

Egyébként a beszállásolt, kvártélyos katona sem volt szívesen látott vendég a háznál.

*– Jó napot, gazdasszony! Vártál-e katonát?
Csakhamar főzz enni, hozz le fél szalonnát!
Te szolgáló, rossz leányzó, fűtsd be jó a szobát!
Vedd le, szolgál, a nyergemet,
Akaszd szegre fegyveremet,
A köpönyegeimet,
A köpönyegeimet!*

*Halod-e, te bíró, végy hamar egy zsákot!
Menj el a faluba, hozz szénát, abrakot!
Egyik mindjárt borért menjen,
Másik konyha kerül legyen,
Minden elég legyen,
Menyecske is legyen!
(Lásd VÉV 201. sz.)*

Ezzel az ellentmondást nem tűró parancssorozattal kezdődik egy, a 18. század kilencvenes éveiben több változatban is főljegyzett ének. A kaszárnyák előtti korban a beszállásolt katonaság ellátása, ami nemcsak ételmezt, hanem szabott napi szénaporciót és előfogat kötelezettséget (úgynevezett forspontot) is jelentett, komoly teherként nehezedett a civil lakosságra, a katonaságtól „megszállt” településekre. Ezeket is felemlegeti az a két 18. századi panasz-ének (*Portio-ének* és a *Vagyon hazánkban két gonosz ember, a Portio Pál és a Forspont Péter...* kezdetű szöveg), amely a parasztságot sújtó földesúri, papi és hadi adók, szolgáltatások mértéktelensége ellen emel szót. Ugyanakkor több 17–18. századi ének is megemlíti, hogy az eladóleányok számára a katonával kötött házasság a társadalmi felemelkedés lehetőségét kínálta, az asszonyok számára pedig a cifra, uras kinézetű és magaviseletű katona fölöttébb kívánatos szexuális partner volt. Imént idézett énekünk a követelődző kvártélyos katonáról a háziasszony felkínálkozásával folytatódik (több változatban is!).

Figyelemre méltó, hogy az útonálló, lator katona irigyelt, ám kicsúfolt figurája a 19. századra teljesen elveszítette fenyegető, garázda vonásait, s a

világot járt, sokat megélt katona mind a közköltészetben, mind a folklórban kedélyes „hetvenkedővé”, hazudozó mulattatóvá vált. (Lásd például a Garay János *Obsitos*-ából kifejlődött nagyotmondó Hány Jánost.) Az egykori katonák dicsekvéseit a vőfélyversek, a lakodalmi hazugságversek, a diákok mendikáló szövegei és egy-egy népszokáshoz, ünnepi köszöntőhöz kapcsolódó katona-vetélkedések őrzik. Ez utóbbiak különösen az erdélyi kéziratos énekeskönyvekben maradtak ránk szép számmal (vö. Küllös 2002).

Toborzók

*Katonának élte sok próbákon fordul,
Néha végan vagyon, néha könyve csordul,
Tarsolyába néha sok pogácsa fordul,
Néha pedig üres, a hasa is kordul.*

– olvashatjuk az 1768-ban összeállított *Lócsei-énekeskönyv* egyik mulattató énekében.⁷

A valóságnak ellentmondóan mégis a katonaélet napos oldalát, a katonavirtus és -dicsőség csábító képét találjuk meg a 18. századi közköltészet toborzóénekeiben. Ennek a műfajnak egyik legaprólékosabban kidolgozott és legnépszerűbb példája Amade László (1704–1764) *A szép fényes katonának...* kezdetű, 18x5 soros refrénes toborzó dala,⁸ mely Kodály Zoltán *Hány János* című daljátéka nyomán vált közismertté. Amade, amint azt nemrégiben megjelent költeményei előszavában olvashatjuk, igazi közköltészeti alkotó volt,⁹ akinek dallamra komponált verseit szeltében énekelték. A katonáskodás idilli állapotát és előnyeit lefestő toborzója olykor Balassi Bálint katonaénekét, olykor a kurucénekeket (pl. a *Csínom Palkó* kuruc katonájának hengegését) juttatja eszünkbe.

Az Amade-szöveg legkorábbi közköltészeti változata Pálóczi Horváth Ádám *Nosza, gyertek, legények, menjünk katonának...* kezdetű verse.¹⁰ A Pálóczi által feljegyzett változat már csak 6x4 soros (tehát 1/3-a az eredetinek), 3 egyedi

⁷ Lásd az RMKT XVIII/4. *Közköltészet* 1. 123/III. sz. jegyzeteiben.

⁸ Teljes, modernizált helyesírású szövegét lásd Függelék I. sz.

⁹ Lásd RMKT XVIII/VII.

¹⁰ PHÁ ÖÉ. 222. sz. dallamával együtt. Ez a dallam nem azonos a Kodály feldolgozásában ismertté vált népi variánsokkal.

strófája (a 3–5. vsz.) van, és szövegszinten a szakaszonként 2 sornyi refrén feltehető meg egyértelműen Amade toborzójának refrénjével.

Az Amade-toborzó népköltészeti változatai még rövidebbek, mint a köz-költészetiek. Gyakorlatilag 1 szakaszosak és mindegyiket a költő szűkebb pátriájában, Nyitra megyében gyűjtötték. Kodály két maga gyűjtötte zsérei dalból¹¹ meg a Négyesy-féle Amade kiadásból szerkesztette össze a *Háry*-ban elhangzó 3 szakaszos toborzó dal szövegét. (lásd Függelék IV/a.)

A Pálóczi feljegyezte indító sorok szó-szinten variált változata feltűnik egy 1789-ben leírt 5 strófás (valószínűleg táncdallamra énekelt) dalban is. Ez a 18. századi, anonim toborzó diákokat biztat a gondtalannak lefestett katonaeletre, távoli témaváltozata tehát Amade versének, és más a refrénje is. Idézem kezdőstrófáit:

*Nosza, vígon, legények, menjünk katonáknak,
Vígon éljük napjait e szélyes világnak!
Haja, huja, huj, huj, huj, katonák, így élünk!*

*Nem kell nekem papiros: maradjon a boltban!
Tenta helyett palack bor függjön a markomban!
Haja, huja, huj, huj, huj, katonák, így élünk! stb.*¹²

A 18. századi közköltészetnek létrehozója, terjesztője s így értelemszerűen fontos szereplője ugyanis a diákság (ill. a literátus réteg) volt, ezért a társadalmi tematikát megéneklő alkotások jelentős részében megtaláljuk a diákélet/katonaélet oppozíciót. A mérleg nyelve hol az egyik, hol a másik életpálya felé billent.

Egészen különös, hogy az erdélyi diák-énekeskönyvekben a kalendáris ünnepek köszöntőverseiben – az ünnepi alkalomtól teljesen függetlenül – is felbukkan ez a dilemma: kinek van jobb dolga, a diáknak-e vagy a katonának? Az egyik udvarhelyszéki unitárius kézirat karácsonyi köszöntőjében a Napóleon ellen csatázó Ferenc császár seregébe toboroznak:

¹¹ *A jó lovas katonának de jó' vagyon dolga* – Gyűjtötte: Kodály, Zsére, 1911. 40–50 éves asszony, MF 1304a; *Száztalléros katonának de jó' vagyon dolga* – Gyűjtötte Kodály, Zsére, 1911. Elgyütt József 50 éves.

¹² *Andrási Zsigmond-ék.* (1798). Kiadva VÉV 187. sz. Teljes szövegét lásd a Függelékben II. sz.

*Jere pajtás, Gergely, menjünk katonának,
Ne szolgáljunk másnak mi senki fiának,
Hanem első Ferenc ő királyságának,
Álljunk meg keményen ama franciának!*

Ám a megszólított diák a katonaelet veszélyeit ismerve így válaszol:

*Katonának hiszem, jó volna elmenni,
De ám olyan helyen embernek kell lenni,
Nem hagyják ott ingyen a prófontat enni,
Puskát kell tölteni s kardat jól megfenni.¹³*

Itt kell megemlítenem, hogy a katonaelet ábrázolása valószínűleg a kötelező verselési gyakorlatok egyik témája volt a protestáns iskolák poétikai osztályának tanulói számára épp úgy, ahogyan az évszakok, napszakok, ünnepek vagy más foglalkozások, a szántóvető, a kereskedő, a pásztor életének bemutatása. Nemrégiben akadtam rá a pozsonyi evangélikus könyvtárban egy olyan 18. századi diák írta időmértékes/rímes helyzetdalra, amely a téli vártán fagyoskodó és éhező katonát állítja elének életszerűen.

Amade versének, *A szép fényes katonának...* első ismert parafrázisával egy 1755 körül összeírt erdélyi kéziratban cigánycsúfolóként találkozunk: *Eb-ugatta cigányának be jól vagyon dolga...* kezdettel.¹⁴ Sajátos, hogy ugyanebbe a kéziratba, ennek a szövegnek a parafrázisát is feljegyezték *A kimustrált katonának nyomorúság dolga...* kezdettel.¹⁵ (lásd Függelék III. sz.)

Míg a 18. századi cigánycsúfoló a katonaelet idillikus ábrázolásának csúfondáros párja, a gondtalan cigányélet dicsérete, addig a kimustrált katonáról szóló keserves a toborzók lefestette idilli képnek az inverziója.

A katonakeserves

Ez az alműfaj és ez a kesergő, panaszos hangvétel uralja a 19–20. századi szájhagyományból gyűjtött katonadalokat, de mint a kimustrált katonák sorsáról szóló versben is láthattuk, előzményei már a 18. sz. végén, a 19. sz. legelején felbukkannak.

¹³ Fodor (Mózes) Sámuel-ék (1792 után – 19. század eleje) A kéziratról lásd Küllös 2002.

¹⁴ *Szádeczky Miscellania* (1755) „Az cigányról”. Kiadva lásd RMKT XVIII/4. *Közköltészet* 1. 91. sz.

¹⁵ Kiadta Varga 1955: 37–38, majd VÉV 199. sz.

Egy több mint 100 éven át népszerű kéziratos katonakeserves legelső, általam ismert szövege egy 1804-ben, Nagyszombaton összeírt kéziratban bukkan fel. Idézem:

*Semmit sem vitétem Esztergam városnak
Mégis megfogattak lovas katonának.
Lovas katonának könnyő az életje
Mikor masírozik, lovon dohányozik.
De szegény bakanycsos, olyan mint egy szolgál,
Mikor masírozik, úton séránkozik.
Árva az katona, kinek lova nincsen,
Én is árva vagyok, mert szeretőm nincsen.
Nincsen kedvem, nincsen, mert szeretőm nincsen,
Ha szeretűm vólna, de jobb kedvem vólna.¹⁶*

Ez a katonakeserves a 18. századi populáris dalok általunk¹⁷ összeállított kezdősormutatója szerint összesen 4 kéziratban fordul elő, természetesen más-más, aktualizált helységnevekkel. A szöveg első hat sorának változatával, mely a gyalogos és lovas katona sorsának összehasonlítása néhány évvel később egy kézdivásárhelyi kántor, Wén József énekeskönyvében találkozunk. Ez a változat ugyanis kiegészült azzal az újkori katonafolklorban is kedvelt toposszal, amelyben a *bornyúcipelés* (ebben a borjúbőr hátizsákban volt a gyalogos katona teljes menetfelszerelése) és a rövidszárú, kényelmetlen bakancs miatt kesereg a gyalogos katona.

*Nem vétettem soha Kézdi városának,
Miért adott engem gyalog katonának.*

*Ha vétettem volna Kézdi városának,
Inkább adott volna lovas katonának.*

*A lovas katona mikor masírozik,
Felül a lovára, s csak úgy dohányozik.*

¹⁶ *Melodiae Diversae* (1804, Nagyszombat) (Stoll 1167: 7b)

¹⁷ Csörsz Rumen Istvánnal együtt dolgozunk a RMKT XVIII. század *Közköltészet* 3. kötetének összeállításán, amelyben majd a *Társadalmi élet dalait* (értelemszerűen a katonadaloikat is) adjuk közre.

*A gyalog katona mikor masérozik,
Nézi a bakancsát, csak úgy káromkodik.*

*A hóhér vágja el mészárosnak nyakát,
Miért vagdalta el bornyúnak a lábát.*

*Már a szegény bornyú nem tud lábon járni,
Szegény bakancsosnak háton kell hordozni.*

*A hóhér vágja el suszternek a nyakát,
Miért vagdalta el csizmának a szárát.*

Ilyen adta csizma, biz rövid a szára, *beh?
Majd minden utamba megmerül a sárba.¹⁸*

A keserves szövegcsaládja megtalálható egy kopácsi parasztleány, Csöbrös István olaszországi kaszárnyákban összeírt, 19. század eleji énekeskönyvében is.¹⁹ A közhelystrófával induló ének azonban egyéb, régi katonadalokból, keservesekből, búcsúdalokból átvett motívumokkal kontaminálódik. Csöbrös rendszerint „fejből” idézte és magacsinálta verssorokkal, szakaszokkal keverte, toldotta össze a közismert világi nótákat, olykor pedig csak egy-egy kifejezés megváltoztatásával aktualizálta saját sorsára, pillanatnyi érzelmi állapotára. Nála így módosult a katonadal kezdete:

*Nem sokat vétettem Kopács városának,
De mégis megfogtak engem katonának.
Mert sok irigyeim reám támadának,
Császár seregében jaj, beállítanak.²⁰*

Egyébként ezt a népszerű katonakeservest 1846-ban Erdélyi János, majd 1863-ban Kriza János is felvette népköltési gyűjteményébe.

¹⁸ Wén József-ék. (1809–1810, Kézdivásárhely) (Stoll 610, 106–107)

¹⁹ *Kopácsi énekeskönyv* (1822–1825) (Stoll 1240) Kiadva lásd Katona-Lábadai 1993.

²⁰ Teljes szövegét lásd Függelék V.

*Nem vétettem soha Szeben várassának,
Mégis bésoroztak gyalog katonának*

*Verje meg az Isten Szeben mészárossát,
Hogy mér vágta vót le kicsi bornyú lábát.*

*Szegén kicsi bornyú nem tud lábán járni,
Gyalog katonának hátán kell hordozni.*

*A gyalog katona mikor masírozik,
S köti a bakkancsát, nagyot káronkodik.*

*„Teremtette bakkancs! Be kurta a szára,
Menyen az utcára, s megmerül a sárba.”²¹*

A katonakeserves legtöbb szövegében előforduló átkozódás (a *bornyú* roppant súlya és a kurta szárú, kényelmetlen bakancs miatt) kedvelt motívuma lett a népi katonadaloknak.²²

Az indító sorpár a szegény parasztleányekre nézve igazságtalan sorozásról úgyszintén közkedvelt volt, hisz már a 1848–1849-es szabadságharc előtti katonadalainkban előfordul (Erdélyi 1846 I: 362–363 és Ortutay–Katona 1975 II: 350–351, 368, 375), annak ellenére, hogy akkor már nem

²¹ *Vadrózsák*, 425. (lásd Küllős 1994: 488. sz.) Az eredetiben 4 soros strófákba tördelve!

Hasonló, de rövidebb népi változata:
*Semmit se vétettem Nyitra városának,
Mégis besorozott engem katonának.*

*Huszárnak sorozott, bakancsnak (!) íratott,
Verje meg az Isten, de megszorított!*

*Elvisznek messzire, messze a hazámtól,
El sem búcsúzhattam a kedves babámtól.*

Menyhe, Nyitra m. Kodály: Százszorszép 26. 14. sz. dallammal; lásd még: Ortutay–Katona 1975 II: 375–376, 103. sz. Az eredetiben 4 soros strófákba tördelve!

²² Megtaláljuk Vikár 1900-as erdélyi gyűjtéseiben épp úgy, mint a Felvidéken. Lásd Küllős 1994: 501. sz. Csucsom, Gömör és Kishont vm.

erőszakkal fogdosták vagy verbunkos zenével és tánccal toborozták a katonákat, hanem kötelezővé tették a katonai szolgálatot.²³

1882-ből Szárazajtáról való a keserves egyik legszebb népi változata:²⁴

*Sohasem vétettem világ lakosságának,
Mégis besoroltak engem katonának.*

*Tizenkét évre elvették kedvemmet;
Jaj, de sajnálom én az én víg kedvemmet!*

*Jaj, de kár a legényt annyira sorolni,
Annyi sok szép leányt párja nélkül hagyni!*

*Sok országnak útját át kell masérozni,
S az én gyenge rózsám más karjára hagyni.*

*Fájlalom, sajnálom az én szép hazámat,
De annál is inkább az én szép rózsámat.*

*Bévettek huszárnak, elírtak gyalognak,
Verje meg az Isten, még lovat sem adnak!*

*Szeretném a lovam kedvemre jártatni,
S az én galambomtól egy pár csókot lopni.*

Széken még a 20. század derekán is aktuálisnak érezték és énekelték ezt a katonakeservest, igaz, két versszaknyi szerelmi panasz dallal kontaminálva.

²³ E kedvelt sorpár azonban különböző daltípusokat vezet be; egyetlen olyan folklórvariánst, egy rabéneket találunk, amely a katonakeserves első versszakának távoli rokona.

*Nem vétöttem soha Tóba falujának,
Mégis az irigyök neköm árkot ástak.
Verje meg a jó ég az én irigyömet,
Kik engöm ártatlan rabságba ejtöttek... stb.*

Morotva-pusztá, Torontál m. Kálmány: Szeged népe II, 59. 23. sz. Lásd még: Ortutay–Katona 1975 II: 512. Az eredetiben 4 soros strófákba tördelve!

²⁴ Szárazajta, Háromszék, MNGY III: 203–204. (lásd még Küllös 1994: 487. sz.) Az eredetiben 4 soros strófákba tördelve!

Szakirodalom

CSANDA Sándor

1961 *A törökellenes és kuruc harcok költészetének magyar–szlovák kapcsolatai.* (Irodalomtörténeti Füzetek, 32.) Akadémiai Kiadó, Budapest

ECKHARDT Sándor

1951 Parasztsors a régi magyar költészetben. *Irodalomtörténet* 48. 144–174.

ERDÉLYI János

1846 *Népdalok és mondák.* I. Pest.

KARDOS Tibor

1955 A régi magyar színjátszás néhány kérdéséhez. In: *Magyar Tudományos Akadémia I. Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának Közleményei* 7. Akadémiai Kiadó, Budapest, 17–64.

KATONA Imre – LÁBADI Károly

1993 *Egy szép dologrul én emlékezem. Csöbörös István kopácsi énekeskönyve.* Előszó és jegyzetek kíséretében közzéteszi Katona Imre és Lábadai Károly. Szerkesztette és sajtó alá rendezte Jung Károly, Bori Imre utószavával. Forum Könyvkiadó, Újvidék

KODÁLY Zoltán

1969 *A magyar népzene.* A példatárat szerkesztette Vargyas Lajos. Zeneműkiadó, Budapest

KÜLLŐS Imola

1994 *Népköltészet.* Válogatta, összeállította, a jegyzeteket és a szómagyarításokat írta Küllős Imola. (A magyar költészet kincsestára, 23.) Unikornis, Budapest

1995 „Hej, mikor én kuruc voltam Rákóczi vojnában”. Egy 18. századi kézirat énekszöveg elemzésének tanulságai. In: SZILÁGYI Miklós (szerk.): *Népi kultúra – Népi Társadalom XVIII. Folklórműveltség a 18. századi Magyarországon.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 167–192.

2004a *Közköltészet és népköltészet. A XVII–XIX. századi magyar világi költészet összehasonlító műfaj-, szüzsé- és motívumtörténeti vizsgálata.* L'Harmattan, Budapest

2004b A latorköltészet és betyárfolklor összefüggéseiről. *Ethnographia* 115. (4) 405–433.

MNGY *Magyar Népköltési Gyűjtemény*

1882 *Székelyföldi gyűjtés.* Gyűjtötték Kríza János, Orbán Balázs, Benedek Elek és Sebesi Jób. (Magyar Népköltési Gyűjtemény. Új folyam, 3.) Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt., Budapest

NAGY László

1982 „Nem jöttünk égi hadak útján...” *Vázlatok és tanulmányok a XVII. századi kurucokról.* Magvető Könyvkiadó, Budapest

ORTUTAY Gyula – KATONA Imre

1970 *Magyar népdalok I–II.* Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest

Pálóczi ÖÉ

1953 *Ötödfélszáz Énekek. Pálóczi Horváth Ádám dalgyűjteménye az 1813. évből.* Sajtó alá rendezte Bartha Dénes és Kiss József. Akadémiai Kiadó, Budapest

RMDE *Régi Magyar Drámai Emlékek I–II.*

1960 Sajtó alá rendezte Kardos Tibor és Dömötör Tekla. Akadémiai Kiadó, Budapest

RMKT XVIII. *Régi Magyar Költők Tára XVIII. század*

2000 *Közköltészet 1. Mulattatók.* Sajtó alá rendezte Küllős Imola. Munkatárs Csörsz Rumen István. Balassi Kiadó, Budapest (Régi Magyar Költők Tára XVIII. század. IV.)

2004 *Amade László versei.* Sajtó alá rendezte Schiller Erzsébet, Ajkay Alinka. Balassi Kiadó, Budapest (Régi Magyar Költők Tára XVIII. század. VII.)

STOLL Béla

1984 *Pajkos énekek.* Sajtó alá rendezte Stoll Béla. (Magyar Ritkaságok) Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest

2002 *A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840).* Balassi Kiadó, Budapest

VARGA Imre

1955 *Szádeczky-Miscellania. Egy XVIII. századi versgyűjtemény ismertetése* (Irodalomtörténeti Füzetek, 2.) Akadémiai Kiadó, Budapest

1977 *A kuruc küzdelmek költészete.* Akadémiai Kiadó, Budapest

VÉV *Világi énekek és versek.* (1720–1846).

2000 (A Magyar Költészet Kincsestára) Válogatta és a szöveget gondozta Csörsz Rumen István, a műfaji bevezetőket és az utószót írta Küllős Imola. Unikornis Kiadó, Budapest

Függelék

I. Amade László 42. számú verse²⁵

*A szép fényes katonának arany, gyöngy élete,
Csillog, villog mindenfelől jó vitéz fegyvere.
Szép élet, víg élet,
Soha jobb nem lehet!
Hopp, hát jöjjön katonának, illyent ki szeret!
Szép élet... sat.*

*2. Az zöld mezőn megpuskázik, nyer az ellenségtül,
Az kvártélyban mulatozik, nyér az menyecskéktül.
Szép élet, víg élet,... sat.*

*3. Szikrát üt az paripája, nagy városon nézik,
Hogy jó lovas és vitéz is, mindenütt dicsérik.
Szép élet, víg élet, ...sat.*

*4. Mind ország, mind az hazája félnek és szeretik,
Az szép dámák és leányok sokszor ágyát vetik.
Szép élet, víg élet,... sat.*

*5. Kótyavetye az vásárja, nincsen ottan kalmár,
Fele árán mindent megvesz, valahol maga jár.
Szép élet, víg élet, sat.*

*6. Közemberbül káplárt, hadnagy kapitánt is tészen,
Obersterség, generálság várja ottan készen.
Szép élet, víg élet, ...sat.*

*7. Kockáz, kártyáz sátor alatt, pipa a szájában,
Markotányos háta megett nem szolgál héában.
Szép élet, víg élet, ...sat.*

²⁵ Kiadva RMKT XVIII/VII. 42. sz.

8. *Ha jön order, frissen nyergel, elmegy az portára,
Fölbiztatja maga társát, jól megjön az ára.
Szép élet, víg élet, ...sat.*

9. *Minden nemzet óhajt sóhajt a fájában kapni,
Vajas kalács, pogácsával tarsolyját megrakni.
Szép élet, víg élet, ...sat.*

10. *Mint tűz meggyúlt pipájában, úgy ég a szerelme,
Ellenségen és szíveken vagyon győzedelme.
Szép élet, víg élet, ...sat.*

11. *Megjön pályafutásából, itt letelepedik,
Jószágot vesz, kölcsön pénzt ad, avagy kereskedik.
Szép élet, víg élet, ...sat.*

12. *Nem parancsol ott vice ispány, sem a szolgabíró,
Robotára senkit nem hajt ispány vagy tisztartó.
Szép élet, víg élet, ...sat.*

13. *Prókátor függ az oldalán, szerencse bírója,
Böcsület az törvénytől, nincs apellátója.
Szép élet, víg élet, ...sat.*

14. *Kényén-kedvén házasodik, nem fizet az papnak;
Nem hí senkit biznáságnak, mert fia ő Mársnak.
Szép élet, víg élet, ...sat.*

15. *Menjünk azért seregessen, tartsuk meg hazánkot,
Vérrel bérrel oltalmazzuk szent, szent koronánkot!
Szép élet, víg élet, ...sat.*

16. *Itthon rajtunk eret vágnak, kiontjuk vérünket,
Nincs böcsület, fizetnünk köll, érezzük sebünket.
Rossz élet, gaz élet!
Gazabb ennél nem lehet!
Hopp hát jöjjön katonának, ...sat.*

*17. Ne gondoljunk az sírással, sem az pityergéssel!
Üljünk lóra, marsérozzunk az több vitézekkel!
Szép élet, víg élet, ...sat.*

*18. Isten hozzád, apám, anyám, én édes szerelmem!
Húgom, bátyám, sógor, komám, avagy jertek velem!
Szép élet, víg élet,
Soha jobb nem lehet!
Hopp, hát jöjjön katonának, illyent ki szeret!
Szép élet. víg élet, ... sat.*

II. Andrási Zsigmond-ék. (1798)²⁶

*1. Nosza, vígon, legények, menjünk katonáknak,
Vígon éljük napjait e szélyes világnak!
Haja, huja, huj, huj, huj, katonák, így éljünk!*

*2. Nem kell nekem papiros: maradjon a boltban!
Tenta helyett palack bor függjön a markomban!
Haja, huja, huj, huj, huj, katonák, így éljünk!*

*3. Tallér helyett golyóbis zörögjön markomban,
Penna helyett a fegyver villogjon markomban!
Haja, huja, huj, huj, huj, katonák, így éljünk!*

*4. Majd elmegyünk, elmegyünk, a táborban megyünk,
Egy vágással törököt harmincat levágunk.
Haja, huja, huj, huj, huj, katonák, így éljünk!*

*5. Majd elmegyünk, elérünk, a kvártélyra megyünk,
Ludat, pulykát, malacot ott eleget együnk!
Haja, huja, huj, huj, huj, katonák, így éljünk!*

²⁶ Kiadva: VÉV (187)

III. Szádeczky Miscellánia (1755) 184–186.²⁷

1. *A kimustrált katonának nyomorúság dolga,
Csak az pesti ispotálynak reá vagyon gondja.
Nincs markában régi vér,
Koldul, már nem gavallér,
Kisebb, mint egy szolgál.*

2. *Nincsen immár tekintetben az ő fáradsága,
Éppen el vagyon felejtve az harca s rabsága.
Házról-házra kódulni,
Sokszor azért pirulni,
De nincs orvassága.*

3. *Az sík mező szintúgy habzik lobogó zászlókkal,
Szomszéd erdők is harsognak síppal és dobokkal,
Valamint az réteken
Nád látszik temérdeken,
Úgy hegyes tör-, kardokkal.*

4. *Mint sebesen fúvó szellők, glóbisok süvötnek,
Mint egeknek mennydörgési, ágyúk úgy bömbölnek.
Az szüntelen füst miatt
Nem látni senki fiat,
Kardot, puskát forgatnak.*

5. *Ez az szegény katonának vitéz iskolája,
Midőn véres veritékkel izzad az orcája.
Az füstben csak meg nem fül,
Orcáján vér lecsordul,
Ez az ő pálmája.*

²⁷ Kiadva: VÉV (199)

6. *Az havas szél fergeteggel ötöt beborítja,
Nagy esőben az ellenség gyakran megszorítja.
Nem szabad se pipázni,
Majd halálig kell fázni,
Az tüzit sem szíhatja.*

7. *A svadronból csak lépéssel nem szabad elválni,
A svadronból csak lépéssel nem szabad elválni.
Az tiszt fel s alá sétál,
Szegény legény helyben áll.
Jó volna kapálni.*

8. *Hevederit tizenkétszer napjában szorítja,
Tarsalyát is igen sokszor éppen kifordítja,
Az kenyeret keresi,
Sóskát jóízűn eszi,
De a káplár indítja.*

9. *Mindezeket elszenvedi hazának népéért,
Becsületi mégis nincsen sok szenvedéséért.
Alább való kutyánál,
Kimustrált vén lovagnál,
Úgy fizetnek vériért.*

IV. Amade László toborzóénekének folklorizálódott változata
Kodály Zoltán, 1910. Zsére (Nyitra m.)²⁸

1. *A jó lovas katonának de jól vagyon dolga!
Ěszik, iszik a sátorba, sĕmmire sincs gondja!
Hej, ělet, be gyöngy ělet, ennĕl szĕbb sem lehet!
Csak az jöjjön/gyűjjön katonának, aki illyet szeret!*

[Amade 1. vsz.]

²⁸ Kiadva Kodály–Vargyas 291. sz.

2. *Menjünk azért seregessen, tartsuk még hazánkat!
Vérrel-bérrel oltalmazzuk meg mi országunkat!
Hej, élet, be gyöngy élet, ennél szebb sem lehet!
Csak az jöjjön/gyűjjön katonának, aki illyet szeret!* [Amade 15. vsz.]

3. *Isten hozzád, apám, anyám, én édes szerelmem!
Húgom, bátyám, sógor, komám, avagy jerték vélem!
Hej, élet, be gyöngy élet, ennél szebb sem lehet!
Csak az jöjjön/gyűjjön katonának, aki illyet szeret!* [Amade 18. vsz.]

V. Kopácsi-ék. (1822–1825)²⁹

1. *Nem sokat vétettem Kopács városának,
De mégis megfogtak engem katonának.
Mert sok irigyeim reám támadának,
Császár seregében jaj, beállítának.*

2. *Annyi az irigyem, mint fának levele,
Mint sebes tengernek hullámozó fővénye.
Csak az nehéz nékem, hogy a nemzetimet,
Messzire elhagytam gyöngye szeretőmet.*

3. *Bárcsak valahára születtem földjére
Fordulhatnék vissza szeretőm kedvére.
Az szívem megreped az magyar nemzetért,
Mert gyöngye szeretőm köztök nevelkedék.*

4. *Szerelmes pajtásim , tőletek megválok,
Kopács városában nem sokat sétálok.
Fogjátok kezemet gyöngye leányszüzek,
Mert nagy keserűség járja az szívemet.
Óh, hajdon lányok, ugyan mit gondoltok,
Én árva fejemet hogy meg nem szánjátok?*

²⁹ Betűhíven, strófatördelés nélkül kiadva lásd Katona–Lábadi 1993: 113.

Keszeg Anna

Katonák és katonabúcsúztatók hovatarozása. 1789

Távoli népek meghallják, hogy valahol verekedni fognak, és hogyha részt vesznek benne, önekik is mindennap öt-hat garas üti a markukat: amire mindjárt két bandára oszlanak, mint az aratók, s bárkinek hajlandók eladni szolgálataikat, aki fölfogadja őket. Ez a rengeteg ember aztán csúnyán összeakaszodik, holott nemesak hogy közük sincs az egész bonyodalomhoz, hanem még azt se tudják, miről van szó.

(Voltaire: *Filozófiai ábécé*. Háború)

A háború, a hadviselés, a katona irodalmi reprezentációinak története nem választható el a hadviselés történetétől. Az antikvitás hadvezéreitől az ismeretlen katonáig olyan hosszú tartamú történet követhető nyomon, melybe a birodalmak, nemzetek hivatalos hatalmi reprezentációinak, illetve a hadviselés eltérő mediatiszálásainak története egyaránt beleszól. A 18. század második felének irodalmában többféle problémakör részeként is előkerülhet a katonáskodás kérdésköre: a rendi nemzet karakterisztikumaként (1), szerzői identitásdilemmaként (2), kollégiumi verselési feladatként (3), aktuálpolitikai problémaként (4), folklór- és közköltészeti szövegekben pedig a katonasors dicséretének vagy kritikájának összefüggésében (5).¹ Az az általam kiemelt két irodalmi példa, melyet az 1789-es török–oroszosztrák háború kapcsán bemutatok, két jelenséget példázhat: egyrészt a *natio hungarica* katonanemzeti öntudatának kontinuitását a Habsburg-uralom alatt, másrészt e hadviselés megítéléseinek szórtságát. Munkahipotézisem az a megállapítás, hogy a Habsburg-pártiság / Habsburg-ellenesség ellentett

¹ Mindössze néhány példát adok meg, az egyes szövegcsoportok vizsgálata itt nem feladatom: Csokonai Vitéz Mihály: *A vitézkedő Magyarokhoz*, Berzsenyi Dániel magyarság-ódái (1); Fazekas Mihály: *Katonai búcsúének, Búcsúzás a hadi élettől*, Barcsay Ábrahám költészetében e dilemmát elemzi Egyed 1999 (2); Csokonai Vitéz Mihály: *A Had I., A Had II.* (3); Berzsenyi Dániel: *A Felkölt Nemességhez, a' szombathelyi táborban, Herczeg Eszterházy Miklóshoz, midőn a Szombathelyi táborban commandérozá a' Nemességet* (4); a katona közköltészeti megjelenéséhez lásd Küllös Imola tanulmányát e kötetben (5).

kategóriái még felekezeti szempont általi finomítással sem alkalmasak a 18. század végi irodalmi jelenségek politikai hovatartozásának leírására.

A 18. század vége Európában hadtörténeti szempontból (is) jelentős változásokat hozott. Zachar József állapítja meg, hogy II. Katalinnak az 1792-es jászvárosi békekötéssel zárult törökellenes hadjárata volt az utolsó zsoldosokkal vívott háború (Zachar 1984: 34), ezt követően a 19. század folyamán már általánosan elterjedt a valamely országhoz, nemzethez való tartozás jogi kategóriáiban működő hadviselés vagy legalábbis a katonának a hadviselés céljával való hivatásszerű azonosulása. Európai viszonylatban a katonai szerepkör értelmezését két tendencia alakítja: egyrészt megszűnik a katona „áru-jellege”, mely a zsoldból következett, másrészt pedig az állandó katonaság kialakulása a polgár-katona és a nemzeti hadsereg megjelenését eredményezi. A katonáskodás évei alatt azonban a besorozott katonában sajátos hivatástudat alakul ki, a korábban gazdasági tényezők által motivált hadviselést a hadviselés technikái, a katonáskodás hivatásáért vállalt katonasors váltja fel. A napóleoni háborúk példája a több nemzetet egyesítő hadsereggel ezt a folyamatot példázza. Az elhivatott katona megjelenése pedig a katona mítoszának felszámolásával jár együtt (Bertaud 2000: 84).

Ami az osztrák birodalmi magyar katonaviselést illeti, a zsoldos identitást kizártnak tekinthetjük, hiszen állandó hadsereg 1715 óta létezett, így a nyugat-európai példák alapján összefoglalt tendenciák sajátos alkotmányos-jogi keretben, a francia példánál korábban jelentkeznek. A *natio hungarica* katonai öntudata, a *propugnaculum Christianitatis* toposz² 15. századra visszamenő története sajátos konstellációt teremtett, melyben a katonai öntudatnak kitüntetett szerepe volt. Az 1741-es pozsonyi országgyűlésen a nemesi felkelés Mária Teréziának való felajánlását még egységes szemléleti keretben lehetett összeilleszteni ezzel a katonai identitással. A magyar felvilágosodás Kosáry Domokos által leírt korszaka a magyar nemzetiségen belül már két táborban, jozefinista, felvilágosult abszolutista és rendi felvilágosult táborban gondolkodott, s a jozefinizmussal való szembenállás eseteit, a császári hadviselés logikájának megkérdőjelezését vette figyelembe (Kosáry 1983: 267). Ezt a koncepciót árnyalta Csetri Lajos a következőkben részletesen ismertetett tanulmánya. Az én kérdésem is ennek a vitának a talajáról indítható: mennyiben egységes a katonai identitás értelmezése a 18. század végének sajátos hadhelyzetében, illetve milyen nyomai vannak a katonasors értelmezése két

² A toposzkutatás több tanulmányt is szentelt a kérdésnek. Ebből a szakirodalomból most csak egy művet emelek ki: Tarnai 1969.

nagy paradigmájának, a szökött katona lázadó és a katonasorsot dicsérő köz-költészeti hagyománynak a korszak alkalmi költészetében.

A kuruc mozgalmak és az 1848/49-es szabadságharc közötti periódusban a katonai identitás többféle jogi szabályrendszer szerint alakulhatott, és a magyar történetírás eleve ellentmondásosnak tekintette a hadsereghez való tartozást, a hadviselés céljával való azonosulást. A magyar hadtörténet hosszú ideig kevés figyelmet szentelt az 1711 és 1848/49 közötti periódusnak arra hivatkozva, hogy amennyiben önálló magyar hadügy nem létezik, a hadviseléssel kapcsolatos kutatások is érdektelenek. Ez az érdektelenség az első magyar szisztematikus, eseményközpontú magyar hadtörténetre vezethető vissza, mely a korszakot a győztes csaták és azok területszerzései felől ítélte meg, és kísérletet sem tett arra, hogy az osztrák haderőn belül a magyar erőforrások jelentőségét felmérje (Bánlaky 1941: 291–304). Zachar József legutóbbi monográfiájában az Osztrák Hadilevéltárban végzett kutatások alapján tisztázta a császári-királyi hadsereg magyar, anyagi és emberi erőforrásait, harcértékét, a magyar katonák karrierlehetőségeit és vázolta a magyar finanszírozású ezredek történetét (Zachar 2004). A Habsburg hadseregen belül elkülöníthető hét szervezeti egység közül a magyarok négy egységben voltak jelen: az állandó hadseregben, mely 1745-ben vette fel a császári-királyi nevet, a magyar általános vagy részleges felkelésben, mely a magyar alkotmány előírásai szerint működött, bár a „Vitam et sanguinem!” kikiáltása után összeolvadhatott az előbbivel, az erődítményekben és végvárakban állomásozó egységekben, illetve a testőrtestületekben (lásd a Mária Terézia alapította magyar testőrséget)³ (Zachar 2004: 120–135). Az ebben a négy egységben hadat viselő katonákat három hadállítási eljárással rekrutálták: érvényben volt a korábbi alkotmányos előírásoknak megfelelő részleges vagy általános, banderális vagy portális inszurrekció, a katonai határőrvidék szélesítése újabb erőforrásokat mozgósított, illetve egyre nagyobb lett a császári-királyi hadseregben való hadviselési kötelezettség (Zachar 2004: 323–324). Zachar úgy látja, hogy 1792-re a magyar királyságbeli területekről érkező katonatömeg a Habsburg-birodalom teljes mozgósítható hadipotenciáljának megközelítőleg a felét adta (Zachar 2004: 215). Ezeknek az egymásra helyeződő, egyszerre érvényben levő eljárásoknak köszönhetően a korszak katonai kultúrája mögött meglehetősen összetett társadalomtörténeti kategóriák, illetve mentalitástör-

³ A magyar testőrség irodalomtörténeti jelentőségére az irodalomtörténetek külön kitérnek. Lásd például Bíró 2003: 97–106, illetve Ballagi Aladár összefoglaló monográfiáját: Ballagi 1872.

téneti összetevők állnak. Az a feltételezés, hogy a magyar haderó méltatlan helyzetnek tekintette a császári hadseregben való harcolást – s e nézőpont igazolására kétségkívül jónéhány példa idézhető –, sok jelenséget fed el méltatlanul, illetve értelmez téves és túlzó keretben.

Akkor, amikor a 18. századi magyar irodalom jelenségeinek azon spektrumára vagyunk kíváncsiak, melyek a katonáskodással kapcsolatos attitűdökkel állnak összefüggésben, e történeti adatoknak megnő a jelentősége, hiszen ezek teszik árnyalhatóvá a katonasors elutasításának vagy éppen ünneplésének köz- és népköltészetből ismert poétikai eszköztára és a nemesi katonaköltészet Vénusz és Mars, Vénusz és Apolló, kard és penna oppozícióit működtető retorikája, a rendi katonai identitás és az idegennek érzett hadseregben való harc elleni kurucos tiltakozás közötti reduktív különbséget. Végző soron ebben az esetben is ugyanazt a dilemmát látjuk, melynek a korszak nagyon sokféle típusát termelte ki: milyen megoldásokat lehet találni a régi magyar alkotmány és a Habsburg birodalmon belüli jogi státusz ellentmondásainak áthidalására. Az adott korszakban a katonáskodással kapcsolatos szövegek két nagy intézményes struktúra kereteihez köthetők: egyrészt az országgyűlésnek a hadiadó megajánlásával, az inszurrekcióval és az újoncállítással kapcsolatos vitái eredményeznek számottevő szövegtermést, másrészt pedig a katonaság intézményes keretei között élés, az odakerülést, kilépést, szökést, a hadviseléshez való viszonyulás konkrét helyzeteit követik verses feldolgozások. Az első szövegcsoport szerzői nem a háborúban részt vevő katona, hanem a megajánló, javait féltő nemesség rendi szempontjából ítélik meg a katonáskodás kérdését.⁴ A *nép nevében* című vers tette emlékeztetessé az utolsó nemesi felkelés 1809-es harcképtelenségét, s bár a történeti szakirodalom megkérdőjelezte a „győri futás” ilyen egyértelmű interpretációját, több érv is szól amellett, hogy a katonaállító magyar nemesség nem azonosult egyértelműen ezzel a kötelezettségével. Szijártó a somogyi példa vonatkozásában állítja: „itt nem a törvényszabta kötelezettség becsületos teljesítésével állunk szemben, hanem a kalkulációk mögött annak szándéka húzódik meg, hogy a megye birtokos társadalma a lehető legkisebb tehervállással tudja le terhes kötelességét” (Szijártó M. 2006: 68). Az általam vizsgált és a szakirodalomból ismert 18. század végi példák elgondolkodtató egyértelműséggel érvelnek a hadviselési kötelezettség vállalása mellett, a hadban résztvevő katona nézőpontját a helyzettel azonosuló nézőpontként azonosítják.

⁴ A hadsereg és a katonáskodás kérdéséhez az országgyűléseken lásd Szijártó M. 2005: 450–455.

Tanulmányomban két, 1789-ben keletkezett katonai búcsúztatót elemzek⁵: Gyöngyössi János Bogátsi Zsigmond nemes ifjúra,⁶ illetve Mátyási József Varga István deák hadba vonulására írott rövid drámáját⁷. A vizsgálandó szövegek kiválasztásában a fő szempontot az azonos eseménytörténeti háttér jelentette, másodsorban pedig az alkalmiság kritériuma, mely azonos műfajmodellen belül tette lehetővé a hadba vonulás helyzetéhez való eltérő viszonyulások feldolgozását. A közös eseménytörténeti háttér az orosz-osztrák-török háború (1787–1792) jelenti, mely osztrák területszerzéssel nem járt, komoly anyagi és emberi veszteséggel viszont igen. 1787 augusztusában üzent hadat a török porta II. Katalinnak, melyre az oroszok rögtön, a velük május 23-a óta szövetséges osztrákok pedig 1787. december 2-án reagáltak. Az 1791. augusztusi szisztovói békekötés osztrák részről nem volt eredményes, az oroszok 1792. január 9-én Jászvárosban kötöttek békét, melynek értelmében a Fekete-tenger a Dnyeszter és a Bug közötti partvidékét kapták meg, és a szultán elismerte a Krím-félsziget elfoglalását. Az 1791-ig, II. Lipót trónra lépése utáni húzódo hadviselésben való részvétel az 1780-as évek végének legnagyobb visszhangot kiváltó eseménye volt. Csetri Lajos sajnálatos módon abbamaradt kutatásai fogalmazták meg azt a hipotézist, hogy ez volt az a háború, mely a magyar értelmiségen belül érvényben levő érdekszövetségeket jelentősen megbontotta, nivellálta (Csetri L. 2007: 243). A katolikus, császárpárti Dunántúl és a református, császárelenes keleti és északkeleti magyarság oppozíció ebben a korszakban megváltozik, a türelmi rendelet ugyanis császárpártivá tette a protestánsokat, császárelenessé a katolikusokat, ez a háború pedig mintegy egységesítette a császár hadviselésével szembeni attitűdöt, a háború ugyanis alkalmat teremtett „a Habsburg-ház vezette birodalom iránt háborús körülmények között megerősödött lojalitástudat” (Csetri L. 2007: 247, illetve 2007a) kifejezésére. Csetri példái katolikus részről Baróti

⁵ Az 1711–1867 közötti korszak verbuválással kapcsolatos költészetéből bő válogatást nyújt Szűcs: 1962.

⁶ A vers teljes címe így hangzik: *Bútsúzó versek. Mellyekkel a' Nemes Splényi Regementben, Zászló-tartói Karban vitézkedő Iffju, Tek. Nemes Dé'si Bogátsi 'Sigmoid Úr Ezer-Hét-Száz Nyóltzvan-Kilentzedik Esztendőben, Mártziusnak negyedik Napján, Volkáni Határ-szélekre Kolo'svárról lett el-indulásának alkalmatosságával, Tordán által-menvén, Kedves Testvéreitől atyafiságoson bútsúját vette, két kedves Iffju-Aszszony Testvéreinek éneklése között. Írtam a' Zászló-tartó Úrnak szíves kérésére.* (Gyöngyössi 1802: 182–189)

⁷ *Bútsúzó érzékeny játék. Mellyel Varga István nevezetű Író-Deák, a' szerzőnek különös barátja, Barkó Nemes Húszár seregében 18. Febr. 1789. bé-álván, az induló nap előtt való napon, egynehány előbbeni kötelességbéli társaitól meg-tiszteltetett.* (Mátyási 1794: 207–234)

Szabó Dávid, Virág Benedek, Batsányi János, akiknek „lelkesedése jóval lepároltabb, általánosabb jellegű”, református részről pedig Szentjóni Szabó László, Csokonai Vitéz Mihály és Fazekas Mihály, akiknek „műveiben jóval több konkrétságra, életszerűsége található” (Csetri L. 2007: 244). S végül Csetri következtetését sem árt idézni, hiszen tanulmánya e hadviselés irodalmi megjelenítéseinek tárgyalásában egyedülállónak nevezhető: „költői műveinkben az etnikai nacionalizmusnak és ezzel összefüggően a Habsburg-ház elleni függetlenségi törekvéseknek nem sok nyoma látható” (Csetri L. 2007: 247). A felekezeti szempont megosztó jellegének hipotézisét vizsgálom meg azon a két példán, mely a harcra készülő katona dilemmáit és nem a hadi dicsőséget ünneplő költők szemléletét hangsúlyozza. Felekezeti szempontból mindkét vers református szerző műve, Gyöngyössi János újtordai református lelkész, Mátyási József pedig a debreceni kollégiumban végzi tanulmányait.

A katonát búcsúztató lelkész

Gyöngyössi versét két közlésben ismerjük: 1789-ben megjelent Szacsvey Sándor lapjának, a *Magyar Kurír*nak irodalmi mellékletében, a *Magyar Múzsában* 1789. március 28-án (*Magyar Múza*: 100–106), majd újraközölve Gyöngyössi János 1790-ben Bécsben, Szacsvey költségen megjelent verseskötetében (Gyöngyössi 1803: 182–189). A két szöveg között nincs tartalmi, formai eltérés. A vers kéziratos másolatokban is terjedhetett, hiszen a kéziratos énekeskönyvek bibliográfiája egy Debrecenben, egy Kolozsváron, illetve egy, az OSzK-ban őrzött 19. századi énekeskönyv esetében a szerző nevének megadása nélkül ezt a versszöveget is számon tartja (Stoll 2003: 749, 1253, 1384-es tételek). Az argumentumból a következők derülnek ki: a vers megrendelője, a tordai származású nemes dézsi Bogátsi Zsigmond, a Splényi ezred⁸ zászlótartói karának katonája; a megrendelés alkalmá: 1789. március 4-én a hadtest Kolozsvárról a vulkáni határszélekre megy és áthalad Tordán, itt a zászlótartó találkozik „két kedves Ifju-Aszszony Testvéreivel”. A búcsú-

⁸ Valószínűleg gróf Gyulai Ferenc vezérőrnagy hajdúezredéről lehet szó (alapította babocsai Bagossy Pál 1702-ben), melyet 1787-ben vett át Splényi Antal Gábor altábornagy, aki 1818-ben bekövetkezett haláláig meg is tartotta. Ez lesz a későbbi 51. császári és királyi gyalogezred. A Splényi huszárezredet, melyet 1734-ben alapított az azonos nevű Splényi Antal Gábor, 1768-ban felszámolták. Az ezredek a tulajdonosok neveit viselték, akik a csapatok toborzásáról, élelmezéséről, eltartásáról gondoskodtak, a vezénylet viszont nem az ő feladatkörükhöz tartozott.

nak két mozzanata van: a nők énekelve búcsúznak hadba vonuló testvérüktől (erre utal a versszerző), a búcsúhelyzet katonasírató műfajú szövegre utalhat, a testvér pedig a megrendelt verssel búcsúzik. A szöveg elhangzásának környezete adott: az énekelte női búcsúra a maskulin vers a válasz, mely teret enged az elérzékenyülésnek, de Thészeusz mintájára az elszakadás kegyetlenségével is számol. A kis Himfy-strófában írt huszonkét strófás vers öt nagy gondolati egységre tagolódik: az első két versszak a hadba indulás felülről elrendelt kegyetlenségét konstatálja. E rendelkezésnek a katona és hozzátartozói számára felfoghatatlan logikáját hangsúlyozza a még alvó természet és a már talpon álló sereg közötti konfliktus a harmadik és kilencedik versszakok közötti részben, mely az időhatározók játékára épít. Ebben az egységben a hadba indulást két elem motiválja: egyrészt a „dühösön száguldozó Márs” (s ez a kép lehetőséget nyújt arra, hogy a hadi felelősséget a politikai kontextustól eltávolítsa a szerző), másrészt pedig a „felső parantsolat”, a „vérrel írt végezés” melynek itt nincs konkrét tartalma. A 10. és 15. versszak a természet és hadi helyzet konfliktusát a kötelesség („vitézek égedelme”) és személyes kötődés („a’ vérségnek szerelme”) belsőben végbemenő konfliktusnak rajzára transzponálja. Ennek a dilemmának a concettója a mágnes és annak mechanizmusára épített kép: „Függök illy két mágnes között, / Mind két Erő megkötözött; / Egygyik hartzra bátorít, / A’ másik ölbe szorít.” (Gyöngyössi 1803: 186) A Márs és Vénusz oppozíció, a férfi és női attribútumok elválasztása, a vitézi magatartásba beemelt hűség-elv strukturálja ezt a szerkezeti egységet. A hadhelyzet logikájának követhetlenségéhez itt társul az első azonosítható politikai mozzanat: a királyhoz való hűségre való hivatkozás. Ráadásul úgy, hogy az felfüggesztett családi hűséggel kerül párhuzamba: „Egygyik kezemmel emelem/ Zászlóm terhét markoson,/ A’ másikkal meg-ölelem/ Kedvesimet nyájoson:/ Mind Királyomnak ruháit,/ Mind szerelmesim ortzáit/ Tsak egy ajak tsókolja,/ Melly az hívséget szólja.” (Gyöngyössi 1803: 186) A Bánk bán-i dilemma jelenik meg itt kevésbé kidolgozottan, s úgy, hogy a „hívségek” prioritáskérdése még azelőtt megoldódik, hogy tárgyalásra kerülne. A 16–17–18. versszakok e dilemma megoldását javasolják: a császárral szembeni kötelesség erősebbnek bizonyul a vérség és a természet kötelékénél. Az előbbi két egység metaforikája itt kapcsolódik egybe: „Mint a’ Gyümölsöt fájához/ A’ természet ragasztja/ De a’ kert’ Ura magához/ Kivánván le-szakasztja:/ Nagy a Természet munkája,/ De nagyobb a kert’ Gazdája/ A’mit kíván, le-szedi./ A’ természet engedi” (Gyöngyössi 1803: 187). A természetes tulajdon és a birtokviszonyból adódó rendelkezési jog konfliktusa összegződik és a Gazda–természet oppozíció ezen az egységen végigvonul. A vers nem itt zárul: Gyöngyössi

János kollégiumi költészet és barokk hagyomány ihlette poétikája szerint egy négy szakaszon át kitartott hasonlattal zárja a verset: a katona Thészeusz, a háború a labirintus, melyben a veszélyek Minotaurusz, az Ariadné-fonál pedig az Isteni Gondviselés, mely a katonát visszavezetheti szeretteihez. A hasonlat értelmében a vers a hadba és dicsőség keresésére indulás szölamával zárul.

A történet kimenetelét is ismerjük: Bogátsi Zsigmond következetes megrendelője marad Gyöngyössinek, 1804-ben ugyanis Gyöngyössi János kéziratos verseskötetéből ismert *epithalamium* tudósít arról, hogy Dévai Erzsébetet immár kapitányként veszi el feleségül a korábbi zászlótartó.⁹ Ez a vers már a Vénusz és Mars közötti konfliktusra és Mars Vénusz általi legyőzetésére épül, mely a magyar mesterkedő költészet Gyöngyössi István-i vonulatába mélyen gyökerező toposz.

A vers egyértelműen a hadviselés kötelezettsége mellett foglal állást. A királylyal szembeni engedelmesség mindent felülíró elve a rendi magyar tudat egyik legfontosabb összetevője. Irodalomtörténeti jelentőségét a Bánk bán, illetve a teljes Katona-életművet domináló problematika illusztrálja (Csetri L. 2007b), a szöveghez közelebbi kontextusban pedig II. József „kalapos királyi” identitásával szembeni tiltakozások, hiszen magyar királlyá koronázását elutasítva József éppen a feltétlen engedelmesség elvét hagyta megkérdőjeleződni.

Ezeket a dilemmákat erősíti fel a vers elsődleges megjelenési kontextusának figyelembe vétele. A korabeli újságírás a török–oros–osztrák hadműveletek leírásának nagy teret szentelt, Szacsvey *Magyar Kurírja* mellett a szintén Bécsben, Görög Demeter és Kerekes Sámuel által megjelentetett *Hadi és más nevezetes történetek* éppen e háborúról való folyamatos tudósítást tűzte ki elsődleges céljául. A vers közlését biztosító Szacsvey Sándor pályaképének tisztázásával még mindig adós a magyar irodalomtörténet. Jakab Elek volt az utolsó, aki kizárólag az ő alakjának szentelt tanulmányban foglalta össze e meglehetősen sok kérdőjeles mozzanattal rendelkező karriertörténet tanulságait (Jakab 1881). A magyar sajtótörténetek beillesztették ugyan a szerkesztő és a lap történetét a magyar időszaki sajtó panorámájába, hozzájárultak viszont egy meglehetősen sablonos Szacsvey-kép kialakításához, mely őt jozefinistaként kezeli (Kókay 1970: 243). Kókay György szerint a II. József tetteivel való feltétlen azonosulásban Szacsveyt éppen ez a törökellenes hadviselés ingatta meg:

⁹ *A sziven győzedelmeskedő szépség. Meltóságos kapitány Bogátsi Sigmund urnak Menyegzőjére írott Versek. Készítettem a tisztelt Kapitány Urnak barátságos kérésére. MDCCCIV Esztend.* Gyöngyössi János kéziratos verseskötete. Lucian Blaga Egyetemi Könyvtár Kézirattára, Kolozsvár, Ms 824, 11–19.

„Szacsvey nézeteinek lassú módosulásához elsősorban a török háború nélküli lözései nyomán egyre fokozódó, és a nemességén kívül a parasztságra és az értelmiségre is kiterjedő ellenzéki hangulat éleződése járulhatott hozzá.” (Kóky 1970: 302), Gyöngyössi János versének közlése semmit sem sejtet ennek az ellenzéki ségnek a vállalásából. Nézzük meg azonban az e kijelentés háttérében levő szövegkorpusz és Gyöngyössi János versének viszonyát, a háborúról szóló hadi tudósításokat. A vers kiadásának lefutási ideje meglepően rövid, hiszen a március 4-én írt verset a *Múzsza* már ugyanazon hónap 28-án közölte. Ennek előzményeként 1788. február 16-án Szacsvey Sándor így jellemezte a háború kezdetét: „Mit hallunk? Dób szott és Trombita harsagást, melyet a' *Márs* Isten' mezején meg-rivallott ágyúk' vilámása szokott követni. – Minekutánna a' *Mahumed* konyháján meg-tsömörlött Török *Divány* az embert és békességet szerető leg-hatalmasabb és böltsebb Doktoroktól eleibe tétetett Pilulákat le-nyelni tellyességgel nem akarná, mi-van egyéb hátra? az utolsó orvasi eszköz, az érvágás; mellyhez, minekutánna már az ő Orvasi jó-moddal hozzá-is készülnének vólna, edgy a' múlt hónapnak 27-dikén indúlt Kurir által a' F. Ts. és Királyi Konstantzinápolyban lévő *Internuntziusnak* és ez által a' *Divány*nak ezen hónapnak 9-dikén tudtára-is adaték; a' midön ezen orvasi eszközhöz-való nyulás az egész F. Ts. és Királyi Tábornál-is ki-hirdetteték” (*Magyar Kurír* – a továbbiakban MK –: 121–122). Azonban az érvágás felőli meggyőződés fokozatosan valóban kezd átalakulni. Szacsvey Sándor viszont nem a hadhelyzetet helyteleníti, hanem a hírek terjesztésének megakadályozását. A szerkesztő-szerző, aki megítélésem szerint az első vezércikknek nevezhető tudósítások szerzője,¹⁰ 1788 közepétől igen gyakran enged meg magának a hírek minőségére, megbízhatóságára vonatkozó megállapításokat, illetve *rostalyuk* felirattal üresen hagyott részekkel jelzi a hírlap levelein a cenzúra által nem engedélyezett részeket. A lap elsőként 1788. március 22-én különbséget tesz saját haditudósítóitól érkező, illetve a hivatalosan engedélyezett hírek között: az utóbbiakat a Hadi Tanácsszék kihirdeti, a hírforgalomba viszont csakis a „monárka” engedélyezése után kerülhetnek, ami jelentősen lelassítja a tudósítás ritmusát. Ugyanez év júliusában, 16-án már így kezdi tudósítását: „Ugyan száraz idő van az Ujságokra nézve. Egy Ujságíró azt írja, hogy le-ült reggel Ujság irni, és 23 pint bort ivott-meg addig, míg valamit késő-estvére öszve-tudott szerkezteni; – ezen szörnyű háborus időben, midön a' 'Surnált íróknak szám-vetések-szerént,

¹⁰ Szajbély Mihály szerint a vezércikk műfaját magyarul Kossuth honosította meg (Szajbély 2007: 86). Szacsvey technikájában én felismerni vélek olyan tendenciákat, melyek Kossuth kezdeményezői szerepét megkérdőjelezhetik.

legalább-is 900 ezer fegyveres Nép áll a' tastázó piatzon tsak Európában...” (MK: 635–636). Jakab Elek, akinek tanulmánya Szacsvey Sándor „jellemének” rekonstruálását kísérli meg, több példával érzékelteti azt, amit „egyes jellemnek és szókimondásnak” nevez, de amit sajtótörténeti szempontból inkább az újságírói szerepkör részrehajlás nélküli művelésének téziseként, egyfajta korai professzionalizációként lehetne leírni (Jakab 1881: 266–267).

Ajánlatosabbnak látom tehát az újságírás sajátos logikájának végiggondolását feltételezni Szacsvey Sándor munkásságának egységes szemléleti keretként, hiszen 1790. február 10-én már így fogalmaz: „Tudom mit keresnek legelő-is Érd. Olvasóim a' Kurirban – azt-is jól tudom mit kellett volna ide iktatnom; de az Ugorkán és Salátán kívül, majd minden dolog meg érve jó – azért – míg örvendetesebb hírrel kedveskedhetnénk, az ő felsége nyavalyás állapota felől azt írhatjuk, – hogy 3 napoktól fogva semmit sem tudnak még a' maga testőrzői felőlle miben van” (MK: 153). Ez a bevezető egy olyan hírrel kapcsolódik össze, mely a Gyöngyössi-vers kontextusához is közelít. A Splényi regimentből szökött 2 „nagytolvaj” felakasztásáról ír a gyalogezred egyik katonája, s azt is feljegyzi, hogy a két testet a kolozsvári orvosok tudományos célból boncolni fogják. Ez a tudósítás ismét arra enged következtetni, hogy a hadkötelezettséggel szembeni engedelmesség szolamát kell kiérezniünk Szacsvey Sándor lapjából.

Gyöngyössi versközlése és az idézett hírkomentárok két következtetés megfogalmazását engedik meg: 1. eszme- és politikátörténeti szempontból a *Magyar Kurír* tudósításaiban a rendi és dinasztikus szemlélet nagyon finom kombinálódása érhető tetten, mely a tudósítások és szerkesztői kommentárok sajátos rétegződéséből adódik; 2. Szacsvey meggyőződéseinek értékelésekor a lapban közölt hírek nem lehetnek teljesen irányadóak, hiszen a hírközlés sajátos kommentárjai inkább a hírforrások hitelessége iránti igényt közlik, semmint politikai szerepvállalást, az újság hírei inkább az újságírói szakma önállósodását mutatják, és nem a szerkesztő politikai állásfoglalását. Ebben a történetben az alkalmi költő sajátos szerepértelmezésében feldolgozott búcsúzó katona szempontja csak egy a közvetített helyzetértelmezések között.

A katonává lett íródeák és a deáktársak

A másik 1789-es katonabúcsúztató még kevesebbszer utal a konkrét hadhelyzetre, annak értékelésére. Ezt a hiányt a vers keletkezési körülményeivel magyarázhatjuk. Mátyási József versének ugyanis egy közlési kontextusa maradt fenn. Ez a helyzet nem a család, hanem a búcsúztató diákközösség

szemléletét közvetíti, melynek a versszerző is tagja volt. Ezek a verselő kis-közösségek azt a közköltészeti hagyományt működtették, melynek irodalomtörténeti nyomait Csokonai Vitéz Mihály és Arany János költészetében Szilágyi Márton elemezte (Szilágyi 2003). Mátyási József – akit főúri titkári, majd kecskeméti városi tanácsosi karriere a kollégiumokétól és a vidéki pap-ságától különböző közösségek szemléletéhez közelített – több helyzetben is vállalta a kollégiumi hagyomány szatirikus színrevitelét. Kis János emlékezéseiben az 1792-es év eseményei között ez áll: „Ottléte [gróf Teleki József] nekünk még egy más multságot is ada. Titoknoka, *Mátyásy József*, ki utóbb magyar verseket is ada ki, nagyon vidám kedvű s elmés fiatalember, néhány Debrecenben vele tanult s ekkor Göttingában volt barátaival együtt egyik barátja szállásán színjátékképpen előadták azon módot, mellyel a debreceni professzorok a kollégiumtól búcsút vevő s felsőbb tudományos intézetekbe s teológiát tanulni menő deákokat megvizsgálni szoktak. A magok között kiosztott szerepek eljátszásával annyit nevettek velünk, hogy akármely színházi vígjátékban sem kellett volna többet kívánni” (Kis 1985: 881).¹¹ Ez a szövegrészlet a kollégiumi színjátszással párhuzamosan haladó, annak a szabályai szerint annak kánonát kijátszó helyzetet rekonstruál, melyhez több ponton is kapcsolódik az a „búcsúzó érzékeny játék”, melyet Mátyási Varga István katonai búcsújára ír. A közönséget mindkét esetben azonos státuszú személyek teszik ki, s az informális együttlét kerete éppen annak a kommunikációs kódnak az érvényesítését engedi meg, mely csak e közösség tagjainak körében alkalmazható.¹² Az íródeákok közösségében a katonabúcsúztató színjáték témája: „A’ nap képzelt pere foly a’ föld ellen, azért, hogy a’ föld közelebbről való Atyafiságának állítja magát lenni a’ Holdhoz

¹¹ Mátyásival kapcsolatban a társasági költő toposza, illetve az Otrokocsi Nagy Gábor meghonosította „magyar polgári életeszmeny” kialakítója kategorizálás kerül elő. Szemléltetésként Vetéssy Gézától származó idézet: „Élete Kecskeméten leélt szakaszában gyakran megfordul a víg férfitársaságokban s gyakran megelégszik azzal, hogy ezekre a vidám összejövetelekre, névnapokra, vacsorákra, menyegzőkre írott verseivel áldozhat a költészet oltárán. [...] Az elenszorgáltatásokra nem váró szeretet, az érdeknélküli megbecsülés sugallja ezeket a verseket.” (Vetéssy 1941: 6–7) Mátyási megítéléséről összefoglalóan lásd Mácsik 2008: 74–76.

¹² A *Militat omnis amans* prózai felvezetőjében Csokonai „bakkancsos ruhába öltözött pajzán Múzsának” nevezi e versszerzési mód ihletőjét, Szilágyi Márton így foglalja össze a helyzet jellemzőit: „A rögzített szituáció számos eleme minden bizonnyal általánosítható az ilyen jellegű szövegek genezisekor: a társaság homogén férfi jellege, a jelenlevők tanultsága, az iszogatás teremtette oldott hangulat, valamint az, hogy a költőnek rátermettségét egy konkrét téma vagy szituáció rögtönzészerrű megverselésével kell bizonyítania.” (Szilágyi 2003: 54)

a' Napnál.” A szöveg apropója a vetélkedés (*certamen*)¹³ műfaji hagyományára épít, s a szöveget két ízben is két egymással vetélkedő értékrend köré szervezi. Az argumentumban megadott égitestek közötti versengés apropója a másiknak, a szituáció értelmezéseként felfogott vetélkedésnek, a katonasors és az íródeáksors közöttinek. Ez a második vetélkedési forma a mesterségek közötti versengés mulattató verstípusára megy vissza (Küllös 2004: 65), személyes utalásaival Mátyási Varga István döntésére vonatkoztatja. Az első konfliktust a szöveg feloldatlanul hagyja, elnapolja, egy következő konfliktus kimenetelétől teszi függővé. A rövid színjáték szereplői: Merkúrius – „a' föld prókátora”, aki a döntőbíró szerepét játssza a Hold és a Nap közötti versengésben, Gyurka, az íródeák, a Hadnagy, három múzsa: Uránia, Calliopé, Thália, Bacchus, a Káplár, az Éneklő sereg, illetve „maga a' Huszár”. Ezekből a szereplőkből kiindulva hat jelenet körvonalazódik: a Merkúrius-jelenet, mely az első versenyhelyzet paramétereit tartalmazza, s a hiányzó íródeák azonosításában a bonyodalom okát szolgáltatja, az Uránia-jelenet, melyben az eltűnt íródeák keresésére indított Gyurka konkrét utasításokat kap az elveszett legény potenciális lelőhelyét illetően. A katonasors és deáksors versengése két jelenetben bontakozik ki ellentétes előjellel: előbb Gyurka és az újoncok beszerzésével megbízott Hadnagy párbeszédéből bomlik ki a katonasors dicsérete, ráadásul éppen Gyurka szájából, aki a következő jelenetben, a visszatérésről meggyőzendő Huszárnak a Hadnagy előtt elmondott dicsérő beszéd fordítottját rögtönözi. Az utolsó jelenetben a verselés is megváltozik, Calliopé és Thália búcsúztatják a huszárt, majd ő maga búcsúzik. A színjátékot az „éneklő sereg” búcsúdala követi, melyet a bortosztó Bacchus megjelenése hangol a mulatozás tónusára. Ebből a mitologi-

¹³ A *certamenek* többféle princípium vitáját közvetítő hagyományát a magyar néprajz a sumér és akkád költészetből eredezteti. A *Magyar Néprajzi Lexikon* címszavában ez áll: „Első írásos változata 1739-ből, a Bocskor kódexben maradt ránk: de számos színjátékká bővített, majd dallá rövidülő variánsát ismerjük a magyar népköltészetben is (→ mesterségsúfoló-diákdicséret). A Bocskor kódex-beli kézirat oszlopán az írástudó deákság életét – az éhezés, az embertelen iskolai fegyelem és a tetves ágy ellenére – jobbnak, mert szabadabbnak tartja a földhöz kötött, mindenkitől kizsákmányolt, adóval és porcióval sanyargatott parasztnál. A téma késői, népköltészeti változatai diákszerzemények folklorizálódása révén keletkeztek, amelyekben már a különböző mesterségek, társadalmi csoportok kigúnyolására s a diákság öndicséretére esik a hangsúly.” (Küllös 1982) A magyar irodalomtörténet a barokk népiességnél, illetve a Dorottya inspirációs forrásai, a Farsang–Nagybójt vetélkedés kapcsán tartja számon e műfajt (Sőtér 1965 II: 306–309, III. 241). Az iskoladrámák folyamatosan publikált szövegtörzseiben a vetélkedés-struktúrára épített színjátékokra minden prototípus kollégiumi központ esetében találhatunk példát (Varga 1989 I: 233–243, 437–453, 647–747; II: 1371–1401).

kus kontextusból eredően a darab teljesen függetlenedik a hadviselés jelen helyzetének értelmezésétől, a Huszár végszava a hazáért folytatott küzdelem szolamát veszi át: „Kotzkára hazámért vettem éltetemet,/ Örök hűségére le tévén hitemet,/ Denem-is [!] kéméllem egy tseppig véretem,/ Hogy hiresít hessem [!] ditső nemzetemet” (Mátyási 1794: 232). A szöveg egyszerre nyújt többet és kevesebbet a politikum irányába hajló bemutatásnál: kevesebbet, mert a drámát kifordítja a katonasors értelmezési keretéből, az írődeák-lét dicséretévé alakítja, az azzal járó sajátos attribútumok bemutatására használja, többet, mert a búcsún jelenlevő társaság egyik kulcsfigurája, Gyurka karikírozott jellemzésére vállalkozik. A tematika csúsztatása egyszerre több szinten megy végbe: egyrészt a keretversengés kibillentése adja meg az új konfliktushelyzet lehetőségét, másrészt lingvisztikailag a szöveg a jegyzők körében alkalmazott szófordulatok felvonultatására és kiforgatására épít. Ezzel az eljárással ebben a szövegben a lábjegyzetek funkciója megváltozik, nem enciklopédikus tudás közvetítésére szolgál, mint Gyöngyössinél, hanem a sajátos tudással rendelkező csoport közös hivatkozási tartományának illusztrálására. Az al- és felperes közötti vita eldöntésében Merkúrius a szakmai tudás minden elemét mozgósítja, monológja végén a bírák feletti személyes befolyást, azok korrumpálhatóságát teszi neveltségéssé.

A társaság konkrét erőviszonyaira való hivatkozások az Uránia-jelenetben lesznek egyre gyakoribbak. Gyurka „egyik Író-Deákból” azzá a Gyurkává válik, akinek a következő tulajdonságait ismerjük meg: nagy étvágát és ivóképeségét, nagy mennyiségű étel- és italfogyasztásait, az itallal szembeni ellenálló-képeségét, kétszínűségét, a retorikai bravúrok iránti érzékét, hízelgő voltát. A múzsáknál való látogatásban két tulajdonság konkretizálódik: „én vagyok a’ Gyurka, / Kinek egy ebédem tizenkét rőf hurka,/ Kétszer ött itze bort arra fel-pofázok, / Nyelvembe lábamba még-is nem hibázok.” S hogy az utalások félreérthetők ne legyenek, a lábjegyzetben ez áll: „Szokása volt az itten beszéllő Író-Deáknak tréfából effélékkel dicsekedni” (Mátyási 1794: 213). A másik tulajdonság, a hízelgés és simulékonyság azonosításával olyan regiszterbe lép át a versszerző, mely az adott személy hivatalos önreprezentációjának nem, a róla kialakított közösségi reprezentációnak viszont a részét képezi. Éppen ezért a jósláshoz értő Uránia azonosítja beszélgetőpartnere karakterisztikumait, az pedig tiltakozik ellenük. A retorikailag képzett beszélőnek a saját maga állította cselben való elbotlása ebben az esetben válik először szövegszervező erővé. Varga István tulajdonságainak azonosítása után Uránia Gyurka csillagjegyét is jellemzi, s míg az írődeák kezdetben igényli a jellemzést, a konkrét karakterjegyek felsorolása és

Uránia jóslata után¹⁴ babonának titulálja Uránia jóslási módszerét. Holott a rábízott feladat teljesítésében a hasonló minőségű ismeretekre hagyatkozik, amikor volt kollégája keresésére „Márshoz néz be”. Aktuálpolitikai vonatkozást ennek az egységnek tulajdoníthatunk, hiszen a Hadnaggyal való találkozás eleve csapdahelyzetet jelent: a magányos, „jól termett legényt” a katonai toborzás és körülményes lerázásának próbatétele fenyegeti. A toborzás kezdőmozganata már a deák–katona ellentétére épül, elsőként a Hadnagy oppozíciórendszerében. A meggyőzés első mozzanata a magyar identásra való hivatkozás, a második viszont már Gyurka testi tulajdonságainak felmérésből adódik: „Látom, hogy az Urat Magyar föld termette,/ Bizony az Isten-is lóra teremtette./ Meg-telne a’ nyereg azzal a’ jó farral,/ Tsak játék lesz a’ kard olly temérdek karral” (Mátyási 1794: 219). A katonasors és deáksors ellentétének elemei: „rongy ténta körmű”, „roszsz köpönyegbe”, „pennán kinlódni”, „Klastrom”, „könyvek között penészedni” szemben a „friss gyerek”, „tsákós süvegbe”, „a’ hír virágát Márs mezején szedni”. Ez az oppozíciórendszer Gyurka szövegében is folytatódik és nem ellentétes előjellel. Ez az a stratégia, melyet a minden helyzethez alkalmazkodni képes rétor ellenfelével szemben adoptál: átveszi azt a szerepet, melyet ellenfelének kellene betöltenie. Maga vállalkozik a katonasors dicséretére, s a két oldalon át folytatódó *suasio* után személyes karakterjegyeiben fedi fel a hadviselésre való alkalmatlanságot. A *genus deliberativum* műfaji hagyományát fordítja itt át, amikor a *dissuasio* helyzetében a *suasio* gyakorlatát választja, s ezzel lehetetleníti el a Hadnagy szerepét. A szöveg tehát amellett érvel, hogy az írődeák katonai pályára való átállítása csak abban az esetben lehetséges, ha a deákban van elhivatottság, hiszen a katonasors dicséretének retorikai fogásait ő maga a toborzóknál jobban ismeri. A retorikai csel mellett a szöveg karikírozva szemlélteti a testi hibák¹⁵ azon költött lajstromát, melyre a sorozás ellen védekező újoncjelöltek hivatkozni szoktak: „Talám meg sem ütném a’ legény mértéket,/ ’S ki szedné, bár másként jök-is, a törpéket?/ Más az,

¹⁴ „Imé el olvasom igékről igékre,/ A’ mi tartozik a’ *Kutya születékre*:/ E’ tsillagzat alatt születnek torkosok,/ Mint a’ nyalánk agár hasokra gondosok,/ Farkokat tsováló tsalárd hizelkedők,/ Mindent ki ugatok ’s hamar veszekedők,/ Kiknek vagy vetni kell valamit azt enni,/ vagy pedig fa nélkül nem jó nekik menni.’ De mond-is valamit, ha valót szólottál,/ Magadról, hogy imént előnkbe állottál;/ Mert sem betsületes, sem gazdag nem lehetsz./ Ha, a’ mint állítád, annyit ihatsz ehetsz,/ ha azon Betyáros erköltsi roszzsz jelek/ Igazak, az iránt előre felelek,/ Sőt Isteni rangom vesztébe fogadom,/ ’S Jövendőlésemet kéz írásba adom,/ Baktárségnél fellyebb hogy nem emelkedel,/ Azt-is tsak *Stentori* hangodért nyeredel” (Mátyási 1794: 217–218).

¹⁵ A testi hibák alóli felmentés eseteire lásd Csetri E. 1997: 506.

hogy fél szemet bé hunyni nem tudok,/ Melly miatt a' tzelba gyakorta hazudok;/ De még a' többinél kurtább egy újjamis,/ Mert énis voltam ám néha napján hamis” (Mátyási 1794: 222).

A Gyurka és a Hadnagy közötti párbeszédet Gyurkának a Huszárral való találkozása követi, ahol a katonasors – deáksors szembesítésének második, ezúttal valós mögöttes intenciókra támaszkodó eszköztárát vonultatják fel a vitapartnerek. Mátyási a versengés két módozatát mutatja be, a rögtönzöttet, a megrendelésre készültet, illetve a valósnak nevezettet. A két beszélgetőpartner itt éppen azért tisztázhatja a másik előtt ellenkező elvárásait, mert egymás érvelési stratégiái mögé látnak. A Huszár válasza ezért kezdődik a meggondolással, majd folytatódik a retorikai tudás leleplezésével: „De hová mégy velem álhatatlan elme?/ Te ékesen szóllás! nagy szív veszedelme!/ Hát tsak vízi habé egy férjfi szándéka?/ Hogy legyen szeletek változó játéka./ Nem: a' tengert elébb fel-gombolyítjátok,/ Mint fel-tételemből ki mozdíthatnátok” (Mátyási 1794: 225). A Huszár monológja az írődeáki tudás leleplezésével, a jogi szakértelemnek nevezett áltudás lejáratásával folytatódik, illetve azzal a mozzanattal, mely a vitézi virtust nemzeti karakterjegyként azonosítja.¹⁶ A monológ vége pedig a Gyöngyössinél látott búcsúhelyzetet bontja ki, itt azonban a szöveg tonalitása a mulatozásé marad. A dráma zárójelenete a búcsú különböző összetevőit tartalmazza: a helyzet fölött napirendre térő, hiszen jóslatát igazolni látó Urániáét, az utolsó meggyőzési manővert latba vető Calliopéét, a négy soros strófában beszélő, a döntésre áldását adó Thaliáét, az éneklő seregét. A búcsú kiemelkedő mozzanata Bacchus megjelenése, mely a drámán belül megteremti a társasági tevékenységként végbemenő mulatozás konkrét keretét.¹⁷ A beszédmód, viselkedés általi jellemzés eljárásai közé épül be a verselés megváltoztatása Thália, Bacchus és az éneklő sereg esetében.

A szöveg a regiszterek közötti elmozdulással lehetséges karriertörténektekből nyújt látteleletet. A múzsáknál folytatott tanulóévekre két alternatív karrierminta következik: a katonáé és a jegyzőé. A színjáték a kettőhöz szükséges eltérő képességeket, az azokkal járó különböző jutalmazási formákat,

¹⁶ De már úgy meg-ülök akármelly paripán,/ Valamint áll tövén a' ki-nyilt tulipán./ Könnyen-ki nem ejtem kezemből kardomat,/ Egy rongy Jantsár fel nem fritskázza orromat./ Hiszem-is az áldott Magyarok Istenét,/ Hogy jó szándékommak nem vallom szégyenét./ *Merkúrius* pedig nem kap bennem soha,/ Rikatom az Annyát, mért volt olly mostoha?” (Mátyási 1794: 228)

¹⁷ A „rendezői” utasítások között ez szerepel: „egy darabig esznek isznak mulatnak” (Mátyási 1794: 233).

életmódot prezentálja a dráma megengedte nézőpontváltások által. Gyurka alakjának kidolgozottsága, a huszáréval szemben hangsúlyozottabb szerepe a történet kimenetelétől eltérő hierarchiát állítanak fel a katonasors és a jegyzősors között, s ezt a hierarchiát az „előbbeni kötelességbéli társak” közössége el is várja.

A drámának van azonban egy, a következtetéseinket árnyaló filológiai kontextusa is. Herpai Péternek a kecskeméti kollégium könyvtárában végzett kutatásai szolgálnak arra vonatkozó adalékkal, hogy Mátyási a közlés előtt milyen pontokon változtatott a szövegen. Pontosabban milyen pontokon volt kénytelen változtatni, hiszen az általa ismertetett kötetekben a versek után a szerző kézírásos kommentárjai állnak a cenzúra miatt bevezetett javításokra vonatkozóan. „Szintén hosszabb szövegrészleteket tartott erős hangúnak a cenzúra a »Búcsúzó érzékeny játék«-ban, ahol egy katonának álló író a katonaságot kritizálja. Ezeket a részeket nem vették ki a rövid „verses drámá”-ból, megelégedtek azzal, hogy a szerző átírta. Az eredeti változat csupa negatívumot vonultat fel az egyszerű katona életéből, az átírat viszont a pozitív dolgokat emeli ki, vagy a katonai dicsőséget magasztalja. Az életet többre becsüli minden dicsőségnél, mert a hazát jobb élve szolgálni, mint halva. A katonaságot ismerő hadnagy (a »dráma« másik szereplője) is azt válaszolja, hogy igazat mond ítéletében. Ezek után nem csodálkozhatunk azon, hogy a cenzúra átköltette a sorokat. A további részekben az uralkodó is a kritika célpontjává válik: »S kétséges mentség is ölni szabadjára/Csak egy nagyravágyó lélek rovására«” (Herpai 2000: 217). Amennyire a bejegyzésből sejteni lehet, Gyurka monológjának olyan részletei maradnak ki, melyek szintén áttételesen utalnak a jelen hadhelyzet értelmezésére. Azt, amit Szacsavay hírei esetében a rostalyukak sejtetnek, itt az utólagos bejegyzés tisztázza. A hivatalnoklét mellett döntő Mátyási esetében a hadviseléssel elnyerhető dicsőség nem lehet reális alternatíva. A mesterségcsúfolók műfaji hagyományának felhasználása ezt a tézist képes transzponálni ebben az *ultima manus* szövegvariánsban.

E közköltészet és magas irodalom határán mozgó alkalmi versszerzésben a politikummal szembeni állásfoglalásnak nincs tere, vagy meglehetősen általánosító metaforizáció utal a helyzetértelmezésre. A szövegek használatának rituális kontextusa tartalmazza a helyzet értelmezéséről való közös tudást, éppen ezért funkciójuk inkább ennek a tudásnak a megfelelő keretben való elhelyezése: a lelkészköltő esetében átsegíteni az egyént a búcsúhelyzeten, biztosítani az e helyzetben való viselkedés reprezentációs

keretét, a katonával korábban azonos státuszú búcsúztatók esetében pedig az eltérő karriermodellek közötti választás dilemmájának a tematizálása. Mindkét esetben a katona nézőpontjának a kisközösségi értékrendszerbe való visszahelyezése történik meg, ezért szükségtelen az eseménytörténeti háttér értelmezése. Mátyási József cenzúra által alakított szövege esetében az írődeáksors favorizálása és az ésszerű hadba vonulás melletti állásfoglalás ellenére a magyar katonai éthosz helyeslése és vállalása megmarad. A publikált írott szövegek homogén szemléletének két lehetséges párhuzamát szeretném kiemelni. A császári-királyi birodalmi szemléleten belül a *natio hungarica* katonai öntudatra való töretlen hivatkozása modellértékű lesz a román nemzeti identitás kialakításában. A II. Józseffel kapcsolatban a jó császár mítoszát kitermelő románság éppen a katonai helytállásra és a birodalommal szembeni lojalitásra alapozza nemzeti követeléseit (Nicoară 2001: 270–272). Vers és hadtörténet összekapcsolódásának egy következő stádiuma az, melyet a szabadságharc idejének sajtója biztosított. A különböző diskurzustípusok heterogenitása egyre erőteljesebbé válik és a vers konkrét befolyással lehet a hadhelyzet alakítására, a katonai magatartás változására. Petőfi *Lenkei százada* című versének keletkezéstörténete ebben a történetben válhat izgalmassá (Benkő 1979). A 18. század végének kontextusában azonban a vers reprezentációs diskurzusformák struktúrájába integrálódik.

Szakirodalom

BALLAGI Aladár

1872 *A magyar királyi testőrség története, különös tekintettel irodalmi működésére*. Pest

BÁNLAJKY József, Doberdói

1941 *A magyar nemzet hadtörténete 19. III. Károly, Mária Terézia és II. József kora 1716–1790*. Grill Károly Könyvkiadóhivatala, Budapest

BENKŐ Samu

1979 A história és a vers. *Lenkei százada*. In: *Uó: Haladás és megmaradás*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 514–531.

BERTAUD, Jean-Paul

2000 Războinicul. In: VOVELLE, Michel (red.): *Omul Luminilor*. Polirom, Iași, 61–86.

BÍRÓ Ferenc

2003 *A felvilágosodás korának magyar irodalma*. Balassi Kiadó, Budapest

CSETRI Elek

1997 „Katonának tött az átok”. Verbuválás és katonafogás Erdélyben a francia és napóleoni háborúk idején. *Hadtörténeti Közlemények* 110. (3) 496–522.

CSETRI Lajos

2007 A magyar nemzettudat változatai és változásai a jozefinus évtized költészetében. In: *Uő: Válogatott tanulmányok II.* L'Harmattan, Budapest, 228–248.

2007a A politikai gondolkodás tükröződése a felvilágosodáskor magyar költészetében. In: *Uő: Válogatott tanulmányok II.* L'Harmattan, Budapest, 248–255.

2007b Bán bán-problémák – szociológiai vetületben. In: *Uő: Válogatott tanulmányok II.* L'Harmattan, Budapest, 120–127.

EGYED Emese

1999 Kard és penna. Magyar írók dilemmái a felvilágosodás idején. In: *Uő: Kard és penna.* Osiris Kiadó, Budapest, 26–48.

GYÖNGYÖSSI János

1802 *Magyar versei. Mellyeket külömb-külömb-féle alkalmatosságokra készített, és végre egyben-is szedett. Első darab.* Találtatik Kilián Testv. Könyv-Árosoknál, Pest

HERPAI Péter

2000 Mátyási József cenzúrázott sorai. *Magyar Könyvszemle* 116. (2) 214–223.

JAKAB Elek

1881–1882 Szaecsvay Sándor. *Figyelő* XI. 161–174, 252–267, 321–346; XII. 25–43.

KIS János

1985 Emlékezései. In: OROSZ László (vál.): *Berzsenyi Dániel művei. Kis János emlékezései.* Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 807–1027.

KÓKAY György

1970 *A magyar hírlap- és folyóiratirodalom kezdetei 1780–1795.* Akadémiai Kiadó, Budapest

KOSÁRY Domokos

1983 *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon.* Akadémiai Kiadó, Budapest

KÜLLŐS Imola

1982 Vetélkedés. In: ORTUTAY Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon* 5. Akadémiai Kiadó, Budapest, 543–544. <http://mek.oszk.hu/02100/02115/html/index.html> [2008. 07. 01.]

2004 Adatok a házastársak veszekedése élettörténetéhez és dramaturgiájához. In: *Uő: Közköltészet és népköltészet. A XVII–XIX. századi magyar világi közköltészet összehasonlító műfaj-, szüzsé- és motívum-történeti vizsgálata.* L'Harmattan, Budapest, 65–85.

MÁCSIK Péter

2008 Életrajzi kontextusok Mátyási József kései műveiben. In: KESZEG Anna – VADERNA Gábor (szerk.): *Prima manus. Tanulmányok a felvilágosodás korának magyar irodalmából.* Ráció Kiadó, Budapest, 74–81.

MÁTYÁSI József

1794 *Semminél több valami. Az az elegyes tárgyú és formájú egynehány darab versek. Első darab.* Wéber Simon Péter betűivel, Pozsony

NICOARĂ, Toader

2001 *Transilvania la începuturile timpurilor moderne (1680–1800). Societate rurală și mentalități colective.* Editura Dacia, Cluj-Napoca

SÓTÉR István (főszerk.)

1964–1965 *A magyar irodalom története. II. 1600-tól 1772-ig. III. 1772-től 1849-ig.* Akadémiai Kiadó, Budapest

STOLL Béla

2003 *A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája.* Akadémiai Kiadó, Budapest

SZAJBÉLY Mihály

2007 Könyv- és lapkiadás a felvilágosodás idején és a reformkorban. In: SZEGEDY-MASZÁK Mihály (szerk.): *A magyar irodalom története. 1800-tól 1919-ig.* Gondolat Kiadó, Budapest, 73–91.

SZIJÁRTÓ M. ISTVÁN

2005 *A diéta. A magyar rendek és az országgyűlés 1708–1792.* Osiris Kiadó, Budapest

2006 Somogy megye 18. századi betelepülése és az 1740-es évek nemesi felkelései. In: *Uő: Nemesi társadalom és politika. Tanulmányok a 18. századi rendiségről.* Universitas Kiadó, Budapest, 57–91.

SZILÁGYI Márton

2003 „Alkalmatosságra írott versek” avagy férfikompániák vidám humora. Csokonai, Arany és a közköltészeti hagyomány. *Bárka* XI. (5) 53–63.

SZÚCS Sándor

1962 *Szól a duda, verbuválnak.* Magvető Kiadó, Budapest

TARNAI Andor

1969 *Extra Hungariam non est vita. Egy szállóige történetéhez.* Akadémiai Kiadó, Budapest. <http://mek.oszk.hu/05400/05453/05453.htm>

VARGA Imre

1989 *Protestáns iskoladrámák I–II. Régi Magyar Drámai Emlékek XVIII. század.* Akadémiai Kiadó, Budapest

VETÉSSY Géza

1941 *Egy elfeledett kecskeméti költő. Mátyási József élete és költészete.*
A szerző saját kiadása, Kecskemét

ZACHAR József

1984 *Idegen hadakban.* Magvető Könyvkiadó, Budapest

2004 *Habsburg-uralom, állandó hadsereg és magyarság 1683–1792.*
Zrínyi Kiadó, Budapest

Marinka Melinda

A magyarság megjelenítése egy kárpátaljai földműves katonaköltészetében¹

Tanulmányomban egy Kárpátaljáról származó népi verselő, Katkó Ferenc kéziratos iratgyűjteményében talált emlékkersek részleges feldolgozására teszek kísérletet, különös hangsúlyt fektetve az alkotásokon keresztül megrajzolt háborús emlékképek és a katonasors ábrázolásokban megjelenő magyarságtudat kifejezésére. Vizsgálódásom irányvonalát a személyes, lokális és kollektív identifikáció meghatározása és az individuum közösségi szerepvállalása adta. A nemzeti, etnikai azonosulás és az identitás reprezentálása ugyanis elsődleges kérdés mindenki életében, de kiemelt hangsúlyt kap, amikor egy háborús időszakot megélve az egyén a fennálló kiélezett társadalmi és szociális helyzetben hovatartozásáról kénytelen dönthetnek. Az etnikai/nemzeti azonosulásról békeidőben az emberek maguk döntenek, de egy-egy veszélyeztetett társadalmi helyzetben, például az etnikai megtorlásoktól való félelem időszakában, a nemzeti azonosulás módosítása az életben maradás elsődleges feltételévé válhat. Kialakul egy olyan élethelyzet, melyben az egyének és közösségek sem tudják, hogy miként vállalják és nyilvánítsák ki identifikációjukat és kialakul egy olyan szituáció, amelyben nem is merik hovatartozásukat nyíltan vállalni. „Az idegen etnikummal, nagyhatalmakkal való szembenállás a háborúk idején felfokozott érzelmi, politikai formákban tükröződik.” (Krizsa 1991: 284) Ezekben a helyzetekben a folklór alkotások az összetartozás érzésének kifejezésében segítenek. Wolfgang Kaschuba szerint az egyedi kézirat, nyelv és stílus az, amelyen keresztül megismerhetővé válik a kulturális identitás. Ehhez azonban szükséges az úgynevezett nyílt terek biztosítása, mely a mozgás, a találkozás, a közös étkezések, vásárlások és demonstrációk révén valósul meg.² A közösségi alkalmak mellett nyílt

¹ A szerző kutatását támogatta az MTA-DE Néprajzi Kutatócsoportja és az OTKA AT 49349 számú pályázata. A tanulmányban feldolgozott versek közlése szöveghű.

² <http://www.tu-cottbus.de/Theo/wolke/deu/Themen/031/Kaschuba/kaschuba.htm> (A letöltés ideje: 2008. július 24.)

reprezentációs tér lehet a papír is, melyre az egyedi kézirat kerül, hiszen a népi írók saját nyelvezetükkel közösségükről, közösségüknek írnak. „A versíró tulajdonképpen ugyanazon a kultúrfokon él és ugyanazon kultúrközösség tagja. A versírással nem szakad ki a közösség kultúrájából, s mindaddig nem is szakadhat ki, míg kultúrája azonos, és míg műveltsége minőségi változással át nem csap egy más szellemi szintbe.” (Ujváry 1960: 128)

Amikor egy kéziratot anyag feldolgozásához kezdünk, akkor nem csak azt az individuumot vizsgálhatjuk, akitől származik az írás, hanem képet kaphatunk saját társadalmi közegéről. Mivel egy-egy egyéniség nemcsak saját szubjektumát reprezentálja, hanem közössége kognitív értékeit is hordozza. Éppen ezért egy részről a néprajzi egyéniségvizsgálat módszerével igyekszem vázolni a kárpátaljai magyarság háborús időszakban megélt társadalmi helyzetét. Körüljáróm a közösség és az egyén kontaktusának működését és ebben a kapcsolatban a népi írásbeliség jelentőségét, mint az identifikáció egyik reprezentációs eszközét. Más részről a feldolgozás során nélkülözhetetlen a részleges szövegtani, irodalmi verselemzés, hiszen abban a pillanatban, amikor egy nem szépíró írja le emlékeit ahelyett, hogy az élőbeszédben formálná meg, „irodalmi mintákat” követ. (Szilágyi 2001: 38)

Érdeklődésem a kárpátaljai magyarság iránt ennek az iratgyűjteménynek a feldolgozásával indult, éppen ebből kifolyólag a téma sokrétűsége és a kézirat terjedelme igényli a későbbi teljes feldolgozást. Ez a tanulmány így, mint előtanulmány a kézirat egy markánsan megjelenő tematikáját, a magyarságtudatot és a nemzeti lojalitást veszi górcső alá. A téma jelentőségét fokozza, hogy a kárpátaljai magyarság léthelyzete következtében a magyar nemzeti azonosulás és a gyökerek keresése mind a mai napig kiemelt kérdéskör. Ezt példázza az iratgyűjtemény hozzám kerülése is. Egy ma már Debrecenben élő botfalvai származású fiatal férfitől³ kaptam jó néhány évvel ezelőtt, aki megtudván, hogy néprajzkutató vagyok úgy vélte, hogy a kézirat adattárba kerülve és publikálva méltóbb helyre talál, mint ahol volt, otthonuk padlásán. Ez azért is érdekes, mert ezzel párhuzamosan ő maga is elkezdett érdeklődni távoli rokona, Katkó Ferenc élete és munkássága iránt. Ezzel ő maga vált információhordozóvá és egyben autodidakta kutatóvá, hiszen igyekezett az iratokról minél többet megtudni. Az adatközlőm gyűjtéséből származó információk és a kézirat alapján rekonstruálom tehát Katkó Ferenc életét és identifikációs kötődéseit. Katkó munkáin keresztül képet

³ A továbbiakban adatközlőm monogramjával (Á.Cs.) hivatkozok beszámolóira.

kapunk a kárpátaljai magyarság nemzeti lojalitásról is, hiszen alkotásai-
ban, mint általában az egyéb népköltészeti alkotásokban is, a nemzeti, népi
karakter kifejezésre kerül (Faragó 1996: 123). A tanulmány során választ
keresek arra, hogy milyen költői eszközzel élve ír magyarságáról, milyen
indíttatásból és milyen normához viszonyulva alkotta meg írásait, milyen
„vizuális kóddal” (Keszeg 1998: 622) jeleníti meg a küzdelemre kényszerülő
magyarság sorsát, miként és milyen eszközökkel válik az írásbeliség az ér-
zelmek intenzív kifejezőeszközzé és milyen funkciója volt költészetének a
faluközösségben.

Amit Katkó Ferencről tudunk

Katkó Ferenc, kárpátaljai földműves 1875-ben született az Ungvári járás-
ban lévő Szúrtén, de élete utolsó éveit egy közeli faluban, Botfalván töltötte.
Katkó Ferenc születési dátumára, születési helyére és felekezeti hovatarto-
zására egyik versének végén találtam. *Katkó bácsi, egy öreg magvető, a fel-
vidéki Kárpátalján – Botfalván. Születtem 1872. szept. 2-án, Ung-megye,
Szúrte községben, vallásom ref.* Ezzel ugyan ellentmondásos síremlékének
felirata, mely szerint 1866-ban született és 1949-ben halt meg. A születés
dátumának különbözősége felveti a gondolatot, hogy ennek oka lehetett
vagy az egyszerű dátumkeveredés, vagy a Kárpátalján végbemenő határren-
dezések, vagy a hivatali váltásokkal járó okirat-megsemmisülések. Paraszt-
költőnk életmódját és iskolázottságát versbe foglalt ars poétikája ábrázolja,
melyet szintén kéziratgyűjteményében találtam meg (1. sz. melléklet).

Katkó Ferenc felesége, Filip Erzsébet (1879–1953), informátorom déd-
nagyanyjának a testvére volt. Mivel gyermekük nem született adatközlőm
nagyapját vették magukhoz, *hogy legyen, ki gazdálkodik, ha ők már öre-
gek, s később majd örökölje a házat, meg a gazdaságot. Ez így is történt, mi
(az-az nagyapám) megkaptuk a fent említett javakat. Azóta már persze a
régi parasztházat leromboltuk, a régi dolgoknak nem sok nyoma maradt.
A koffere még meg van, amellyel Amerikában volt.* (Á.Cs.) Katkó Ferenc az
első világháború után több alkalommal járt Amerikában, ahol egy szénbá-
nyában dolgozott. Erről árulkodnak az emlékiratban fennmaradt, 1924-ből
származó levelek. A végleges hazatérés dátumára nincs adat, de az bizonyos,
hogy élete utolsó éveiben Botfalvát csak egy alkalommal hagyta el. A szlo-
vák államfennhatóság alatti időszakban ugyanis 2-3 napra bebörtönözték a
helyi lapokban közölt költeményei miatt, és az addig született irományokat

elkobozták. Ennek következtében az általam feldolgozott emlékirat anyaga feltételezhetően egy töredék, amely zömében Katkó utolsó 10 évének alkotásai közül való. A versek dátumozásából arra következtethetünk, hogy az Amerikában töltött időszak kivételével ez az említett utolsó pár év lehetett írásbeliségének legtermékenyebb korszaka. Az elmondás szerint azokban az időkben, amikor nem volt a településen prédikátor, átvette annak szerepét. A gyűjteményben talált prédikációs szövegrészek a szónoki feladatkör funkcionális betöltéséről adnak tanúbizonyságot. Ennek következtében feltételezhető, hogy nem csak a helyi lapokban közzétett írások révén igyekezett alkotásait közösségével megismertetni,⁴ hanem az előre megírt felszólalások és felolvasások folyamán is.

Az emlékezet szerint életének egyik legkiemelkedőbb pontja volt, amikor Horthy Miklósnak írt verses levelére választ kapott, melyet bekereteztetett és élete végéig háza egyik falán tartott.⁵ Az elmondás alapján az derült ki, hogy még a rokonok is kételkednek a levelet illetően, hiszen halála óta a levéllel senki sem találkozott. (Á.Cs.)

Katkó Ferenc töredékes iratgyűjteménye

A megmaradt iratgyűjtemény magában foglal 7 levelet, melyek között van Katkó Ferenc említett, Amerikából küldött 3 levele. Ezen kívül egy férfi rokontól származó „Kelt levele...” -t találunk, melyet Makeefkából, a munkatáborból adott fel. Ezekből részletekben képet kapunk a helybeliek és a távollévők élethelyzetéről. A verses levelek közül három egy bizonyos szerkesztőségnek íródott. Ezekből az egyik egy konkrét születésnapra írt köszöntőt tartalmaz, kettő pedig a szerkesztőség munkatársainak szánt verses levél, amelyben önmagához mérten a tanult szerkesztőket méltatja és költeményeinek publikálási igényéről ad számot.

A kéziratban találunk még 4 versbe szedett prédikációt, melyek Botfalva református hitközségének társadalmi jellemzőit vetítik elénk. Ebből az egyik külön tematika nélkül általánosan szól a vallásról és a hitbuzgalomról, egy

⁴ A versek és köszöntők folyóiratokban történő közlésére utal a gyűjtemény *Hodzsza Milán Elnök úrnak 60 éves születés napjára* című alkotása is, amelyet 1938. február 18-án írt egy *Tekintetes szerkesztő úrnak Becess lapjába*.

⁵ A berámázott levelek, köszöntők és képeslapok közszemlére tétele a lakóterekben több helyről ismert (Keszeg 1999: 6).

másik párhuzamot von a háborús léthelyzet és a gazdálkodó nép élete között, a harmadik a nagyszelmeci református templom ünnepének köszöntő prédikációja, ezen kívül találunk még egy prédikációt, melyet a Szent János apostol tiszteletére szentelt botfalvai templom ünnepére írt.

Az emlékirat versbe foglalt köszöntői névnapi, keresztelőre vagy esküvőre írott, esetleg távollról hazaérkezett személyeknek szánt beszédek vázlatai. Ezekből kettő az újonnan megválasztott lelkésznek, az egyik egy újszülött édesanyjának, egy másik pedig valamely távoli rokon lakodalmi köszöntője. Ezek rendre sajátos kontextusban, különféle élettérben jelennek meg és mind „olyan tárgyiasult szövegek, emlékszövegek, amelyek az emlékezési igényt elégítik ki.” (Keszeg 2004: 401)

Ezekon kívül említésre méltók még a Sztálinnak és Horthy Miklósnak címzett verses levelek és üdvözlő beszédek, melyek mellett még 20 különböző témát feldolgozó vers található. Ezekből 10 költemény szöveghűen vagy kisebb módosítással átmásolt változatban jelenik meg.

A kézirat nagy részét tintával, kisebb hányadát ceruzával írta. Papír hiányában több költemény került szétnyitott borítékoknak, banki bizonylatoknak és adófükönyvi értesítőknek a hátoldalára. Társadalomnéprajzi szempontból ezekből megtudhatjuk, hogy milyen adóterhek viselték a falu közösségét és elsősorban Katkóékat. Továbbá papírfecnikre, kitépett füzetlapokra, naptárlapokra, szlovák és német nyelvű hivatalos okiratok és egyoldalas újságlapok hátoldalára kerültek az írások. A gyűjteményből kiemelendő még két kisebb füzet, melyek közül az egyik 1948-ban írt verseket tartalmaz. Tagolatlanul, fejjel lefele, felváltva, hol tintával, hol ceruzával írva, sok esetben pedig cím nélkül. A másik füzet érdekessége, hogy a versek mellett Katkó Ferenc kommunális kiadásainak dátummal ellátott jegyzékét is megtalálhatjuk, melyekből használati cikkeik és élelmiszereik sora is kiderül. Mindkét füzetben a már korábban említett alkotások varrácói jelennek meg. Katkó Ferenc alacsony iskolázottsága szókészletében és a központosítás bizonytalan, sok esetben téves alkalmazásában manifesztálódik, olykor verseinek külön színezetett adva. Így több varriáns megalkotásánál csak az interpunkción módosított. Ritkább esetben néhány szót cserél ki, vagy egész mondatokat. Egyes versrészek töredékesek, némelyek cím nélküliek és több előtt a „Próba” felirat látható, amely feltételezhetővé teszi, hogy a többször ismétlődő és kismértékben variálódó alkotások egy végleges vers vázlatai lehettek. De ebben az esetben azt a tényt sem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy a tollat ragadó verselők sok esetben szívesen éltek át újra emlékeiket és előszeretettel idézik fel az élményeket, melyek

a másolás technikájával valósítanak meg. Ezért találkozhatunk olyan esettel is, amikor egy-egy kéziratos gyűjteményben egy költeménynek több teljesen átmásolt vagy töredékes változatban, esetleg némiképp módosított formában átfirt változatát is megtaláljuk (Keszeg 1998: 608).

A költeményeken keresztül képet kapunk Katkó Ferenc személyiségéről, egyéniségéről. Öntudatosságát, lokálpatriotizmusát és költészetére való büszkeségét több helyen kifejezi a versek címe mellé írott aláírással és datálással, ezen kívül a versek végére tett öndefiniálással. „A kézírás már maga identifikáló karakterrel rendelkezik. Ezt hitelesíti, fokozza a név, a monogram, az aláírás.” (Keszeg 1998: 626) Önmagát a kéziratban többféleképpen jelöli: *Katkó bácsi, egy öreg magvető; Katkó bácsi, egy öreg csalódott; Egy öreg figyelő; Katkó bácsi, Süket füleket kérek; Katkó bácsi a Kárpát alján.*

Költeményeiben az egyéni alkotás mellett több esetben találkozhatunk különböző költőktől való átvétellel, áthallásokkal, parafrázisokkal. Ilyen például a Petőfi költészetéből vett *Talpra hát bajtársak* kifejezése is (5. sz. melléklet). Ujváry Zoltán népszokás és népköltészeti kutatásai nyomán megállapította, hogy a dallá vált Petőfi-verseket és Petőfi egyéb költészeti alkotásait is megtalálhatjuk számos népi verselő kéziratos könyvének intertextusaként (Ujváry 1980: 539). Ezzel kapcsolatban Keszeg Vilmos megemlíti, hogy a népi versekben különböző szövegklisék dominálnak, melyek lehetővé teszik az ilyen költők számára már feldolgozott irodalmi témák újraverselését (Keszeg 1999: 18). Emellett gyakori a magyar Himnusz egyes részeinek frazeológiája is, szólások vagy közmondások szövegbe ékelése, allúziója és a biblikus elemek alkalmazása. Az írás Katkó számára egyfajta önkifejező forma, amelyben pacifista nézeteit vallja meg, önmaga és közössége számára. Jó keresztényként várja az örökbékét, keresi a bűnöket és megbocsát költeményeiben, mellyel egyfajta vallási és társadalmi kritikát is ad.

Az emlékanyag feldolgozása kapcsán kiderült, hogy a fennmaradt hagyatéka csak a harmadát képezheti a korábban meglévő gyűjteménynek, amelyek az évek során megsemmisültek. A megőrzött írásoknak azonban több mint a fele elsősorban a háború emlékeit őrzik, amelyen keresztül megismerhetjük Katkó Ferenc és társadalmi közege negatív életérzését és a kisebbségbe került magyarság elnyomását, a lokális történelmet, amely szemük előtt íródott. A két világháború és a trianoni határátrendeződések okozta hányattatott magyar sors fájdalma érezhető ki ugyanis a háborúról szóló verseiből. Az esetek többségében a verses formát alkalmazva ír saját és közössége fájdmáról.

A magyarság, a háború és a katonasors Katkó költeményeiben

A kárpátaljai magyarság háborús emlékeit és a történelmi események okozta negatív élményt számos szerző tollából ismerhetjük.⁶ A világháborúk historikus tényanyagainak vázolója mellett több népi írásos forrás és népi elbeszélés feldolgozása került kiadásra.⁷ A rendszerváltást követő időszakban pedig egyre többen merték vállalni háborús élményeik szóbeli közlését vagy írásos emlékeik közreadását. Tábori levelek, naplórészletek és különféle prózai alkotások adták a tudományos munkák alapjait. Ezek témája elsősorban a háború, a hadifogság, a málenkij robot, a kényszermunka, mely „a kárpátaljai magyarság XX. századi történelmének legmeggrázóbb, legfájóbb időszaka...” (Punykó 1993: 9). Az átélt trauma több, az írás- és olvasásban alapműveltségű szinten álló, de mégis önmaga képzésére törekvő paraszti származású közembert készített élményeik lejegyzésére. Ezek az alkotások magukon hordozzák a magyarság által elszenvedett meghurcoltatások nyomait, amely igazolja a folklór jelentőségét a társadalmi, ideológiai és kulturális lenyomatok leképezésében (Küllös 2006: 80).

Katkó katonaköltészetében találhatunk a berukkolásról, a háború konkrét eseményeiről és a hazaérkező hősökről szóló alkotásokat. Ezen kívül megismerhetünk fogságba esettekről és a háborús áldozatokról szóló történeteket is. A gyűjteményből közlésre kerülő verseket tartalmi szempont alapján válogattam, sorrendjüket pedig a költemények dinamizmusa adta, melyben jól látható népi verselőnk saját élethelyzetéről és a magyarságról alkotott viszonyrendszere.

Az *Egy tömeg sírkereszt* (2. sz. melléklet) már a címében is utal a vers mondanivalójára, hiszen egyértelműen háborús kép a tömegsír és a halált, az elmúlást kifejező sírkereszt. Ezzel a költői képszerűséggel érzékeln akarja, hogy milyen véget érhetett egy-egy katona sorsa. Ezt erősíti a megszemélyesítés, melyben ábrázolja a harctéri katonák élethelyzetét. Képet kapunk a katonák szenvedéseiről, megtudhatjuk, hogy éhezésre kényszerültek a harc és a fogság alatt, melynek következtében a fizikailag legyengült katonákat halálra ítélték. Azokat a hős katonákat, akik számára a magyarság megtestesítői. Katkó Ferenc átérezvén ezeknek az embereknek a hányattatásait,

⁶ A teljesség igénye nélkül: Dupka György 1993, Környeiné Gaál Edit 1985, 1997.

⁷ Ilyen például Ujváry Zoltán 1980-ban megjelent *Népszokás és népköltészet* című kötetének *Hazafias költemények, háborús versek, naplók* című fejezete vagy például P. Punykó Mária 1993-as, Küllös Imola 1997-es, Vasvári Zoltán 2001-es munkája is.

sorsközösséget vállal és a büntetés megítélését, mint vallásos ember, Isten kezére adja. Ezzel az egyfajta rezignált magatartással magasztalja fel a házáért meghalt hősokeket, és kifejezi háláját azoknak az embereknek, akik a segítségre szoruló bajtársakat támogatták. Datálás nélküli költemény, de korábban említett életrajzi adatokból következtethetően élete utolsó 10 évében születhetett.

A *Tűzér harci induló* (3. sz. melléklet) dalszerű költemény, mely a katonaság vitézi és hősi eszményképét állítja elének. Feltételezhető, hogy saját élményt is beleszóve írta meg. Erre utalhat a vers szereplíraszerűsége, hiszen az első két versszakban a harctérre induló katonák képét vetíti elének, majd a harmadik strófában átveszi a szót a katonáktól, mintha ő is ott lenne közöttük. Lefesti a katonák fájdalmas búcsúképét is. A szövegben jól látható, hogy a költemény dinamikáját a tudattalanul alkalmazott interpunkció is megadja. Ez teszi indulószerűvé, amely a bevonuláskor ismert búcsúkép ábrázolásában segíti. A háborúhoz kapcsolható pesszimizmus helyett egy előrelátó, pozitív gondolatokat tápláló költemény, mint ilyen az egyetlen is a gyűjteményben. Datált költemény, teljes aláírással, amely e sorok felvállalására utal.

A *harctérről haza érkező honvédek fogadtatása* (4. sz. melléklet) egy üdvözlő vers, amely funkcionálisan a magyarságtudat és a hazaszeretet kifejezésére születhetett. A nemzettudat kifejezéséhez eszközként szolgál a magyar honvédek hőstettének dicsőítése. Szerepet kap ezen kívül a személyes és lokális identitás érzékeltetése és a boldog életérzés elmúlásának fájdalma. Ennek erőteljesebb kihangsúlyozása leginkább azokból a strófákból olvasható ki, melyekben szintén szereplíraszerűen veszi át a szót, és beszél a katonák nevében. Nagy jelentőséggel bír az egész költeményen keresztül a magyar nemzeti öntudat kifejezésére való buzdítás. Aláírásával felvállalja a költeményt, de nem datál, és nem adja meg a helyet sem, ahol született a vers. Ami viszont a lokális azonosságtudat kifejezésének erőteljesebb nyomtatékát adja, az a versvégi személyes adatok vázolása.

A *Veszély* (5. sz. melléklet) című és a *Jönnek az oroszok...* (6. sz. melléklet) kezdetű, cím nélküli alkotás kimondottan a hadi állapotok emlékképeit idézi. Érdekességük, hogy töredékesek, nem befejezettek és csak részben felvállaltak. A *Veszély* című alkotás valójában még versnek sem mondható, csak egy prózai versszerű próbálkozás. Talán ő maga sem tartotta helytállónak a folytatást, de az is feltételezhető, hogy a téma okozta düh gátolta gondolatainak kifejtésében. Egyértelműen megkapjuk a bombázások irányát és az orosz–magyar ellenállás győztes és nyertes szereposztását. A *Jönnek az*

oroszok... kezdetű költemény öndefiníálás nélküli versrészetnek tekinthető. Olyan „in medias res” hangulatban kezd, mintha egyértelmű lenne a háborús szituáció, amely nem igényli a bekezdő motívumot, az indító képet a költemény elején, hiszen mindenki tudja, hogy mi történik Európában. Az itt megjelenő béke utáni sóvárgás egyébként egész költészetének vezérfonala. Szintén találkozunk a magyar nemzeti tudat kifejezésével és a megváltást váró könyörgéssel, mellyel Isten felé fohászkodik. Imája már nem csak a magyarságért, hanem Európáért szól, kifejezvéen ezzel, hogy a magyarság már régóta szerves része ennek a több nemzetiséget magába foglaló kontinensnek.

A *Vers?* (7. sz. melléklet) 16 versszakán keresztül képet kapunk a háború utáni társadalmi, szociális jelenségről, az éhhalál, a bizonytalanság és az áldozatvállalás jelenlétéről. Az élethelyzet nyomatékosítását ismétlésekkel erősíti, amelyet Petőfi költeményeiből vett parafrázisokkal színesít. Az elnyomott magyarságot buzdítja harcra. Itt is érzékelhető a felekezeti megnyilvánulás, hiszen egyrésről hitetlen pogánynak nevezi az ellenséget, amely szó konnotációjában a fennálló rendszer ellen kíván fellépni. Másrésről a vers számos motívuma biblikus allúzió, amely bibliaismeretét tanúsítja. Köztudott, hogy a paraszti társadalomban szinte az egyetlen, minden háznál meglévő olvasmány a Szent Biblia volt, így érthető, hogy több parasztverselőnél is jellegzetesen hasonló elemeket találhatunk meg. Dühét és csalódottságát a blaszfémia megjelenésével és súlyozott, negatív tartalmú szavakkal fokozza. Párhuzamot von a jelenleg fogságban szenvedő hazafiak és az otthoniak között. Ha ők még a háború után is vívni kényszerülnek, akkor az otthoniaknak is kötelességük fellépni azokkal, akik a fogságból kiszabadulva, élve jönnek haza. A vers felfokozott érzelmi állapotot fejez ki, dinamikát adva ezzel a tartalomnak, amely a háború utáni elnyomott közösség képét festi elénk.

„1947 tavaszától pedig az 1944-es internálás után felserdült kárpátaljai magyar és nem magyar fiatalokat küldték el – katonaság helyett – három éves »önkéntes« munkára a Donyec medence szénbányáiba, az ún. »Donbászba.«” (Küllös 1997: 236) Katkó Ferenc a *Kísérők* (8. sz. melléklet) című művében a munkatáborban elszenvedett fájdalmakat és az akkori lélethelyzetet ismerteti, bemutatva az akkor elhurcolt ifjak életét és a faluközösség veszteségét. Helyzetképet fest elénk, amikor a bevonulás pillanatában búcsút vesznek egymástól a családtagok. A munkatáborról szóló versben megismerhetjük a tehetetlenség miatt kialakult halálvágyat és a reménytelen jövőképet. A szereplő megjelenésével itt érzékelhető a sorsközösség

vállalása az elhurcoltakkal szemben. A fiatalok kilátástalan életszakaszának vázolásával saját és közössége létének bizonytalanságára utal.

Ezekkel a háborús emlékképekkel és katonasors-ábrázolásokkal részleges képet kaphattunk a kárpátaljai magyarság által a háborús időszakban megélt társadalmi helyzetről. A düh kifejezése, a szomorú sors elleni tétlenség és a tenni akarás vágyának érzékeltetése jelenik meg a költeményekben, melyekhez nélkülözhetetlen megoldó kulcsként jelenik meg a vallás és az isteni segítség, mint utolsó remény. A verseiben közölt tenni akarás vágyának kifejezése, a rendszer elleni harc felvételének igénye és a hősiес katona képze mind az általa elképzelt magyar népi karakter eszményképévé válik.

Egyén és közösség viszonya az intertextuson keresztül

Katkó Ferenc „költészetének” elsősorban tartalmi, és ezáltal társadalomnéprajzi szempontból van kiemelkedő értéke, de érdemes kitérni irodalmi és szövegtani jelentőségére is, hiszen a versek szövegtörzseinek elemzése során az intertextualitással visszavezethetőek az individuum tudati állapota és a kapcsolattartás, az információáramlás lehetősége. Az írás-olvasás készsége ugyanis olyan kommunikációs eszköz a kognitív átadás – átvétel folyamatában, amelynek funkcionális bázisa mindig valamilyen szöveg. Az író (individuum, adott esetben Katkó), mint az információáramlás indítója létrehozza a gondolatmenetéből származó szöveget, amely végül az olvasó (közösség, adott esetben a kárpátaljai magyarság) – mint az ismeret befogadója – kezébe kerül. A gondolatmenet kialakulása is mindig több szöveg hatására megy végbe, amelynek korábbi forrásai az intertextuális viszonyokon keresztül visszavezethetők. Ilyenek például a korábban említett Petőfi-parafrazisok, vagy a Himnusz allúziói Katkó verseiben. Ezáltal a szövegek egyfajta reprodukciói jönnek létre mindig az adaptációt követő transzformálás során. Katkó esetében a szövegtörzs nemcsak más forrásból eredő, hanem önmaga szövegtörzseinek allúzióját is megfigyelhetjük. A recepció lefolyása alatt az olvasó tehát a téma szerint kiválasztott ismerethalmazt kapja meg, amelynek elsődleges információhordozója a szövegtörzs. A befogadó közösség számára azonban nem csak a szövegtörzs tartalmaz kulcsfontosságú szemiotikai és diszciplináris jegyeket, hanem az adott írás intertextusa is. Abban az esetben, amikor a hallott vagy olvasott írásműben ráismer az általa is elsajátított korábbi szövegek áthallásaira, önmaga is sajátjának tekint az újonnan megismert alkotást. A szövegtörzs kapcsolatok ugyanis de-

terminálják azt a közösségi szférát, amelyben és amelynek a művek íródtak. A különféle közösségi alkalmak helyet, lehetőséget biztosítottak a kollektív identitás kinyilvánítására, melyekben mint reprezentációs eszköz az adott köszöntők vagy versek jelentek meg. „Olyan kor- és mentálistörténeti dokumentumok ezek, amelyek szinte semmilyen más módon meg nem világítható képet adnak közelmúltunk egy tragikus szeletéről.” (Vasvári 2006: 54)

Identifikáció és szerepvállalás?

A hadviselés ténye nemcsak a harctéren, a fogságban szenvedőket érinti, hanem az otthoniak is egy megoldásra váró krízishelyzetben találták magukat. Az írás lehetősége ezeknél a személyeknél az önkifejezés sajátos módja, melyben az individuuum a közösség szószólójává válik, ha egy egyén írásainak közvetítésével szerepet vállal a közösség önmeghatározására. Ilyenkor saját közegét reprezentálja, felvállalva a közvetítő szerepét, hiszen „az identitás mint dinamikus struktúra, mint mechanizmus, a performancia gyűjtőfogalmába sorolható készségek által működik” (Keszeg 1991: 259).

A vizualizált költői kép által manifesztálódik élethelyzetük, melynek ábrázolására, megfogalmazására kevesek voltak alkalmasak. Éppen emiatt az ilyen egyéniségek környezetük specialistáivá válnak. Státuszt teremtenek ezzel önmaguknak a közösségen belül. „Az írott szövegnek a népi közösségekben általában tekintélye van.” (Keszeg 1999: 6) Főleg egy olyan társadalmi szituációban, amelyben távollevőktől származó feljegyzés, írás elsődleges információhordozó. De az otthoniak esetében egy-egy írás az események megélését is lehetővé teszi. Katkó Ferenc műveiben igyekezett körtörténetet adni az adott élethelyzetről, melyet a távollevők szempontjából is hitelesen ábrázolt, hiszen rokonaitól, ismerőseitől kapott levelek és a már egykori Amerikai távollét és az első világháborús élmény megélése adhatta versei érzelmi töltöttségének hitelességét. Őt magát is kollektív történelmi múlt és jelen inspirálta. Alkotásaival a kollektív magyar nemzettudatot erősíti, melyet kiemelt feladatának érez. Létrehoz egyfajta „etnikus folklórt”, amely a más népektől való elhatárolás költői megfogalmazásában manifesztálódik (Kriza 1991: 285). Verseire jellemző az a fajta öntudatoság, amely általában a népi verselők ilyen irányú megnyilvánulásaira igazak: „A versek, dalok szerzői öntudatosan (és önigazoló szándékkal) vállalják a magyarságukért vagy politikai nézeteikért a rájuk mért sorsot.” (Küllös 2006: 107) Ezek a költemények egyben igazolják azt a tényt is, hogy a nemzeti azonos-

ságtudat inkább kultúrákhoz és érzelmekhez köthető fogalom, amely Katkó költeményeiben egyértelműen manifesztálódik. Nagy Olga veti fel a havadi népi elbeszélésekkel kapcsolatban, hogy a harmadik személyben előadott események nemcsak saját, hanem a közösség repertoárját is jelképezik (Nagy 2000: 153). Ez a megállapítás szinte az összes népköltészeti alkotásra is igaznak mondható. Katkó háborús költészetében is számtalan olyan képet láthatunk, melyben mások történetét mondja el harmadik személyben, kifejezve ezzel a közösség repertoárjában lévő háborús képet. Sajátos etnikai hazakép alakul ki amely jelentős szerepet játszik az identitásstruktúra formálódásában. Az etnikai identitás egyik alapvető funkciója az egyénnek és a közösségnek „egy történelmileg konkrét szociális térben való elhelyezése” (Ujváry 1991: 14).

Jelen tanulmányban nem vázolhattam a teljes emlékanyagot, de az általam felhozott példák részletekben segítséget adhatnak számunkra megérteni ennek a kárpátaljai földművesnek és közösségének háborús viszonyait. Költészete jól tükrözi a 40-es évek eseményeit, hűen adja vissza az akkori társadalmi, politikai léthelyzetet, az erős lokális identifikációt és magyarság iránti „hős magyar vitézek” eszményképében ábrázolt kötődését. A téma további feldolgozása előttünk áll, így távlati cél a versek lokális ismeretének feltérképezése és a kérdés jövőbeni válaszkeresése, miszerint lehet-e következtetni az írások szerepére, funkciójára, hagyománybeli jelentőségére a mai botfalvai közösségben belül?

Szakirodalom

DUPKA György

1993 *Emlékkönyv a sztálinizmus kárpátaljai áldozatairól. (1944–46).*

Petent Intermix Kiadó, Ungvár–Budapest

FARAGÓ József

1996 A nemzeti karakter megközelítése a népköltészetben. In: KATONA Judit – VIGA Gyula (szerk.): *Az interetnikus kapcsolatok kutatásának újabb eredményei. (Az 1995-ben megrendezett konferencia anyaga)*

Herman Ottó Múzeum, Miskolc, 121–143.

KASCHUBA, Wolfgang

2003 Rápresentation im öffentlichen Raum. *Der öffentliche Raum in der Zeit der Schrumpfung* VIII. (1)

<http://www.tu-cottbus.de/Theo/wolke/deu/Themen/031/Kaschuba/kaschuba.htm> (A letöltés ideje: 2008. július 24.)

KESZEG Vilmos

- 1991 Identitás-váltás. Megjegyzések a periferikus tudás entópia-módosulásához. In: EPERJESSY Ernő – KRUPA András – UJVÁRY Zoltán (szerk.): *Nemzetiség – identitás. A IV. Nemzetközi Néprajzi Nemzetiségkutató Konferencia előadásai*. Ethnica. Békéscsaba–Debrecen, 259–262.
- 1998 Írott szövegek egy személy életében. *Ethnographia* 109. (2) 589–628.
- 1999 *Kicsiny dalaim. Népi költők antológiája*. Erdélyi Gondolat Könyvkiadó, Székelyudvarhely
- 2004 *Aranyosszék népköltészete I. Népi szövegek, kontextusok*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely

KRÍZA Ildikó

- 1991 Etnikai identitás, nemzeti önismeret. In: EPERJESSY Ernő – KRUPA András – UJVÁRY Zoltán (szerk.): *Nemzetiség – identitás. A IV. Nemzetközi Néprajzi Nemzetiségkutató Konferencia előadásai*. Ethnica, Békéscsaba–Debrecen, 283–286.

KÖRNYEINÉ GAÁL Edit

- 1985 *Az első világháború emlékei a népi kéziratos forrásokban és a szájhangományban*. (Folklor és Etnográfia, 15.), Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszéke, Debrecen
- 1997 *Parasztországok. Források a 20. század első feléből*. (Folklor és Etnográfia, 97.) Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszéke, Debrecen

KÜLLŐS Imola

- 1997 Kísértő múlt. In: KÜLLŐS Imola – MOLNÁR Ambrus (szerk.): *Vallási Néprajz 9. Kárpátaljai tanulmányok*. Református Egyház Teológia Doktorok Kollégiumának Egyházi Néprajzi Szekciója, Budapest, 235–278.
- 2006 A II. világháborús hadifogoly- és lágerversek. In: KÜLLŐS Imola – VASVÁRI Zoltán (szerk.): *Áldozatok. A második világháborús hadifogolytáborok és a sztálini lágerek folklorjából*. Európai Folklor Intézet–L' Harmattan Kiadó, Budapest, 79–116.

NAGY Olga

- 2000 A népi próza állapota. In: Uó. (szerk.): *Változó népi kultúra. Társadalomnéprajzi vizsgálat Havadon*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest–Kolozsvár, 2000, 133–161.

PUNYKÓ MÁRIA, P.

- 1993 *Reggelt adott az Isten. A szenvedés évei kárpátaljai népi elbeszélésekben*. (A Néprajzi Látóhatár Kiskönyvtára, 2). Györffy István Néprajzi Egyesület, Debrecen

SZILÁGYI Miklós

2001 *Néprajzi forráskritika*. (Néprajz egyetemi hallgatóknak, 24.) Debreceni Egyetem–Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen

UJVÁRY Zoltán

1960 Népi kéziratok verseskönyveink. In: GUNDA Béla (szerk.): *Műveltség és Hagyomány I–II*. Tankönyvkiadó, Budapest, 111–143.

1980 *Népszokás és népköltészet. Válogatott tanulmányok*. (A Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei, 35.) Debrecen

1991 Identitás és etnikum. In: EPERJESSY Ernő – KRUPA András – UJVÁRY Zoltán (szerk.): *Nemzetiség – Identitás. A IV. Nemzetközi Néprajzi Nemzetiségkutató Konferencia előadásai*. Ethnica, Békéscsaba–Debrecen, 13–16.

VASVÁRI Zoltán

2001 Üzenet a fogságból. A hadifogolytáborok költészetéről. *Honismeret* XXIX. (2) 72–77.

2006 A hadifogság és a lágerévek idejéről született visszaemlékezések jellemzői. In: KÜLLŐS Imola – VASVÁRI Zoltán (szerk.): *Áldozatok. A második világháborús hadifogolytáborok és a sztálini lágeretek folklórijából*. Európai Folklór Intézet–L' Harmattan Kiadó, Budapest, 52–78.

Függelék

1. sz. melléklet

Paraszt

*Paraszt vagyok, tehát büszke vagyok rája-
büszkébb mint egy osztrák herceg –a- rangjára-
.... születtem egy paticosos –zsupfedeles házba-
nem jártam én soha felsőbb –iskolába
gyerek korom -otta szántottam –vetettem-
az éhezők számára kenyeret termeltem,
-szegény apám ökrét –s- lovát hajtogattam
minden jót mit tudok –ő- túlle tanultam,
az iskolámmal bizony nincs mit dicsekedni,-*

*jó –hogy megtanúltam a nevem –le- írni-
mind az mit ma tudok –Isten –ajándéka-
megtanított rá az élet iskolája-
dolgozok küzködök -?- de oly igazán –élek-
nem vádol tettenért a lelki ösméret,
mert mindég azt tartottam hasznos vevésnek=adásnak
melyben nem csaltam –s nem loptam- kárt nem –tettem- másnak
Paraszt vagyok tehát –s- büszke vagyok rája,-
büszkébb mint egy osztrák herceg a -rangjára-
mert ő neki a rangot nem az Isten adta:
csak a királyától –áruláért –kapta:*

Katkó bácsi –Egy öreg magvető-

2. sz. melléklet

Egy tömeg sírkereszt,

*Ungvár város végén az álmvár mellett.
szemünk elé tárul egy tömeg sír kereszt.
mínden kereszt mintha élő tanú volna
kik is nyugosznak ott lent a síríhonba*

*Sok szegény katona talán ma is élne
ha elnem temették volna őket élve
de rájok fogták hogy ragájos betegek
nemis a gojótól de éhen haltak meg*

*Többen közzülök még, ki odább bírt menni
a jószívű asszonyok vettek nekik enni-
azok meg maradtak és még ma is élnek,
küldtek is már többen köszönő levelet,*

*Az Isten áldását kéri rájok érte,
hogy nem hagyták őket eltemetni élve.
nekik köszönhetik hogy még ma is élnek
száljon rájok érte áldása az égnek*

*Hős magyar vitézek térden könyörögtek
bajtárs nehányjátok még reánk a földet
még mi nem halúnk mag csak enni adjatok
Isten legyen értünk bajtárs a tanutok*

*Kinek terheli majd értünk bűn a lelkét
ítéljen felettük tetteikért az ég:*

3. sz. melléklet

Tűzér harci induló

*Fúlyák a harci –indulót Munkácson
vagonéroznak már az állomáson,
harsog a harci kommandó –fegy –ver –be-
minden tűzér készen ál felszerelve,
Indul már vélek a vonat előre=
de-hogy hová nem tudja egy tűzér –se-
bizonyosan mennek Oroszországba,
minden tűzér –a rózsáját siratja,
Isten veled kis angyalom –édesem-
nem sokára –megkapod- a levelem,
azt irom -majd a tábori lapomra,
vitézségi -éremmel -megyek –haza-,
Ha bár távol -leszek is a hazámtól,
nem ilyedek –meg sehol –a haláltól,
egy tűzér -ha elesik- a csatába,
angyalok közt szál fel a mennyországba-
Nem félünk mi sehol az ellenségtől-
ágyunk csöve olvad a tüzeléstől
addig lövünk a mi glátunk egy embert,
míg az orosz lenem raki a fegyvert.,?*

*írta Katkó-bácsi 1942-márc-1-én
Egy Öreg magvető –a Felvidéki kárpátalján
Botfalva –Ung-m- U-p. Ungtarnóc,=*

4. sz. melléklet

A harctérről haza érkező honvédek fogadtatása

Örömmel üdvözlöm a Magyar hadsereget,
 a hazáért küzdő, szenvedő hősokeket,
 kik az idegenben oly –vitézül harcoltak,
 golyózáporban is –életben maradtak.
 -Isten hozta a hős magyar hadfiakat.-
 Akik harcoltak kún= az idegenbe-
 méltók lesztek a majd a hős teteitekre
 mert az egész világ bámulva csodálja,
 a Magyar hadseregnek nincs a földön párja.
 -száljon áldás rája-
 Kitért karokkal várt vissza –a- hazátok
 tudom ti-is mindég csak vissza-vissza vágytok,
 vitézségeitekre büszke –a- hazátok,
 -majd a történelem lapjain ragyogtok,
 --mert –mínd –mínd -hősök voltatok-
 Bár ha merre jártatok is a messze távolba,
 ?- de a szívetek mindég csak ide vágyott –vissza-,
 akaratok ellenére is , -mindég azt súttogta,
 -oda ahol születtem –odavágyok vissza,
 -szülőfalumba-
 Kisfalúm határát álmomban is láttam,
 hol gyermek koromban pillangót fogdostam,
 azt a gyalog ösvényt ahol szaladgáltam,
 vesszőparipámon büszkén lovagoltam,
 -hol –oly –boldog –voltam –
 Mert a haza mindenkinek leghűbb édesanyja,
 !-azért vágy ki érez mindég –oda- vissza,
 -!!-ide erre földre ahol bölcsőnk ringott,
 ahol először is láttunk napvilágot,
 -áldom a hazámot-
 Isten hozott benneteket hős Magyar vitézek,
 -egy új Európaizmúsért omlott a véretek,
 de a hazátokat is szívből szeressétek,
 mert mindenki Magyar –ki- magyarul érez,

*ki (majd a hazáért) meghalni is kész lesz-?
magyarságért
-Isten hozott-Isten hozott hős magyar honvédek,
szívből kívánom még, -hogy sokáig éljetek,-*

Katkóbácsi Egy öregmagvető

5. sz. melléklet

Veszély – írta Katkó bácsi, a Felvidéki kárpátalján

*Háborog a föld itt velünk épp vasárnap délben-
Ellenséges bomba vetők járnak a vidéken,
a nagy robbanások ide hallatszanak
jaj Istenem vége van ott a sok magyarságnak
orosz bomba vetők járnak szélyel a magasba,
-ugy hallatszík a magasból lent a morajlása
de aztat emberi szem- még...csak besem láthatja?
s-mégis minden embernek,-ide lent vészt jósol a hangja
Úgy keresik minden felé –a nagy góc pontokat,
kaszárnyákat és a nagyobb –s-fő állomásokat
de még jobban a vasúti-fontosabb hidakat,
hogy megakadályozza véle a belső forgalmat
De ha bár mennyire is szórják rénk a bombát,
bizunk az Istenbe?- megvédjük –a-hazát,?
megsegíti Isten-a-magyar honvédeket...*

6. sz. melléklet

*Jönnek az oroszok nyomúlnak előre,
Lengyel országtól már itt vannak nem mesze
éjjel nappal támad erősen az orosz
halomra lövi őket a kís fín meg porosz*

*Ha bár százszorannyít veszít mint a (népet) német
erőszakkal küldi meghalni a népet
golyó elé őket*

...nem törődnek vélek hadd pusztúljon a nép
 van orosz országba bolsevista elég-?
 Jóságos Isten tekincs le az égből
 mentsd meg már a népet a veszedelemtől
 Szünteszd a háborút szünteszd meg már végre
 legyen itt a földön köztünk örök béke-?
 Békícsd meg a népet s legyen köztünk –béke-?

Ó édes Istenünk védd meg a nemzetünk
 -ne feledd a földi sok-sok szenvedésünk
 Európa már oly sokat szenvedet-:

Ó édes Istenünk védd meg a magyar nemzetet
 kí ezer év óta oly sokat szenvedett
 -Európáért ----

7. sz. melléklet

Vers?

1.

Dübörög már a föld dübörög alattunk,
 -már a sok éhségtől úgy korog a gyomrunk,
 nem bírjuk már túrní a nagy éhínséget,
 mintsem hogy így éljünk –pusztúljon az élet.

2.

Pusztúljon az élet mít is tehetnénk mást,
 -mintsem hogy így várjuk itt az éhenhalást,
 csak tétlenül nézzük összetett kezekkel,
 és mégsem törődünk semmit az étellel.?

3.

Bajtársak eszt tovább már nem bírjuk túrní,
 -a földis alattunk kezd már dübörögni,
 megnyílt alattunk már -hogy elnyeljen bennünket,
 hogy betakargassa éhen halt testünket.

4.

*Ki még élni akar áljon tehát talpra,
-fogjon velünk kezét s lépjen kí a síkra,
a gyáva púsztúljon s éhen dögölgjön meg,
aravaló kí most nemfog velünk kezét.?*

5.

*Talpra hát bajtársak talpra most vagy soha,
már az idő hozzánk kegyetlen mostoha,
nem bírjuk már tovább a méltatlanságot,
foggunk fegyvert- rázzuk le nyakunkról a rabszolga jármot.?*

6.

*Talpra hát magyar testvérek és éljen a haza,?
-púsztúljon el innen ez a pogány horda,
hogy itt a magyar földön szabadon élhessünk
idegen nemzetnek rabjai nem leszünk.?*

7.

*Majd hogyha elpúsztúl ez a pogány rendszer,
végezni fogunk a fekete kezekkel,
a kik oly hű őrei minden hamisságnak,
nem tűrhetik meg sehol az igazakat.?*

8.

*Ez a pogány nemzet úgy kí él bennünket,
elrabolnak tőlünk minden terményünket,
a gép mellé álnak csak a zsákot tarják,
nem hagyják meg nekünk csak az ebekhármíncadját.*

9.

*Ha ez soká így tart mínd éhen halunk meg,?
kiveszik a szánkából a falat kenyeret,
mint a dolgoz méhtől az élözsdí herék,
felfalják tőlük a munkájok gyűmölsét.*

10.

*Akárhogy dolgozunk bárhogy is kúszkodunk,
már még az idő is oly nagy ellenségünk,
oly nagy a hőség és oly nagy az aszály,?
bogácskórót terem már az egész határ.?*

11.

*Ezen nem segít más csak az Isten maga,
mert az idők járását is csak ő igazgatja,
nem bízhatunk semmit földi emberekben,
habár? Sokan mondják hogy már nincsen -?-Isten=?*

12.

*Pedig a nagyvilág sorsát is ő igazgatja,
kelet népét is ő küldte a nyakunkra,
mert a mai keresztény nép már rosszabb a pogánynál,
a sok bolsevista Isten tagadónál.*

13.

*A mai keresztény nép már rosszabb mint a zsidó,
csalárd másonálló akárcsak a rabló,
nem törődnek semmit a bűnös lelkökkel,
annál kevesebbet a becsületekkel.*

14.

*Azért küldte Isten reánk eszt a pogány népet
púszítsák el eszt a rosz kereszténységet,
eszt a farizeus képmúató júdást,
azért imádkoznak, hogy mások is lássák.*

15.

*Verik amelleket és úgy imádkoznak,
hogy az emberektől miként láttassanak,?
félrevezetik még az Istent is magát,
pedig ő mindeneket tud és mindeneket lát.?*

16.

*Már többet nem írok elég ebből ennyi,
a fogságból a magyar népet kí kel szabadítani,
a kik még élve vannak ott sok magyar testvérünk?
Jöjjenek haza és vívják kí a szabadságot vélünk?*

Kelt. Botfalván. 1947.VIII.hó

Katkóbácsi a felvidéki Kárpátalján

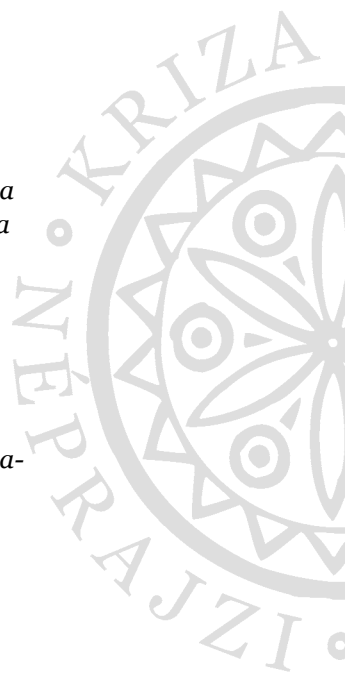
8. sz. melléklet

Kísérők:

-1948-IV-11én Szúrtén

*De sok szomorú nép megy a Szúrtí állomásra
kísérik kí a fiukat –most mennek Dombászra
a sok szomorú édes anyák zokogva kísérik
síratják
tán –elhúrcolt fiaikat többé sohsem látják
mínden édes anya zokogva kesereg
megesík a szíve rajtok mínden kísérőnek*

De sok szomorú nép megy a Szúrtí állomásra-

Katkó Ferenc (a kép jobb oldalán)

Nagy Pál

Források és adatok cigányok katonáskodásának történetéhez a 19. század első feléből

Cigányok a hadseregben

A helytartótanácsi rendeletek az 1770-es évek végétől egy szisztematikus integrációs politika részeként szorgalmazták a cigányok katonának adását, s a vármegyei tervezetekben is újra és újra felbukkant ez a javaslat. 1779-ben helytartótanácsi rendeletben írták elő, hogy a cigány katonákat nem lehet szabadságotolni, a szabadságon levőket pedig vissza kell hívni alakulataikhoz. 1781-ben módosították a rendeletet, s azokat, akik igazolni tudták, hogy van miből megélniük, el lehetett bocsátani, illetve szabadságra lehetett küldeni. 1783-ban újabb rendelet született: a cigány katonákat hat év után lehet leszerelni, de csak akkor, hogyha becsületesen viselték magukat és elbocsátásuk után tisztességes földműves, iparos vagy napszámos munkával tudják biztosítani a megélhetésüket. (Nagy 1998: 445–447)

A 18. század hetvenes évei és a 19. század közepe között mindennapos volt cigány legények katonává kényszerítése. Különösen azokat fenyegette ez a veszély, akik elszakadtak közösségüktől, vagy ideiglenesen elhagyták azt. 1775-ben pl. az akkor kb. 17 éves Ignác Péter „oláh” (beás!) cigány fiú csak annyi időre távozott el családjától Toponáron (Somogy m.), hogy a kútnál megitassa a lovakat. Katonákkal találkozott össze, akik azonnal megfogták, 100 rénes forintért váltotta ki az apja¹. 1799-ben a Torna vármegyei Szögliget helység előljárósága fogatott meg két cigány férfit katonának. A bíró így számolt be róla a főszolgabírónak:

A N(eme)s Vármegye Parantsolatya szerint fogtunk két katonának valót egy Czigánt a Gergei Úr emberét gyerekes házasa, de máskép Istentelen rontó; kár tévő, a masik Kotsis Mihály, ezt a tzigánt az Ura ki vette kezünkéből, se N(eme)s Varmegye részire, se templomba nem jarand, tsak tsavarog, ez a Kotsis Mihály tilalmas törő kár tévő hogy fogni mentek kést fogot, és azt ki

¹ Somogy Megyei Levéltár (SML). IV. 10. bb. Az Inquisitiones annorum 1785–1806. c. iratcsoportban.

*vévén kezéből mást fogot, azzal akarta verni a Birákat, és újra vidlát kapot rajok, tavaly is a nagy károkat meg tetette, se holyan hitű, szóval oda való.*²

A Helytartótanács Departamentum Zingarorum osztályának 1786. évi megszüntetése után megszűnt a tervszerű, civilizatorikus szemléletű cigánypolitika, s azzal együtt annak átgondolt katonapolitikai céljai is esetlegessé váltak. Ezzel egyidejűleg megváltozott a hadviselés jellege, s a katonáskodás presztízse, összefüggésben az inszurrekciós hadszervezet egyre szembetűnőbb válságával. A csataterek egyre inkább mészárszékké váltak, a katona alakja köré fonódó mítosz, a hősiesség nimbusza pedig foszladozott. A napóleoni háborúk időszakának, illetve a reformkornak a kötéllel fogott katona lett a sajátos alakja. Gyakoribbak lettek a szökések is (ezt a helytartótanács által a törvényhatóságokhoz továbbított szökevénylisták, valamint az elfogott szökevények elleni perek megsokasodásából tudjuk). Az 1810-es évektől gyakran bújkáltak szökevény katonák a somogyi erdőkben, a diverticulumokban³, csárdák közelében. Találunk közöttük lengyeleket, olaszokat, délszlávokat, a Habsburg-birodalom német nyelvterületeiről származókat és cigányokat is.

A katonáskodás sajátos forrásai

A 1924. évi brüsszeli levéltáros világkonferencia óta a történeti iratok rendezése a proveniencia elv alapján történik, azaz iratképzők szerint. Korábban a pertinencia elv szerinti rendezés volt az elsődleges, azaz a tematikus csoportosítás. A kétféle rendezési elv a magyarországi levéltárakban, különösen az 1848 előtti iratoknál, nem válik következetesen külön. Gyakori, hogy egy-egy nagyobb fondon belül több kisebb, speciális témák szerint kialakított irategyüttes is található.

A vármegyei levéltárak némelyikének egyik sajátos tematikus csoportját alkotják a „Militaria” elnevezésű irategyüttesek. Ezekbe általában egy-egy időszak katonai vonatkozású forrásait gyűjtötték össze különféle altémák szerinti iratsomók létrehozásával. Somogy vármegyében a neme-

² Statny Oblastní Archív (Kassa). Torna vármegye levéltára, 700. lt. sz. *Görgey János főszolgabíró iratai 1793–1799*. 318. doboz.

³ A *diverticulum* jelentése általában „dűlő, telek”. Esetünkben a külterületi lakóhely egy sajátos típusát kell értenünk alatta, amely nem azonos a pusztával.

si közgyűlés levéltárának részét képező *Militariában*⁴ különösen érdekes, a szorosán vett had- és katonatörténeti adatokon túl fontos történeti néprajzi, történeti szociológiai és művelődéstörténeti vonatkozású iratesomók találhatóak⁵. Ezekben a fasciculusokban lelhetőek fel a szökött katonák vallomásairól készült jegyzőkönyvek, amelyekből a cigány katonákra vonatkozókat helyezem jelen vizsgálódás homlokterébe. A jegyzőkönyveket a Somogy Megyei levéltárban levéltárosként tártam fel az 1990-es évek derekán, 2001-ben pedig 13 cigány katona 14 vallomását forráskiadványban tettem közzé (Nagy 2001: 238–273).

A katonaszökevények véletlenszerűen, feljelentés következtében, vagy a pandúrok szolgabírók által vezetett, időről-időre ismétlődő razziái nyomán kerültek a hatóságok kezére. A *taglia*-számadások⁶ pontosan regisztrálják, hogy mely elfogott szökevények után és kiknek járt fogbér. A 24 ezüstre rúgó tagliát akkor lehetett kifizetni, amikor a szökevény katonákat átadták a katonai karnak Pécsre. Az átadottakról külön listákat vezettek, s a foglyokat átvevő tisztek elismervényeket adtak a vármegye embereinek, melyeket a névjegyzékekkel együtt a főadószedő számadásaihoz csatoltak.⁷ Sem a számadásokban, sem az átadási lajstromokban, sem az elismervényekben nem tüntették fel a szökevények nemzetiségét.

A somogyi iratokban szereplő Puntzi, Sárközi, Babai, Lakatos, Bogdán, Horvát, Árvai, Ignác nevű katonák között több cigány is volt, de ez többnyire csak akkor vehető biztosra, hogyha megmaradt a vallomásukról felvett jegyzőkönyv is, amit magyarul „szabad vallás”-nak, latinul „*benevolum examen*”-nek neveztek ebben az időben⁸.

⁴ SML. IV. 1. j. Somogy vármegye nemesi közgyűlésének iratai. *Militaria*.

⁵ *Conscriptio desertorum militum 1815–1826. Acta desertorum militum 1814–1824. Szökött katonák vallatása (1815–1835). Szökött katonák (1841–1845)*.

⁶ *Taglia* = fogbér, a szökött katona elfogásáért járó jutalom.

⁷ Az iratok lelőhelye: SML. IV.1. j. A *Taglia számadások 1810–1847*. c. csomóban *Taglia* pénzekről vezetett számadás, valamint *Consignatioja Azon Recepisseknek mellyeket T. N. Somogy Vármegyében össze fogdoztatott és a Katonai Karnak által adatott Desertorokrul ki adtak és a Tagliák meg nyérése végett a Pétsi Hadi Comissáriátusságnak által adattak*. Az *Acta desertorum militum 1814–1824*. c. csomóban *Consignatioja Azon Recepisséknek, mellyeket T: N: Somogy Vármegyébe össze fogdoztatott, és a Katonai Karnak által adatott Desertorokrul ki adtak és a Tagliák meg nyérése végett a Pétsi Hadi Comissariatusnak által adattak*.

⁸ A szabad vallás kifejezés a 18. század utolsó harmadában, a kínvallatás eltörlése után keletkezett. Arra utal, hogy a kihallgatott személy tortúra vagy bármely más kényszerítés nélkül, szabadon tesz vallomást.

A szökött katonák elfogatásukat követően a járási székhelyen, illetve a járások kisebb közigazgatási egységét képező kerületek székhelyein vizsgálati fogságba kerültek. Az említett 14 vallomás jegyzőkönyvét Somogy vármegye középső (Pusztakorpád, Osztopán, Kaposvár, Geszti) és déli (Gyöngyösmellék, Istvándi) részein fekvő helységekből vették fel. Ezt elsősorban a közigazgatási gyakorlat következményének tekinthetjük, megjegyezve, hogy a Militariából feltárt jegyzőkönyveken kívül a vármegyei levéltár más fondjaiban is remélhetőleg még hasonló források.

A vizsgálati szakaszban a katonaszökevényeket, illetve szökéssel gyanúsított férfiakat az illetékes járási szolgabírók vagy esküdtek hallgatták ki, ők írták a vallomásokról a jegyzőkönyveket is. A letartóztatás és a kihallgatás között rövid idő telt el, némely esetben csupán egyetlen nap.

A kihallgatások során a hivatalnokok a megkérdetteknek hasonló tartalmú kérdéseket tettek fel, bár nem ugyanolyan megfogalmazásban és nem ugyanolyan sorrendben. A kérdések tartalmára vonatkozóan nem létezett egységes norma, netán megyei vagy országos hatóság által megjelölt irányelv. A szabad vallások felvételénél követett eljárás teremtette a formai hasonlóságokat, a kihallgatottak helyzetében levő azonosságok pedig a tartalmi hasonlóságokat.

A jogi eljárás további szakaszában a gyanúsítottak Kaposvárra kerültek a vármegyei börtönbe, majd a vármegyei törvényszék (*sedria*) elé. A szabad vallás felvétele és a törvényszéki tárgyalás között eltelt időtartam változatos, nem mutatható ki sem szabályosság, sem egységesség. Az eljárás ezen két állomása között a legkevesebb idő két nap, a legtöbb pedig három és fél hónap.

A törvényszéki szakaszban újabb kihallgatásra került sor, a vádlottak előtt felolvasták szabad vallásuk szövegét, amit vagy megerősítettek, vagy módosítottak. A fentebb említett 13 cigány katona mindegyike megerősítette vallomását a törvényszéken, amit a vármegyei aljegyző vezetett rá az iratokra.

A források elemzésének szempontjai

A kihallgatások folyamán feltett kérdések és a rájuk adott válaszok hasonlóságai lehetővé teszik egységes elemzési szempontok és homogén adatcsoportok kialakítását, ugyanakkor több dimenzióban történő összehasonlításra is lehetőségünk van. A szabad vallásokból nyerhető legfontosabb adatok:

- név és életkor
- vallási és etnikai hovatartozás
- születési/származási hely
- hol, mikor és milyen körülmények között lett katona
- melyik regimentnél szolgált
- a hadseregben megkapta-e a járandóságát
- szökésének, illetve szabadságról való vissza nem térésének okai
- a hadseregtől milyen holmikat hozott magával
- hol és kik fogták el
- a hadseregből történt szökéstől/eltávozástól az elfogásáig hol tartózkodott és mit csinált
- van-e valaminő vagyona
- tud-e más, bújókáló szökött katonákról.

Az iratok kérdőpontjaiból kirajzolódó adatokhoz a kutató sajátos vizsgálati szempontokat kapcsolhat:

- önmeghatározás és más cigányok meghatározása
- emlékezet és narráció a szövegekben
- a közösséghez tartozás sajátosságai és a közösség életében bekövetkezett változások megjelenése a vallomásokban
- az etno- és szociokulturális dimenziók
- állandóság és változás az egyén és a közösség életében
- a tér- és időszemlélet sajátosságai
- kettős világkép megjelenése a vallomásokban.

A vallomások szövegét kettős szűrőn keresztül kell értelmeznünk. Olyan narratívával van ugyanis dolgunk, amely elsődlegesen az emberi emlékezet alapján jött létre (vö. Gyáni 2000). A kihallgatott, sajátos etno- és szociokulturális miliőben született, majd abból kiszakadt szökött katonák emlékezetre épülő szavait az övékétől teljesen eltérő világból származó hivatalnok foglalta írásba, s kérdés, hogy milyen mértékben azonos a lejegyzett szöveg a törvényszéken szóban elmondottakkal?

A vallomások forrásértékét növeli, hogy nem csak az etnikai identitás, hanem az alcsoporthoz tartozás pontos meghatározását is lehetővé teszik. Hogyha a törvényszéki aktában megtalálható a vallomás mellett az esetráj és a törvényszéki végzés is, akkor az etnokulturális és szociokulturális dimenziók egymásra vetíthetők és részletesebben rekonstruálható a katonák sorsa és értékrendje, ez sajnos a cigányoknál csak két esetben lehetséges (Nagy 1999: 334–338). A vizsgált forrástípust kiemelkedően fontossá és értékessé teszi az elemzésnek ez a lehetősége, mert a történetkutatók számára

ennél az időszaknál is rendkívüli módszertani dilemmát jelentenek a mentalitástörténeti kihívások.

Jelen dolgozatban nincs lehetőségem teljeskörű elemzésre és értelmezésre. Az elemzési szempontok számbavétele elsődlegesen a feldolgozás további lehetőségeit jelöli ki. A minden szempontra kiterjedő elemzéshez a Militaria fond teljes feltárása, valamint az egykorú egyéb források további kutatása szükséges.

Az értelmezés kereteinek kialakításakor figyelembe kell vennünk, hogy a szökevény cigány katonák száma a taglia-számadások névanyaga alapján többre becsülhető, mint ahánynak a vallomása fenn maradt. Ennek az ellentmondásnak a feloldása szintén további források bevonásával és mikrofilológiai igényességű elemzésével lesz feloldható.

Dolgozatomban a továbbiakban a szabad vallásokból nyerhető adatok alapján cigány katonasorsok részleges rekonstruálására, valamint a legfontosabb általánosabb következtetések összefoglalására vállalkozom. Az értelmezést befolyásoló jogtörténeti háttér részletes összehasonlítására nem törekedtem, de az iratok feltárásakor, cigányperek kiadásakor (Nagy 2000, 2001, 2002, 2003) szerzett tapasztalataim és a szakirodalom (Soós 1987, Perger 2005) alapján jelezni kell, hogy az eljárás és az ítékezés a cigány és nem-cigány katonák esetében nem különbözött.

Katonasorsok

A 13 cigány katona életútjának néhány beásokra vonatkozó adatát egy korábbi tanulmányban, más kontextusban már elemeztem (Nagy 1999: 336–337).

A katonák közül 7 fő volt beás, 6 fő pedig magyar cigány. A két csoportot külön választva, vallomásaik minden fontos adatát felhasználva mutatom be életútjuk, illetve katonai pályájuk rekonstruálható mozzanatait.

A Somogy megyei Udvarhely községben született, római katolikus Horváth Mihály 1815-ben 19 éves volt, azaz 1796-ban született. A Jellasics Gyalog Regimentben szolgált, Babócsa helység állította katonának 1814-ben. Röviddel berukkolása után Virovicáról (Horvátország) szökött el egyedül. Szökését azzal magyarázta, hogy nagyon kevés volt a zsold és nem tudta magának megszerezni a *szükséges dolgokat*. Egyébként a zsoldot és minden más járandóságot rendesen megkapott. A katonaságtól a köpönyeget, nadrágot, kabátot és a csákót hozta el, fegyvert nem. A katonai ruházatot Zala megyében, Baksa helységben hagyta egy Csicsa nevű cigánynál. Babócsára

ment a feleségéhez és ott a polgárok elfogták, *mert megesmertek, hogy szökött katona légyek.* Arról nem beszélt, s nem is kérdezték, hogy miről lehetett felismerni, hogy ő szökevény. Tanulságos a többi babócsai cigányhoz való viszonya:

Mindenkor Baboltsán voltam a' Czigányoknál, mivel a' feleségem is ott lakik, azzal voltam, én semmi tolvajságot véghez nem vittem, hanem azon Czigányok tartogattak, de most talán már megunták tartásomat megsokalván, feladtak a' falúsi embereknek, kik mindjárt meg is fogtak.

A szolgabíró azon kérdésére, hogy miért nem jelentkezett valamelyik tisztviselőnél, hogy elkerülje a büntetést, ezt válaszolta:

Én bizony nem tudtam semmit is a Generál Pardon felől, mert ha ezt tudtam volna, minden haladék nélkül vissza mentem volna, 's most is örömet vissza megyek, nem is szököm többet soha.

Egy másik, szintén Horváth Mihály⁹ nevű és római katolikus katonaszökevény 1818-ban 22 esztendő volt, születési éve ennek alapján ugyancsak 1796-ra tehető. Mégsem lehet az előző Horváth Mihállal, mert nem Somogy, hanem Zala vármegyében született, Tilajban. Ő a Hiller Gyalog Regimentben szolgált, Zala vármegyében, Végeden fogták meg, Zalaegerszegen tette le az esküt. Öt évet katonáskodott, nem számítható ki, hogy pontosan mikortól, de nyilvánvaló, hogy nagyon fiatalon került rá a munda. Egyszer már megszökött, akkor visszaküldték, 300 ember között kellett átesnie Eszéken a vesszőfutáson (*hatszor fel, hatszor alá*), de ez sem rettentette vissza, hogy másodszor is elszökjön. Akkor is Eszékről szökött el és ő is egyedül, vallomásából nem derül ki, hogy pontosan mikor. Szökésének oka az első vallomásában: *a katonai élet nem tettett, továbbá, hogy nem adtak a Magyar Regementbe, hanem a Rátzok közé 's azokkal nem tudtam beszélni.* Második vallomásában: *El szökésemnek nem volt egyéb oka mind az, hogy a' Feleségemet velem el nem eresztették, nehezen esett tehát hogy a' nélkül el legyek, azért jöttem haza, s' kívánnám is most magammal el vinni.* A zsoldot és a napi kenyéradagot ő is rendszeresen megkapta. Kabátot, sapkát és egy pár bakancsot hozott el, amiket útközben eldobált. Szökése után hazament Tilajba, majd első vallomása szerint Somogyvárra ment, második vallomása szerint Zicsre (Somogy m.). A két vallomás abban megegyezik, hogy téglás legényként szolgált, amíg Kölkeden az ányosi vendégfogadónál a vármegye pandúrjai el nem fogták 1818 júniusában. A szökés és

⁹ Tőle két vallomás is található az iratok között, 1818-ból és 1819-ből.

az elfogás közötti időtartam nem határozható meg. Ő sem adta fel magát, egyáltalán nem állt szándékában visszamenni a hadseregbe. Somogyban tudatosan igyekezett beilleszkedett, rendezett életmódot kialakítani, de törekvése nem járt sikerrel, mert őt is felismerték és elfogták. Első vallomásában ez olvasható erről:

A miulta haza jött már meg is házasodott, tudta azt hogy szökött katonának nem szabad házasodni, megmondotta é somogyvári Plebanus Urnak hogy szökött katona minekelőtte öszve adta?

Azt gondoltam hogy nem fognak reám esmérni, somogyvári Plebanus Urnak sem mondtam meg hogy mitsoda Ember vagyok, mert nem adott volna öszve.

Második vallomásában érdekes adat szerepel arról, hogy nem volt nehéz elszegődni, a téglás mester, aki nem is sejtette, hogy desertor, *mindjárt a' nélkül hogy Levelet kérdezet volna meg fogadott.*

A római katolikus Nyári József a Somogy megyei Boronkán született, az életkorából számítva 1797-ben. 1820-ban, vallomása időpontjában 23 évesnek mondta magát. Hat esztendő t szolgált a Hessenhamburg Regimentben. Veszprém vármegyében, Devecser helységben fogták meg katonának, az édesapja ott lakott. Laibachban esküdött fel. Egy ideig Székesfehérváron volt az ispotályban. Felgyógyulása után bekvártélyozták és onnan szökött el egy éjszaka. Szökésének indoka: *nem láttam Atyámfiait azokat meg látni kévántam. A lenungot (zsold) és a kenyéradagot ő is mindig megkapta. Rossz bakancsát és sapkáját hozta magával, a többi ruhát a kvártélyon hagyta. A bakancs elszagगतódot, a sapkát pedig Ádánd közelében eldobta. Szökése után nem találta a helyét, egyik Czégány Tanyárul a' másikkra tsavarogtam – mondta. Egy ideig Szilban a nénjénél tartózkodott, de onnéd minden felé ell jártam faluba nem félvén hogy reám esmérjenek, a szili cigányok ugyanis nem tudták róla, hogy szökött katona. Lólopásba keveredett, amiből kihallgatásakor próbálta magát kimagyarázni, de hasztalan tagadott és ellentmondásokba bonyolódott. Vámosról valóknak adva ki magukat, Gesztiben egy Horváth Miska nevű igali cigánnyal elcsalták a libbentősi molnár két lovát. A lopott lovokról Horváth Józsi toponári cigány közreműködésével hamis iratot csináltatott. Vallomásában azt állította, hogy bor árával tartozott a szili kocsmárosnak, akinek adóssága fejében átadta a lovakat. Gesztit kerülte, de amikor Karádra tartva keresztül kellett mennie a falun, a molnár felismerte és átadta a járási esküdtnak.*

Horváth József római katolikus, Szentgyörgyváron (Zala m.) született cigányt 1835. júniusban hallgatták ki, akkor 36 éves volt, születési éve tehát 1799-re tehető. Elfogásától fogva vélhető volt, hogy nem szökevény, s valóban állítja, hogy nem is volt soha katona, öt év előtt megfogták ugyan Sümegen, de elbocsátották alkalmatlanság miatt. *Nem szöktem 's nem Csavarogtam kárt sem tettem senkinek soha Kovátsságbul éltem mint szegény ujj Polgár szokott élni.* Vallomására 1835. augusztusban a törvényszéken a következő végzést vezették rá (ő az egyetlen, akinél ismerhető a törvényszéki ítélet): *Véssey Antal Szbiró Úr vallásával együtt ezen állítólag szökött Katonát Szigethy Nemes Zala Vármegyei Fő Biró Urnak külgye által azon hivatalos meg kéréssel, hogy ha tsak ugyan igaz, hogy Sümeg Hadfogadó Karnál szolgálatra alkalmatlannak találtatott, szabadon bocsájtani ne terheltesen.*

Sárközi Ferenc kihallgatása 1843. áprilisban történt. A római katolikus, akkor 35 éves (születés éve ennek alapján 1808) muzsikus cigány ormányi (sic!)¹⁰ születésűnek mondta magát. 1830-ban, 25 éves korában Háromfa és Agarév helységek (Somogy m.) állították ki katonának. A Gollner Gyalogezredben szolgált. Járandóságát ő is rendben megkapta, ennek ellenére mégis megszökött, kétszer sikertelenül. A második szökés után Pécsről Pestre, onnan Sopronba kísérték. 1836-ban Sopronból szökött el, immár harmadszor és sikerrel, társak nélkül. *Jóllehet nem hites felségem kivel élek, de több tőle lévő gyermekeimre gondoltam, 's el szánásból szöktem meg* – mondta a vallomásában. A köpönyeget, csákót, überschlinget¹¹, paganetot, bakancsot, nadrágot, dolmányt, mellényt vitte magával, de a katonai ruházat csak rövid ideig volt rajta, a soproni Kurutz-dombnál eldobálta és ingben, gatyában Nemesapátiba (Zala m.) ment egy árendás cigányhoz (!), annál tartózkodott egy ideig. Harmadszori szökését követően hét évig muzsikálásból és kovácsmesterségből élt, az utolsó három évben a Zala megyei Bocska helységben. Itt fogták el a somogyi pandúrok. Feleségével és gyermekeivel kísérletet tett, hogy tradicionális megélhetési módokra építve megszilárdítsa a helyzetét. Abban, hogy ez csak átmenetileg és részlegesen sikerült, szerepe lehetett annak is, hogy minden vagyónát a kovácsoláshoz szükséges szerszámai jelentették.

Tóth Simon római katolikus cigány Veszprém megyében, Ócs községben született, 1803-ban. Kihallgatásakor, 1843-ban 40 éves volt. 1820-ban a Somogy vármegyei Kereki helység állította ki katonának. Temesváron szolgált

¹⁰ A Zala megyei Ormánd helység.

¹¹ Rövid kabát. A német überschlangenből (beborít, betakar).

mintegy három-négy hónapot a Gróf Sz: Julián Regimentben¹², zsoldját mindenkor rendben megkapta. Amikor városi sétára kapott engedélyt, megszökött frakkban, nadrágban, lajbiban és bakancsban. A katonai ruházatot Temesvár határában egy árokba dobálta, ingben és gatyában ment egyenesen Gamásra a feleségéhez, aki a nénjénél maradt. Gamásról a feleségével együtt az akkor Vas megyéhez tartozó Börzönczére ment és új életet kezdett. 17 évig „rejtőzködött” itt és úzte sikeresen a téglás mesterséget. Majd hat éven *hol itt, hol amott* dolgozott. 1842. őszén visszament Gamásra. Pusztai József babodpusztai cigánylegény feljelentette és a pandúrok elfogták. Arra a kérdésre, hogy visszamenne-e az ezredéhez, így válaszolt: *Ha feleségem és 3 kisgyermekem nem volnának, talán akkor még is vissza kíváncsoznék, de így ezeket sajnálom, hogy éhen halnak.* Külön említést érdemel, hogy Gamáson nem a téglás, hanem a kolompár mesterségből élt. Az erre vonatkozó adat bizonyítja, hogy a 19. század első felében a kolompárság még nem vált az oláh cigányok kizárólagos mesterségévé, hanem magyar cigányok is úzték, illetve nem szorultak ki ebből, a koraújkor óta eredetileg általuk gyakorolt iparból (vö. Nagy 1998: 299).¹³

A hét beás férfi közül ötnek a vallomását 1819. május 17-én vették fel Gyöngyösmelléken (akkor Somogy, ma Baranya m.), egyet nyolc nappal később ugyanott. Ez a hat ember 1819-ben, szervezett razzia során történt elfogatásukkor egyaránt Dráva-menti falvakban tartózkodott. Kalányos Mihály kivételt jelent, ő a Kaposvár és Marcali közötti térségben fekvő Bukógáton dolgozott, kihallgatása valamivel korábban, 1818. szeptemberében történt, s eltérőek voltak elfogásának körülményei is.

Kalányos Mihály 1818-ban mintegy 26 esztendősnak mondta magát, születési éve ennek alapján 1792-re számítható. Erdélyben született, de a közelebbi helyet nem tudta, *mint hogy kicsinségemben onnéd elszakattam.* Óhitű, azaz görögkeleti vallású volt, Horvátországban, Bukovica helységben fogták meg katonának, Eszéken tette le az esküt. A Hiller Gyalog Regimentben szolgált. 1819-ben szabadságra engedték, megbetegedett, mire meggyógyult, akkorra a szabadságos ideje kitelt. A szintén desertor Kalányos Jancsi és Kalányos

¹² Az „Sz.” szigla feloldása bizonytalan.

¹³ A „kolompárt” a hazai szakirodalomban gyakran olyan oláh cigány nemzetségnévként határozzák meg, amelyik valamely őstől származik. A történeti adatok azt bizonyítják, hogy ez nem lehetséges. A kolompár/kompolár a német clampfer, klemper, kasselmacher, kuferschmid kifejezésekkel van kapcsolatban, melyeknek jelentése bádogos, üstkészítő, rézműves. A kolompár szó eredetileg a cigányoktól független foglalkozásnév, amit a 16. századtól bizonyos fémműves kárpáti cigányokra is alkalmaztak. Az oláh cigányokkal kapcsolatban a 18. század óta bukkan fel, mint a latin ahenarius magyar megfelelője.

Gyuri unszolásának engedve nem ment vissza alakulatához és nem is jelentkezett a hatóságoknál. Ő is arról számolt be, hogy döntésében a katonai járandóság nem játszott szerepet, zsoldot és ellátmányt ő is mindig hiányosság nélkül megkapott. Attól fogva, hogy hazajött, a bukógáti erdei telepen teknőket és kanalakat csinált. A bukógáti lakosok fogták el és adták át a hatóságoknak. Arra a kérdésre, hogy hol tud még szökött cigány katonákat, másokkal ellentétben nem adott tagadó vagy kitérő választ, hanem ezt mondta: *az Előljáró Czigányokat kell bé fogdozni, tüstént ellől fogják állítani, ha mindjárt az negyedik Vármegyébe megy is által* [a szökött katona].

Ignátz Gyuri a Somogy megyei Szentesen született 1784 táján, kihallgatásakor 35 esztendősnak mondta magát. Ő az egyetlen a beások közül, aki nem óhítú, hanem római katolikus. Vallomásának érdekes adata, hogy *oláh cigánynak* határozta meg magát. Családja feltehetően már a 18. század dereka óta Somogyban, vagy valamely szomszédos megyében élt. A Dráván túl, Horvátországban fogták meg katonának 1804-ben, Eszéken assentirozott. Fél év múltán egyedül szökött meg eszéki szállásáról, ingben, gatyában, semmi egyebet nem vive magával. A lenungot mindig megkapta, de *nem tettett a' Katonai élet* – mondta vallomásában. Szökését követően másfél évtizedig sikeresen rejtőzködött különféle helyeken *a' Gunyhóban ... teknyőket csinálván*. A hatóságoknál nem jelentkezett, mert nem akart visszamenni. Végül a somogyi pandúrok fogták el egy erdei telepen.

Kalányos Istók nem ismerte születése helyét. 1819-ben 45 éves, Mária Terézia uralkodása idején született 1774 táján. Egy hitvány nadrágban, bakancsban, kitliben és sapkában szabadságra jött haza 1812-ben és nem tért vissza, *mivel sajnáltam az vélem levő öreg apámat Feleségemet, és gyermekeimet*. A katonai ruhákat az apjának adta. Teknővájásból élt, *szanaszét jártam az erdőbe dolgozni mind a' féle ohlá Czigány*. A Dráva közelében fogták el a pandúrok. Tudomása volt Alsószentmártonban (Baranya m.) tartózkodó más teknős cigány katonaszökevényekről, de nevüket nem tudta vagy nem akarta őket elárulni.

Öreg Kalányos György *tekenő csináló* cigány vallomástételekor 56 esztendő volt, születési éve 1763-ra tehető. 1796-ban, 33 éves korában Boldogasszonyfán (Somogy m.) fogták meg katonának. Kilenc esztendeig szolgált a Vukacsovics Gyalogezredben, 1805-ben többet magával Itáliából jött haza szabadságra és nem ment vissza. A katonai ruházatot hazatérte után is viselte, nadrágot, kitlát¹⁴, sapkát, bakancsot. 1819. májusban fogták el a somogyi pan-

¹⁴ Kitli, kitla. Rövid kabát.

dúrok a Dráván túl. Vallomása nem tartalmaz adatokat arról, hogy hol tartózkodott közel másfél évtizeden át. Mivel bevallása szerint vagyona egy szekér és egy ló, feltehető, hogy faluzással tartotta el magát és teknőket árult. Ő is arról számolt be, hogy Alsószentmártonban tud más szökevény cigányokat.

Egy másik Kalányos György 30 esztendő volt 1819-ben, születési éve ennek alapján 1789. A Ferenc Károly Gyalogezredben szolgált, 1813-ban félévi katonáskodás után Horvátországból a varasdi transzportházból szökött el az iharosberényi Kalányos János biztatására. Katonai felszereléséből nadrágot, lajbit, kitlit és egy pár bakancsot vitt magával, s ezeket továbbra is hordta. Szökése után mindvégig a Dráva melletti Péterhidán tartózkodott és teknőket csinált. Érdekes mozzanata vallomásának válasza arra a kérdésre, hogy kik voltak még társai a szökésben: *Nem volt több Társam azon az egyen kívül, a' kit Kolompár (sic!) Jantsinak föllebb említettem, és Iharos Berényi Pusztán lakik többi Oláokkal.* Ugyanazt a személyt nevezi Kalányosnak és Kolompárnak is. Beásoknál a Kolompár név merőben meglepő, az ellentmondás valószínűleg azzal magyarázható, hogy a teknős cigányok is több nevet használtak.

Az iratok nem utalnak arra, hogy a két Kalányos György rokonságban állt volna egymással. Életkoruk alapján nem lenne kizárható, hogy apáról és fiáról van szó, az idősebbik neve előtti „öreg” kitétel is erre enged következtetni. Konkrét találkozási pontok azonban nincsenek az életükben.

Kalányos Miska *Tekenyő* csináló cigány a Baranya megyei Szentertszébeten született. 1819-ben életkora 27-28 év, vagyis 1791–1792-re tehető a születési éve. Horvátországban, Bukovica helység állította ki katonának 1811-ben. Figyelmet érdemel az a megjegyzése, hogy a *Hellységnek az oláh Biro pénzért adott ell.* Katonának adásakor nagyon fiatal volt, 19-20 éves, talán ezzel magyarázható, hogy közösségének vezetője rendelkezett a sorsa felett. Ő is oláhokról beszél, s nem cigányokról, a két etnikus jelzőt nem is társítja, miként másokhoz hasonlóan a teknőcsináló meghatározást is önmagában használja. A Hiller Gyalog Regimentben szolgált, 1818. szeptemberben szökött el Eszékről egy Horváth Mihály nevű somogyvári magyar cigánnyal. Zsoldját rendszeresen megkapta, szökésének indoka: *Mivel szabadságra soha sem botsáttattam haza.* Katonai ruházatából kabátot, nadrágot, sapkát, bakancsot, pruszlikot, köpönyegét hozott el, de eldobálta ezeket, mivel rongyosak voltak. Nem akart a katonasághoz visszamenni, ezért nem jelentkezett a hatóságoknál. Szökése után a Dráva mentén egyedül csavargott, amíg a mozsói erdőben a pandúrok el nem fogták. Vallomásából arra lehet következtetni, hogy azokat, akiket 1819. májusban vele egyidőben hallgattak ki, ő adta fel.

Az 1779 körül Vejtiben (Baranya m.) született Csonka Gyuri 1819-ben a 40. életévében járt. 1803-ban Boldogasszonyfán fogták meg katonának. Mindössze fél évet szolgált, alakulatának a nevét sem tudta megmondani. Azt vallotta, hogy *mivel beteges állapotom miatt a' Regementnél hasznomat nem vehették nyertem Szabadságos Levelet.* Hazatértét követően Baranya megyében, a dárдай uradalomhoz tartozó Alsószentmártonban tartózkodott és teknőket csinált. Szándékában volt visszatérni alakulatához, de rokonai nem engedték. A járási esküdt kérdéseire azt mondta, hogy a vele anyai ágon rokonságban álló, Piskón (Baranya m.) lakó Ignácz András Ohlá Czigánynak (sic!) adta át a szabadságos és a capitulationalis levelét, aki később azt mondta neki, hogy az iratok elvesztek. Az iratai nélkül pedig nem mert jelentkezni a hatóságoknál.

Következtetések

Az a tény, hogy oláh és német cigányok a vizsgált iratokban nem szerepelnek, arra utal, hogy a letelepedettség erősebb fokán élő csoportokból kerültek ki a katonák, a független vándorló oláh és német cigányok elkerülték a katonákkal és a hatóságokkal való találkozást.

A beások önmagukat oláh cigánynak, oláhnak, tekenyő csinálónak nevezték, a más csoportbelieket többnyire cigánynak, ritkább esetben magyar cigánynak. A magyar cigányok önmagukat új polgárnak vagy cigánynak mondták, egyetlen esetben muzsikusnak, más cigányokat pedig megkülönböztetések nélkül cigánynak. Az identitás szociális és etnikai meghatározása és a nyelvhasználatban történő kifejeződés a magyar és a beás cigányoknál is következtelen, ám ugyanakkor sokszínű. A 19. század első felében többféle elnevezés élt egymás mellett, amelyek kifejezik a cigányok 18. század óta felerősödött differenciálódását és a csoportkarakter határozottabb elkülönülését. Az identitás konstruálódásában (Fejős 1996, Tengelyi 1998) mindkét csoportnál, beás és magyar cigányoknál is megjelennek a külső hatások. A magyar cigányoknál az önmeghatározásba beépült a 18. századi rendeleti politika hatására kialakult „új polgár” elnevezés, a beások önmeghatározásába pedig a szintén 18. században kialakult „oláh cigány” megjelölés (Nagy 2001: 24–25).

A beás katonák egy kivételével görögkeleti vallásúak, ami közösségeik korábbi kulturális környezetére utal, illetve arra is, hogy a csoportjuknak a Dunántúlra érkezése óta nem telt el annyi idő, hogy jelentős vallási asszimiláció következett volna be. Ezzel szemben a magyar cigányok valamennyien

római katolikusok, ami arra utal, hogy tartósan letelepedett közösségekben születtek. A születési/származási helyre vonatkozó adatok is ezt erősítik meg. Hozzá kell azonban tennünk, hogy a beásokról ebben a vonatkozásban nem rajzolható homogén kép. Egy részük (Kalányos Mihály, Öreg Kalányos György, Kalányos György) olyan közösségből származott, amely az ő születésük idején (25-50 évvel korábban) még nem a Dunántúlon élt (erre utal az erdélyi származás, illetve az, ha nem ismerik születésük helyét). Három beás katona (Ignácz Gyuri, Kalányos Miska, Csonka Gyuri) olyan közösségből származott, amely az ő születésük idején (30-40 évvel korábban), vagyis az 1780-as évektől, esetleg már korábban is letelepedett volt. Ebben a vonatkozásban a most vizsgált forrástípus adatait a továbbiakban a 18. századi cigányösszeírások adataival lenne szükséges összevetni (Nagy 2008: 37).

Azok az adatok, amelyek arra vonatkoznak, hogy a vallomást tevők hol, mikor és hogyan lettek katonává, azt mutatják, hogy a cigány katona a fogott katona sajátos típusát jeleníti meg, akit a helységek állítanak ki, s amelyre fentebb említettem már példát. A 13 cigány férfi közül csupán egyetlenegy (Nyári József), akit nem megfogtak, hanem felesküdt.

A cigány és nem-cigány katonák közötti kulturális különbségek a szökések indoklásából rajzolódnak ki legerősebben. A cigány katonákat jobban inspirálta a szeretteik utáni vágyódás és a család iránt érzett aggodalom, míg a nem-cigányok főként a katonaelet nehézségei, a general pardon elviselhetetlensége miatt vállalták a szökés kockázatát. Csupán ketten említik szökésük okaként a katonaelet nehézségét (Horváth Mihály és Ignácz Gyuri). Igazából több személy esetében is – főként beásoknál – nem szoros értelemben vett szökésről, hanem a szabadságról való vissza nem térésről beszélhetünk. A fegyelemsértést ezekben az esetekben nem önálló elhatározás, hanem rokon befolyás váltotta ki, s az itthon maradásra rábeszél, rákényszerített katonák tanácsalanok voltak, hogy mit tegyenek az így kialakult szituációban, kétféle kötelességtudat között ingadoztak, s nem is ismerték az ide vonatkozó szabályokat. Azzal, hogy otthon maradtak, családjukban helyre állt a megbomlott gazdasági, szociális és érzelmi egyensúly. A család, a közösség iránti szolidaritás erősebbnek bizonyult a félelemnél, az érzelmi-erkölcsi elkötelezettség fölébe kerekedett a törvénytábla kötelezettségnek.

A katonaelet idegen, néha félelmetes, a saját közösségétől gyökeresen különböző világot jelentett a cigányok számára (főként ha sajátos problémák is járultak hozzá, pl. a fentebb említett Horváth Mihály nyelvi nehézségei), ugyanakkor erős alkalmazkodási késztetést is. A vallomások csekély adattal szolgálnak arról, hogy a cigány katonáknak milyen volt a helyzete az alakula-

tukban, érték-e őket sérelmek, megkülönböztetések. A szökések indoklásából óvatosan vonhatjuk le azt a következtetést, hogy a hasonló élethelyzetből adódó egymásrautaltság erősebb volt az etnikai különbözőségnél. A különbségek akkor erősödtek fel, amikor visszatértek saját, eredeti közösségükbe.

A családjukhoz, közösségükhöz visszatérő cigány katonáknak rejtőzködniük kellett, ám ennek ellenére csaknem valamennyien tanult mesterségük gyakorlásához próbáltak visszatérni. A rejtőzködés technikája nem rekonstruálható részletesen, az viszont egyértelmű, hogy sikeres volt, akár évtizedekig is (a szökés és az elfogás közötti időtartam rajzolja ezt ki). A beás férfiak az erdei teknővájó „telepen”, vagy a kunyhóikban hosszú ideig folytatták hagyományos teknővájó mesterségüket, a hatóságok az adatok tanúsága szerint hosszú évekig sem mentek ezekre a helyekre. A vallomások keletkezési évében készült vármegyei közgyűlési jegyzőkönyvekből kiderül, hogy a katonaszökevények felkutatására irányuló akciók vagy felső utasításra, vagy feljelentés okán zajlottak. A pandúrok legnagyobb, legszervezettebb akciójára 1819-ben került sor Somogy megyében.

A beás és a magyar cigány közösségek között jelentős különbségeket fedezhetünk fel. A beások tradicionálisabb, stabilabb, szolidárisabb közösségbe és családba tértek vissza, ugyanoda ahonnan elmentek, de legalábbis ahhoz közeli településen élő rokonokhoz. A magyar cigányok sokszor nem ugyanott találták a családjukat, közösségeik szétziláltak voltak, amelyek nem mindig vállalták szívesen a hazatérő támogatását és élelmezését, míg a beásoknál igen. A jelenség mögött a két csoport eltérő történelmi útja és eltérő közösségszerveződése húzódik, az akkulturációs folyamatba történő bekapcsolódás kronológiai különbsége, ami összefügg a migráció és a letelepedetté válás időrendi különbözőségével is. Nézetem szerint a régebben az országba érkezett és korábban letelepedetté vált magyar cigányokat erőteljesebben érintette a 18. századi rendeleti politika közösség- és családbomlasztó hatása, mint a beásokat (Nagy 1999: 330–331).

Összegzés

A Somogyból származó vallomások alapján a cigány katonák kulturális attitűdjéről, értékorientációjáról megfogalmazható legfontosabb általános következtetések egybeesnek a történelmi, néprajzi és kulturális antropológiai szakirodalom megállapításaival (Acton 1994, Soós 1994, Prónai 1995, Nagy 1998, Szuhay 1999). Ez megerősíti azt, hogy a szóban forgó forráscsoport hitelesen közvetíti a cigány katonák érzelmeit és cselekvéseik indokait, ak-

kor is hogyha a törvénytörvényeségi jegyző esetenként nem szó szerint jegyezte le a katonák vallomását.

A tárgyalt források egyediak, más iratokban hasonló adatok nem találhatóak, s a kutatók számára olyan lehetőséget kínálnak, amelyeket más dokumentumok csak korlátozottan. Az olyan információkat, amelyeket a későbbi korszakokban a katonalevelekből ismerhetünk meg, a 19. század első felében a vallomások nyújtják. A vallomások területileg kiterjesztett kutatása, a nagyobb minta alapján történő feldolgozás sajátos cigány katonai- és mentalitástörténet megrajzolását tenné lehetővé, amely a történelmi tudatot és a magyarországi cigányképet is befolyásolná. Forrásaink bizonyítják, hogy a saját írásbeliséggel és értelmiséggel még a 19. század első felében sem rendelkező cigányságról a környezetük által létrehozott források is nyújthatnak hiteles információkat, s az etnikai reprezentáció történelemgyártó törekvéseit mellőzve segíthetik a pozitív minták kialakítását.

Szakirodalom

ACTON, Thomas

1994 Egység a különbözőségben. In: BÓDI Zsuzsanna (szerk.): *Cigány néprajzi tanulmányok 2*. Magyar Néprajzi Társaság–Mikszáth Kiadó, Salgótarján, 89–98.

FEJŐS Zoltán

1996 Kollektív emlékezet és az etnikai identitás megszerkesztése. In: DIŐSZEGI László (szerk.): *Magyarságkutatás 1995–1996*. Teleki László Alapítvány, Budapest, 125–140.

GYÁNI Gábor

2000 Emlékezés és oral history. In: Uő: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Napvilág Kiadó, Budapest, 128–144.

NAGY Pál

1998 *A magyarországi cigányok története a rendi társadalom korában*. Csokonai Vitéz Mihály Tanítóképző Főiskola, Kaposvár.

1999 „Kicsinségemben elszakattam”. Cigány közösség, szocializáció és gyermekors Magyarországon a 16–19. században. *Educatio* VIII. (2) 320–338.

2000 *Cigánypererek Magyarországon I. rész. Korai pererek (1506/1534–1715)*. (Gypsy Studies – Cigány Tanulmányok, 1.) PTE–BTK–Romológia Szeminárium, Pécs

- 2001 *Cigánypererek a Dél-Dunántúlon 1796–1847.* (Romológiai Kutatóintézet Közleményei, 6.) Romológiai Kutatóintézet, Szekszárd
- 2002 *Cigánypererek Magyarországon II. rész. 1715–1758.* (Gypsy Studies – Cigány Tanulmányok, 9.) PTE–BTK–Romológia Tanszék, Pécs
- 2003 *Cigánypererek Magyarországon (1758–1787).* (Romológiai Kutatóintézet Közleményei, 7.) Romológiai Kutatóintézet, Szekszárd
- 2008 Cigány csoportok és az együttélési modellek változásai a Kárpát-medencében a 15–20. században. In: MIKLÓSI László (szerk.): *Romák a történelemtanításban. Történelemtanárok (17.) Országos Konferenciája 2007. október 13–14.* Történelemtanárok Egylete, Budapest, 35–50.
- PERGER Gyula
- 2005 Egy kóbor cigányok ügyében lefolytatott per néprajzi tanulságai. In: MÁRFI Attila – KOSZTICS István (szerk.): *Cigánysors. A cigányság történeti múltja és jelene I.* Emberháza Alapítvány–Erdős Kamill Cigánymúzeum–Cigány Kulturális és Közművelődési Egyesület, Pécs, 71–106.
- PRÓNAI Csaba
- 1995 *Cigánykutatás és kulturális antropológia.* (Kulturális Antropológiai Cigánytanulmányok, 1.) ELTE BTK Kulturális Antropológiai Tanszéki Szakcsoportja–Csokonai Vitéz Mihály Tanítóképző Főiskola Társadalomtudományi és Közművelődési Tanszéke, Kaposvár
- SOÓS István
- 1987 Cigányper Sopronban (Adalékok Sopron és a cigányság XVIII. századi kapcsolatához). *Soproni Szemle* XLI. 225–237, 320–329.
- 1994 Kísérlet a magyarországi cigánykérdés megoldására. (Az 1792/93. évi országgyűlési politikai–közigazgatási bizottság cigányügyi munkálatai). In: DRASKÓCZY István (szerk.): *Scripta manent. Ünnepi tanulmányok a 60. életévét betöltött Gerics József professzor tiszteletére.* ELTE, Budapest
- SZUHAY Péter
- 1999 *A magyarországi cigányság kultúrája: etnikus kultúra vagy a szegénység kultúrája.* Panoráma, Budapest.
- TENGELYI László
- 1998 Élettörténet és önazonosság. In: Uő: *Élettörténet és sorseseemény.* Atlantisz Könyvkiadó, Budapest, 13–48.

Fazekas Lóránd

Egy első világháborús sebesült katona időtöltése

A tragikus sorsú lírikus, az első világháború költőáldozata, Gyóni Géza híres verssorai jutnak eszünkbe, mikor a világháborúk szörnyűségeiről olvasunk:

*Csak egy éjszakára küldjétek el őket,
Az uzsoragarast fogukhoz verőket.
Csak egy éjszakára.
Mikor gránát-vulkán izzó közepén,
Úgy forog a férfi mint a falevél,
S mire földre omlik, ó iszonyú omlás,
Szép piros vitézből fekete csontváz. (Gyóni 1943: 167)*

Az 1914. június 28-i sarajevói merényletet követően, július 25-én este 6 órakor az Osztrák-Magyar Monarchia és Szerbia diplomáciai kapcsolata megszakadt, a merénylet után egy hónappal, július 28-án a Monarchia hadat üzent Szerbiának, július 29-én kezdődött Belgrád bombázása. Ezek az első világháború kezdetének dátumai. Az 5. és 6. hadtestet a Drina menti első csatákban vereség éri. Így rövidesen hősi halottakról, súlyos sebesültekről érkeztek a hírek. Sebesültekkel teltek meg a háborús kórházak. Köztük ott van Marossy Tamás, a Nagykárolyból vagy Nagykároly vidékéről származó 5. népfelkelő ezredbeli tizedes is. (A népfelkelőkhöz tartoztak mindazok a civilek, akik 19 és 42 év között voltak, és sem a hadsereghez, sem a honvédséghez nem tartoztak. Szükség esetén nekik is hadba kellett lépniük.) Sebesülésének súlyosságát nem ismerjük. Hogy sérülése időleges vagy egy életre szóló rokkantságot eredményezett-e, pontosan ezt sem tudjuk. De azt, hogy mint sebesült időtöltésként ügyesen faragott, ezt az utókorra hátrahagyott munkája, egy *türelemüveg* bizonyítja.

Még a 20. század elején is, ha nem is túl gyakori, de elterjedt időtöltés volt ez a szakemberek közül is csak kevesek által ismert szórakozási forma. A türelemüveg Nyugat-Európában a 16. század óta kedvelt szabadisz volt, készítésére Németországban egész kézműves műhelyek alakultak. Onnan

terjedt Közép-Európa felé, de a Kárpát-medencében soha nem vált tömegessé és árucikké. Ezért, valamint törékenysége miatt ma már csak igen keveset őriznek a családi hagyatékok.

Kik és hogyan készítették?

A türelemüveg készítése nemcsak faragó tehetséget, sok időt, hanem – amint neve is mutatja – igen sok türelmet is kívánt. Nevezték még *türelemmunkának*, készítői után *rabmunkának*, *bányászpalcacknak*, elhelyezéséből eredően *vitripalcacknak*. A mesterek szórakozásból, időtöltésből vagy éppen mások megajándékozására készítették. Így a börtönben töltött éveik alatt rabok, tengerészetből kiöregedett matrózok, nyugalomba vonult bányászok, háborús sebesültek, rokkantak, a falvak ezermesterei találták meg benne szabadiós elfoglaltságukat. A korai üvegeket Nyugat-Európában kolostorok szerzetesei készítették. Egy-egy, akár száznál is több részből álló türelemüvegen olykor több mint egy évet is dolgoztak. Az aprólékos munka a látást rohamosan megviselte.

A palackba zárt világ többnyire készítője foglalkozásához, életének emlékeihez fűződik, amit ő az évtizedek alatt megélt, s mintegy meg akart örökíteni, hogy ott legyen lakásában, szerettei halála után is emlékezzenek rája, munkájára. Így születtek bányászatot, hajózást megjelenítő kompozíciók, az utóbbiakat fekvő üvegekbe helyezték el. A pásztorok, falusi faragók mezőgazdasági életképeket, például szüretjelenetet helyeztek az üvegbe. A faragók vallásosságára mutatnak a vallási témák: oltárt, Golgotát, keresztutat ábrázoltak. Erre mondta egy pásztoember, *a Krisztus kínszenvedésének üvegbe rakása maga is kínszenvedés*. A figurák, tárgyak, jelenetsorok, életképek megformálására a fán kívül papírt, színes selymeket, esetleg ezüstös fonalat használtak, melyeket apró részekként fából készült hosszú csipeszekkel, horgos végű drótokkal helyeztek az üvegbe (István 1980: 48).

Marossy Tamás türelemüvege

Ez a kis kitérő közelebb hozza hozzánk sebesült katona munkáját. Valószínűleg az életben maradás miatti hálából választott vallási témát, melyben a Golgota középső keresztjét, rajta a megfeszített Jézust jelenítette meg. A kereszténység e legrámaibb eseményének ábrázolására egy 141 mm ma-

gas, 70 mm átmérőjű, lekerékített vállú és 12 mm-es, kifelé hajló szájnylású átlászó üveget használt a készítő, melynek alja kissé homorú, rajta egy ki-domborodó számmal: 400, mely az üveg úrtartalmát jelenti.

A kompozíció 34 kisebb-nagyobb faragott faelemből áll, melyben a domináns részt a kereszt és egy X lábú bak képezi. Kiegészítő attribútumok a keresztre feszítés eszközei, a kalapács, harapófogó, csákány, a létra, a megcsúfolás eszköze, a nádszál, a lándzsa, mellyel Longinus megnyitotta Jézus mellkasát, az őrzés eszközei, a buzogány, a kés, a kard, valamint a puska, mint a jelenkor fegyvere, mely az alkotás korát viszi a képbe.

A 78 mm magas kereszt, a kompozíció központi része a bak tengelyére támaszkodik, mely 42 mm-re van az üveg aljától. A bak elülső lábainak rézsútós aljába mélyítve illeszkedik bele a kés és a kard, a hátsó lábakba a lándzsa és a puska, míg a lábak tetejének vízszintes része elől a csákányt és a buzogányt, hátul a kalapácsot és a harapófogót tartja. A mester a kereszt hátára akasztva helyezte el a létrát, egy kiálló éken a kis fekete végű „nádszálát”.

Az üvegbe helyezés előtt minden alkotóelemet kifaragnak, és próbaképpen össze is illesztik, hogy az üvegbe helyezéskor a részek könnyedén egymásba illeszthetők legyenek. A bak hét részből áll, a kereszt kettőből, a létra kilencből, a kalapács, a csákány, a harapófogó, a kard két részből, a puska ötből tevődik össze, míg a kés és a lándzsa egy darabból van. Az alkotó a keresztre papírra nyomtatott korpuszos feszületet ragasztott. A bak tengelyére pedig szintén ragasztva egy kis 2x2,5 cm-es papírlap került, mely a készítő nevét, kilétét és a készítés idejét örökíti meg, a következő szöveggel:

*Készítette
Marossy Tamás
5. népfelkelő
ezredbeli sebesült tizedes.
1914. X. 23-án.*

A munka befejeztével az üveget parafa-, illetve fából faragott dugóval vagy lekötéssel zárták le. Jelen esetben a mester ez utóbbit alkalmazta. Vas-tag zsírpapírral fedte, körülvágta, és aranyszállal rögzítette az üveg szájához. A kompozíció törekszik a szimmetriára, a részek arányosak, a legkisebb alkotóelemek is nagy pontossággal faragottak. A hegyes ceruzával írott szöveg ma is szépen olvasható.

A türelemüveg a mindjárt a háború első hónapjaiban a frontra került, sebesülése révén hosszú ideig kórházi ápolásra szorult, a kórházból rokkantként hazaküldött népfelkelő katona munkája. Hogy mikor és hogyan került Hámon Róbert (1873–1934) szatmári székesegyházi kanonokhoz, nem tudjuk, tőle később nagykárolyi rokonai örökölték.

Szakirodalom

GYÓNI Géza

1943 *Gyóni Géza összes versei*. Mefhosz Könyvkiadó, Budapest

ISTVÁN Erzsébet

1980 A türelemüvegek. *Élet és Tudomány* XXV. (11) 28.

1. Türelműveg – előnézet

1. Türelemüveg – hátulnézet

Deáky Zita – Nagy Pál

Cigány katonák a második világháborúban és 1956-ban

2004-ben a Honvédelmi Minisztérium a kutatási terveibe bevette a cigány katonák második világháborús és ahhoz kapcsolódó, valamint az 1956-os emlékeinek, dokumentumainak összegyűjtését. Az előzetes kutatásra a gödöllői Szent István Egyetem három munkatársát kérték fel, így Gödöllő központtal készült az előzetes felmérés, amely elsősorban interjúkra támaszkodott, természetesen a témához kapcsolódó szakirodalmak mellett. A kutatás vezetői a SZIE munkatársai voltak: Nagy Pál a Cigány Történelmi és Néprajzi Gyűjtemény vezetője, aki a PTE BTK Nevelésszociológia és Romológia Tanszékén oktat, Kalányos Jánosné a Cigány Néprajzi és Történelmi Egyesület elnöke, Deáky Zita etnográfus és Madarász Imre szociológus¹.

Az interjúk egy részét Nagy Pál vezetésével a PTE BTK Nevelésszociológia és Romológia Tanszékén III. éves és a pedagógia szakvizsgás II. éves, valamint a Szent István Egyetem Gazdaság- és Társadalomtudományi Karán Deáky Zita vezetésével a II. és III. éves hallgatók készítették. A kutatásban résztvevő hallgatók mindegyike Pécsen és Gödöllőn egyaránt részt vett „A cigányok a mai magyar társadalomban”, illetve „A cigányok magyarországi története” című kurzuson, hogy alapismeretekkel rendelkezzenek a magyarországi cigányok nyelvi és kulturális csoportjairól, és legfontosabb történelmi kérdéseiről. Az interjúk elkészítéséhez egy útmutatót szerkesztettünk a *Cigány katonák a háborúban, a táborokban, a munkaszolgálatban és 1956-ban*

¹ A kutatást 2005. májusban zártuk le a kutatási beszámolóval. A témáról a Kriza János Néprajzi Társaság 2007. decemberében tartott konferenciáján Deáky Zita tartott előadást. A beszámoló és az előadás együtt képezik jelen dolgozat alapját. Mire a dolgozat nyomtatásban megjelenik, 2008-ban „Cigányok a magyarországi hadtörténelemben” címmel lezajlik a kutatás újabb szakasza, amelyben a Honvédelmi Minisztérium támogatásával, a Nemzetvédelmi Egyetem Stratégiai Védelmi Kutatóintézete és a Szent István Egyetem Gazdaság- és Társadalomtörténelmi Kar munkacsoportja mintegy négyezer oldalnyi, cigány katonákra vonatkozó levéltári dokumentumot tárt fel Nagy Pál irányításával.

címmel. Ebben 4 lépésben részletes útmutatást, módszertani segítséget adtunk a kutatáshoz.

A kutatás első lépése: Az adott település etnikai összetételének vizsgálata. A résztvevők keressék meg az önkormányzat, a cigány önkormányzat vezetőit és vezetőségi tagjait.

A kutatás második lépése: Mindazon helyszínek megkeresése, ahonnan információk szerezhetők a háborúban, illetve 1956-ban elesett cigány katonákról (hősi, I. és II. világháborús emlékművek, 1956-os emlékművek, könyvtár, helytörténeti gyűjtemény, családoknál fellelhető levelek, fotók, katonai képeslapok, hagyatéki és egyéb iratok, katonakönyvek).

A kutatás harmadik lépése: Fel kell keresni azokat a családokat, akiknél feltehetően élnek még a kutatás témaköréhez tartozó férfiak, vagy családtagjaik. Azokkal lehetőleg magnóval kell interjút készíteni. Amennyiben nem lehet, akkor mindent pontosan le kell írni.

A kutatás negyedik lépése: Minden, a kutatás témaköréhez kapcsolódó tárgyi emlék (katonakönyv, iratok, fénykép, levelezőlap, dögécédula, katonalelém, emléktárgyak, ruhadarab, kitüntetés, levél, napló, fegyver vagy fegyverdarab) feltérképezése, írásban (névvel, címmel ellátva) dokumentálása, esetleg kölcsön kérni fénymásolásra, vagy le is lehet fotózni. A beszélgető partnerről fénykép készítése, ha lehetséges. Ezt is dokumentálva.

A kutatási beszámolóhoz összesen 48 interjút használtunk fel. Jóval több készült, de azok érdemlegesen kevésbé, illetve más témakörökhöz használhatóak. Az 48 interjúból 16 esetben az adatközlők csak közvetett információkat nyújtottak, hallomásból ismert, rokonoktól, ismerősöktől, szülőktől és nagyszülőktől származó eseményeket mondtak el.

A 48 interjú az ország különböző részein készült, mintegy kétharmad részben községekben, egyharmad részben városokban. A minta területileg nem reprezentatív, elsősorban a Dél-Dunántúlról, Közép-Magyarországról és Észak-Magyarországról álltak rendelkezésünkre interjúk.

Az adatközlők között mindhárom hazai nagy cigány fősoport képviselőjét megtaláljuk – magyar, beás és oláh cigány embereket. A csoporthoz tartozás azonban nem mindig egyértelmű. Több településen is megfigyelhető (pl. Ercsi), hogy napjainkban a csoportelkülönülés nem olyan világosan meghatározható, mint a 20. század közepén, vagy akár 10-15 éve, és ezt az interjúk készítői nem mindig dönthették el pontosan. Az utóbbi 30-35 évben jelentős változások történtek a nyelvhasználatban és a névhasználatban is, így a nevek sem jelentenek egyértelmű támpontot. Korábban hagyományosan cigány név ma már nem feltétlenül jelent cigányként való meghatáro-

zást, ugyanakkor a cigányok között gyakoriak lettek a korábban magyarokra jellemző családnevek.

A nyelvhasználat sem dönti el mindig a csoporthoz való tartozást. Több településen is előfordult, ott, ahol beások és oláh cigányok is élnek, hogy az egyik cigány nyelvről a másikra tértek át. Külön kutatást igényelne a vegyes házasságok (cigány–magyar) következtében megváltozott identitás vállalásának kérdése, az identitás kritériumainak meghatározása. A további kutatások számára fontos módszertani tanulság: a második világháború alatt vagy 1956-ban valamely településen élt cigányok nevei jelentősen különbözhetnek a ma ott élő cigányokétól!

A kutatás egyik nehézsége az adatközlők megtalálása volt, ugyanis az önkormányzatoktól nyert információk szerint (amiket alátámasztanak a demográfiai adatgyűjtések is) sok faluban a legidősebb cigány ember életkora nem éri el a 60 évet. A világháborús eseményekben érintettek már nem élnek, sőt a gyermekeik sem. A hatvan éven felüliek aránya a magyarországi teljes népességben 19,3%, amivel szemben a cigányságban a 60 felettiek aránya mindössze 4,5% (Nádori 1999: 17). 1956-tal kapcsolatban pedig gyakori, hogy azok a cigányok, akik vissza tudnak/tudnának emlékezni az 1956-os eseményekre, akkoriban nem is a mai lakóhelyükön éltek.

A kutatás fontos tanulsága, hogy a „közösség történelmi tudatának ébrentartásához” szükséges, „a kollektív emlékezet folytonosságát biztosító” objektivációk a cigányoknál „csaknem teljesen hiányoznak” (Havas 1989: 5–6). A kollektív emlékezet alig őrzött meg valamit a múltból, ennek oka a gyakori helyváltogatás, a bizonytalan megélhetés és életmódbeli jellegzetességek, a tárgyi emlékek szinte teljes hiánya, az alacsony iskolai végzettség, a többségi társadalomból való kirekesztettség. A cigányok többsége a történelmi sorsfordulókat sem úgy élte át, hogy azok „jelzőkaróként”, viszonyítási pontként szolgálhassanak, hogy azokhoz igazodva a múltat időben és térben elrendezni lehessen (Havas 1989: 6). Amihez hozzájárul még, hogy kevés azoknak a cigány embereknek a száma, akiknek a gyermekkori emlékei a vizsgált időszakig nyúlnak. Még kevesebben vannak azok, akik a háború idején és 1956-ban felnőttek voltak. Márpedig a kollektív emlékezet határát a legöregebbek gyermekkora jelenti. (Zárójelben jegyezzük meg, hogy ezen a téren érdekes összehasonlítási lehetőség adódik a paraszti kultúrával.)

A cigány családokban általában nagyon kevés a hosszabb ideig megőrzött személyes emléktárgy, a fénykép, level és egyéb személyes irat. A múlt-hoz és a múlt tárgyi emlékeihez való viszony összefüggésben van a család

polgárosultságával, az iskolázottsággal, illetve az életkeretek állandóságával vagy éppen az állandóság hiányával. Fotókat, leveleket, katonakönyveket, behívókat, egyéb dokumentumokat a polgárosult cigány családok őriznek nagyobb számban.

Az interjúkból az idő- és térmetszetet figyelmen kívül hagyva, a megélt élmények emelkednek ki, a szenvedéstörténetek, számos önreflexió a cigányság háborús szerepéről és a munkaszolgálatról. Fontos tanulság volt az is, és tapasztalataink összecsengenek a korábbi interjúkötetek tapasztalatával, hogy a cigány adatközlők visszaemlékezésében rendkívül kevés a konkrét adat, a tényyszerű közlés. Az adatközlők személyes emlékei mindig töredezetek, ugyanakkor nagyok az eltérések a konkrét események felidőzésében. Főleg érzelmileg meghatározott emlékeket és élményeket fogalmaznak meg, térben és időben pontosan rögzíthető eseményről, pontosan felidézhető szavakról nem tesznek említést. A „mi történt”-nél fontosabb a „hogyan történt”, azaz egy eseményhez kötődő érzelmet idéznek fel, maga az esemény a homályban marad.

Ehhez kapcsolódik, hogy a cigányok a történelmi sorsfordulókat sajátosan őrzik emlékeikben. A visszaemlékezések és a történelmi források alapján bizonyosnak tűnik, hogy a holokauszt határozottabb és fontosabb viszonyítási pont számukra, mint a háború, a katonáskodás, vagy 1956, bár e tekintetben számottevő családi különbségek lehetnek. Az interjúalanyok sokkal könnyebben meséltek a munkaszolgálat gyötrelmeiről, mint a háborúról, vagy 1956-ról. Ezt az emlékezést erősíthette az elmúlt években a deportáltak és a munkaszolgálatosok kárpótlási lehetősége, és a médiumban a most már a zsidók deportálása mellett a cigánycsoportok említése is, valamint dokumentumfilmek készítése és bemutatása cigányokkal készített interjúkra alapozva. Évtizedekig ez szóba sem került.

Hasonlóan a többségi társadalom idős férfi tagjaihoz, sokan keveset vagy egyáltalán nem beszéltek/beszélnek a világháborús eseményekről, a fogságban megélt élményekről. Számos interjúban szó esik a hátszországban maradt deportált nők egyéni szenvedéseiről, amiről maguk a megaláztatást (megerőszakolást) szenvedett nők szintén nem beszélnek. Ezekről az eseményekről mindig másoktól – szomszédoktól, rokonoktól, ismerősöktől – kaptunk információt. A cigányok háborúban vagy a hátszországban témakört még sem a média, sem társadalomtudományok nem érintették.

Vonyarcon az adatközlő csupán ennyit mondott: *Kati néni elmesélte, hogy a nagyapja nem sokat mesélt a háborúról, mert nagyon megviselték az ott történt dolgok.*Váci adatközlő hasonló indokból maradt szűkszavú:

Tudja, apám nekem soha nem mesélt a háborúról, hogy az milyen volt számára, soha nem mesélt az ott szerzett élményeiről, talán azért, mert el akarta őket felejteni, ki akarta törölni az emlékezetéből. Balassagyarmati adatközlővel készült interjú: A többi [háborús] történetről mélyen hallgattott, ezt is csak egyszer mesélte el, s nem a gyermekeinek, hanem egy ismerősének, aki szintén megmenekült, s évek után újra találkoztak. Sára is csak azért hallotta, mert főzött, mikor mindezt mesélte. Kiskunlacházi adatközlő: A családok úgy nyilatkoztak, hogy nem beszéltek egymás között ezekről a dolgokról és nem is tartják őket különösen fontosnak a mai világban. Csörögi adatközlő: Tudja. Apám nekem soha nem mesélt a háborúról, hogy az milyen volt számára, soha nem mesélt az ott szerzett élményeiről, talán azért, mert el akarta őket felejteni, ki akarta törölni az emlékezetéből. Na elég hozzá annyi, hogy apám mikor még gyerekek voltunk mindig arra tanított bennünket, hogy akármilyen felkelés, forradalom, vagy ne adj Isten háború van kilátásban, próbáljuk meg távol tartani magunkat ezektől. Ő mindig azt mondta, hogy húzzuk meg magunkat, dolgozzunk becsületesen, mert itt van hely számunkra ebben a társadalomban, csak tudni kell, hogy hol van az a hely.

A kutatás közben sem kerülhettük ki azt a fontos kérdést, hogy „ki a cigány”, illetve a második világháború idején és 1956-ban kit tekintettek annak. Akkor sem voltak – a hétköznapi együttélésben, a tudományosságban – egyértelmű fogalmi keretek a „cigányság” meghatározására. A második világháború idején a cigányokat nem vették nemzetiségként számba. Sorsukat nem nemzetiségi, hanem szociális kritériumok határozták meg. Különösen fontos feltétel volt a korabeli jogalkotásban és a közgondolkodásban is a munkavégzés kategóriája, volt-e valakinek foglalkozása, vagy sem. Ezért egy-egy település cigány csoportjai, illetve egy-egy csoport családjai között jelentős különbségek lehettek. Figyelembe kell venni továbbá, hogy a cigányok által folytatott tevékenységek egy része nem számított foglalkozásnak, és így munkakönyvet nem kaphattak, ennek hiányában pedig elvihették őket munkaszolgálatra. A kutatásokat tehát ki kell terjeszteni a korabeli törvények helyi értelmezésére és alkalmazására, mert ez alapvetően meghatározta a cigány csoportok sorsát az 1945 előtti időszakban. Például Csornán a beások tudtak munkakönyvet szerezni és megúszták a munkaszolgálatot, a más csoportba tartozók viszont nem.

Azokat a jogi kategóriákat, amelyek alapján cigány emberek sorsáról hatósági személyek döntéseket hoztak, többféleképpen értelmezhetők, s a következmények ilyen értelemben is helyi szinten dőltek el. Az 1939: II. tc. (A

Honvédelemről) IV. rész II. fejezet 87. §, amely kimondta, hogy „nemre való tekintet nélkül minden személy, aki 14. életévét betöltötte és 70. életévét túl nem haladta, köteles arra, hogy a honvédelem érdekében testi és szellemi képességének megfelelő munkát végezzen” (Bársony–Daróczi 2004: 23). Ezt a törvénycikket foganasította és helyezte gyakorlatba az 1942. évi XIV. tc., amely a munkaszolgálat intézményéről rendelkezett.

Az 1944 májusában kiadott rendelet szerint a „munkakerülőket” munkászázadokba kellett besorozni. Akit tehát a helyi hatóságok munkakerülőnek nyilvánítottak, azt katonai munkatáborba vitték. Ezt a rendeletet pontosította az 1944. augusztus 24-i rendelet, amely cigány katonai munkaszolgálatos századok felállítását írta elő. A rendelet eredendően 50 cigány munkászázad felállítását irányozta elő, mintegy 10-12 ezer 18 és 50 év közötti cigány férfi számára, akik nem rendelkeztek állandó munkahellyel (Szita 2001: 26). Az, hogy az augusztusi rendelet miként érintett cigány embereket, azaz elhurcolták-e őket honvédelmi munkajeggyel, vagy kötelezték-e őket munkaszolgálatra, a helyi hatóságok rugalmas jogértelmezésén és a környezet segítőkészségén is múlt. Az tehát, hogy valamely cigány férfit a hadseregbe sorozták-e be, vagy munkaszolgálatra vezényelték, alapvetően attól függött, hogy a korabeli értelmezés volt-e munkája, vagy sem (Szita 2001: 99).

Kutatásunk egyik legfőbb szakmai tanulása, hogy a magyarországi cigányok második világháborús és 1956-os sorsát legelsősorban a helyi társadalomból érkező hatások befolyásolták. Mivel a helyi hatóságok különféle módon értelmezték a központi rendeleteket, különféle módon hajtották azokat végre, így vidékenként és településenként eltérő lehetett a cigányok sorsa is. Általánosságban felvethetjük fontos kritériumként a helyi társadalom polgárosultságának és a cigány népesség asszimilálódottságának kérdését. A jelenlegi kutatások alapján nyitott kérdés, hogy az erősebben integrálódott családokból többen kerültek-e sorozás útján a hadseregbe, és a kevésbé integrálódott, a cigány telepeken szegregálódva élő cigány csoportok pedig nagyobb eséllyel kerültek munkaszolgálatos századokba, illetve őket a deportálások is jobban érintették.

Az eredeti célkitűzéstől eltérően, a kutatás nagyobb arányban nem szorosán vett hadtörténeti eredményeket hozott. Az adatközlők elsősorban arról beszéltek, miként élték át a második világháborút és 1956-ot, s ebből egy sajátos mentalitástörténet is kirajzolódik, túl azon, hogy mindannyian a szegénységet, az éhezést, a megaláztatást emelték ki sorstörténetükből.

Kutatásunknak egyik fontos eredménye, hogy az oral historyból kiindulva az interjúk alapján felhívhatjuk a figyelmet arra, hogy a holokauszt

(Pharrajimos) mellett kevésbé kutatott és ismert a cigányok katonaelete az első és második világháborúban (laktanya, kiképzés, frontszolgálat). Ugyanígy keveset tudunk a munkaszolgálatos századokról. Ezzel kapcsolatban az interjúknak hallatlanul fontos szerepe van, mert a központi rendeletek végrehajtásának gyakorlatát így ismerhetjük meg, illetve a rendelkezésünkre álló dokumentumokból nem mindig állapítható meg, hogy cigányokról szólnak-e. Rendkívül fontos altémának tekinthetjük a hadifogság történetét, ugyanis ma sem tudjuk, hány cigány katona került fogságba és hányan tértek vissza. Ezekről a későbbi kárpótlási dokumentumok sem adnak tájékoztatást, mert a hadifogságot járt cigányok nem minden esetben tudták, hogy kárpótlási lehetőséggel élhetnek. A második világháború után „malenkij robotra” elhurcolt cigányokról sincsenek adataink. A mostani kutatás során készült interjúkból fontos, a további feltárásokat segítő adatokat nyertünk ezekről a témákról. Keveset beszéltek eddig a kutatók a háború alatt a hátszországban élő cigányok szenvedéseiről. Noha az interjúkból kiderül, hogy ugyanúgy érintette őket a frontvonalak változásai (gyilkosságok, rablások, erőszakoskodások, rekvirálások, zabrálások és ezek következményei).

Kutatásunk segíthet tudatosítani, hogy a cigányok ugyanúgy kivették a részüket a közös küzdelmekből, szenvedésekből és sorsuk, történelmük közös a nemcigányokéval.

A magyarországi cigányok a háború után nem tapasztalták meg a túlélés megnyugvását, a sanyarúság utáni rendezett újrakezdést. Történeteikben sokszor összekeverednek az időmetszetek, s az egyes korszakok szereplői, valamint az átélt események és a róluk később szerzett ismeretek. Nem válik el a csendőr és a rendőr, a fajgyűlölő és a kommunista. Minden rendszer egyként elnyomóként jelenik meg számukra, minden korszak alapvető érzése a félelem. Több interjúban is szóba került, hogy a „nyilasok” közöttünk élnek, még mindig van hatalmuk, és tartani kell tőlük. Valójában a „nyilas”, mint gyűjtőfogalom élt tovább, szimbolikussá vált, magában foglal minden olyan hatóságot, amely a cigányok számára félelmet és fenyegetettséget jelenthet.

Kutatásunk több módszertani tanulsággal is szolgál. Az oral history-ból kiindulva kiemelt szerepet kap a helytörténeti kutatás, figyelmet fordítva azokra a kritériumokra, amik alapján a helyi társadalomban valakit cigánynak tartanak. Ennek ugyanis következményei voltak az adott cigány családra és egyénre is. A levéltári kutatások forrásértékét nem lebecsülve, látnunk kell, hogy a levéltári fondok irataiból többnyire nem ítéltető meg a katonák és más személyek cigány származása. Ugyanakkor azt is meg kell állapítá-

nunk, hogy a kutatók nagy terjedelmű levéltári fondokról nem is tudnak, s nem használták még ki az ezekben rejlő lehetőségeket. A nagyobb mérvű forrásfeltárás teheti lehetővé a jövőben, hogy kidolgozhatassuk a forrásokban szereplő személyek identifikálásának adekvát módszerét.

Elkövetkezendő munkáinkban és a kutatás egészében a következő sorrendet célszerű követni:

- a. Kisebb, összefüggő területi egységet kiválasztani.
- b. Feltárni a rendelkezésre álló legfontosabb könyvészeti és levéltári forrásokat (helytörténet).
- c. Felkutatni a lehetséges adatközlőket és elkészíteni az interjúkat.
- d. Kiegészítő levéltári kutatás és esetleges újabb interjúk révén tovább vinni azokat a lehetőségeket, amelyek fontosak, de az első körben az adatközlők csak mellékesen említették meg (pl. a Don-kanyarnál elhunytak).

Kiemelkedően fontos, hogy egy településen lehetőleg mindenkit fel kell keresni, aki valamilyen módon érintett volt a háborúban, a hadifogságban, a deportálásban, a hátország eseményekben. Meg kell keresni a túlélőket, a közvetlen hozzátartozókat, a cigány és a nemcigány embereket, összegyűjteni a visszaemlékezéseket, élettörténetet, családtörténetet, a tárgyi emlékeket, az iratokat, leveleket.

Csak néhány aspektusra szeretnénk felhívni a figyelmet. A megkérdezett cigány férfiak mindegyike elmondta, hogy a katonaságban és a hadifogságban származásuk miatt nem éreztek megkülönböztetést. A bajban valódi bajtársiasság uralkodott. Szinte idealizálták ezt az érzést és tapasztalást. Ebből a szempontból kitüntetett tér és idő volt a háború és a hadifogság, az egyenrangúság érzése, az egymásrautaltság megélése alapélménnyé vált. Hangsúlyozták, hogy nem cigány voltuk jelölte ki helyüket a közösségben, hanem emberségük és ügyességük. Ez a háborús megpróbáltatások és szenvedések mellett pozitív élményként maradt meg a megkérdezettekben.

Az interjúkból nem volt megállapítható, hogy a rendfokozatok és a kitüntetések megszerzésében szignifikáns különbség volt-e a roma és a nemroma katonák között. A rendelkezésünkre álló adatok alapján úgy tűnik, hogy a cigányokat nem etnikai vagy nemzetiségi kritériumok alapján ítélték meg (Karsai 1992), hanem szociális kritériumok szerint. Békés megyei levéltári adatok azt mutatják, hogy a civil életben polgárosultabb és erősebben asszimilálódott cigány férfiak kaptak a második világháború idején szakaszvezetői, tizedesi, őrzővezetői rangot. Pincér, kereskedősegéd, kazánfűtő, kovácssegéd, zenész foglalkozásúak voltak közöttük. A honvédek sorában lakatossegéd,

napszámos, hentessegéd, földműves, teknős a gyakori foglalkozások.² Egy szolnoki adatközlő pedig pl. 1956-ban tisztként szolgált a hadseregben.

A kárpótlás kérdésében azonban nem tudták az érdekeiket érvényesíteni. Az ötven megkérdezett katonaviselt ember közül ketten számoltak be arról, hogy a háború után kárpótlásban részesültek, vagy a nyugdíjukba beszámították a katonaidőt, a fogságban töltött időt. Szendrőládi adatközlő úgy érzi, ma is megalázott, mivel ezidáig nem kapott semmiféle kártérítést, csak az IOM által kitöltött adatlap után küldtek neki körülbelül 200 ezer forintnak megfelelő összeget, illetve „megalázónak” nevezhető segélycsomagot. A másik „kárpótlott” szerint *Kaptunk kárpótlást, ki mennyit.*

Egy budapesti adatközlő az információk lassúsága miatt maradt le a kárpótlásról: *Kárpótlást nem kaptam, mert nem tudtam róla, amikor pedig megtudtam, hogy lehet ilyen kapni, addigra már késő volt, mert már lejárt az igénylési határidő.*

A kárpótlásból való kimaradásuk egyik oka az információ és a dokumentumok hiánya, a másik a helyi hatóságok diszkriminatív eljárása. A hiányzó dokumentumok nélkül az önkormányzatok elindíthatták a keresést és az igazolást. Előfordult azonban, hogy a kárpótlásra jogosult férfi meghalt, az idős és félanalfabéta feleségét papírok hiányában az önkormányzat elküldte azzal, hogy nem jogosult, menjen haza. Senki nem segített az érdekei képviselésében.

A cigányok 1956-os szerepével eddig nem foglalkozott a társadalomtudomány. A kutatók többnyire abból indultak ki, hogy a cigányok többsége vidéken, zárt közösségekben élt, s nem vett részt a közéletben. A telepeken cigányok ezrei éltek, s ezek az éhező, gyakran trachomás, tbc-s emberek közömbösesek voltak a politikai események iránt. A megállapítás általánosíthatósága kérdéses, s a jelenlegihez hasonló kutatások egyik fontos feladata éppen annak megválaszolása, hogy a cigányságnak az életét, pl. 1956-ban milyen mértékben érintették a korabeli események; tudomást szereztek-e róluk, hogyan, milyen mértékben, s miként reagáltak. A kutatásaink alapján – hangsúlyozva, hogy csak a kezdeti lépéseknél tartunk, úgy véljük, hogy a cigányságban erősebb volt a szociális reakciókészség a politikainál, a belső problémáik megoldásának lehetőségei élénkebben érdekelték őket, mint a gazdaság vagy a politikai rendszer átalakítására irányuló, ám az ő életüket közvetlenül nem érintő „külső” események. Amikor 1957-ben létrejött

² Békés Megyei Levéltár, V. B. 173 e. 16.

a Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetsége, valóságos panaszáradat lepte el. A cigányok főként szociális érdekvédelmet és hatósági zaklatásokkal szembeni jogvédelmet kértek.

Az 1950-es évek legnagyobb, cigányokra vonatkozó felmérését 1957-ben a Munkaügyi Minisztérium végezte Pogány György és Bán Géza irányításával. A megyei tanácsoktól beérkező jelentések alapján Pogány és Bán írt összefoglaló, 23 oldalas jelentést a cigányság helyzetéről, melynek kézírata az Országos Széchenyi Könyvtár Kézirattárában található³, címe: *A magyarországi cigányság helyzetéről*. Rövidített változatát 1958-ban publikálták (Pogány–Bán 1958). A korábbi kutatások rámutattak, hogy a második világháború előtti években a magyarországi cigányság történetének mélypontját élte. A fentebb említett felmérések adatai azt mutatják, hogy az 1950-es évek közepén a mélypontról való elmozdulás az ország nagy részén nem kezdődött el. A cigány lakosság zöme vidéki telepeken élt. A cigányok szociális helyzete, egészségi állapota, lakásviszonyai, kommunális ellátottsága rendkívül kedvezőtlen volt. A Munkaügyi Minisztérium 1957-es felmérésének a megyéktől érkezett adatlapjai megtalálhatóak a megyei levéltárakban a megyei tanácsok munkaügyi osztályainak irataiban⁴. Feldolgozásukat a következőkben végezzük el. Számunkra most fontos a cigányság politikai, közéleti aktivitására kérdező 2.d. pont, amely a cigányság 1956-os szerepéről is tartalmaz adatokat.

Az 1957. évi megyei jelentésekből a következő adatokat ismerjük (Sághy 1996: 29–30):

Békés megye:

„Több cigány részt vett az ellenforradalmi események alatt a tüntetésekben és a rendőrség lefegyverzésében.”⁵

Borsod-Abaúj-Zemplén megye:

„Az ellenforradalmi események során a fegyvereket nem politikai céllal szereztek, hanem rablás és fosztogatás érdekében. Sajnos ez a tevékenységük nagy mértékű volt.”⁶

³ Jelzete: MD 11488.

⁴ 2007-ben megtörtént a szóban forgó forráscsoport teljes feltárása a Szent István Egyetem Gazdaság- és Társadalomtudományi Karán alakult romológia munkacsoport tevékenységének keretében.

⁵ Békés Megyei Tanács VB. Munkaügyi Osztály. *Cigányság felmérése*. 1957. aug. 13. 197/1957. sz.

⁶ B-A-Z Megyei Tanács VB. *Elnökétől. Borsod megyei cigányság száma és társadalmi helyzete*. 1957. aug. 7. 1024/1957 Tk.

Hajdú-Bihar megye:

„Az ellenforradalmi események hatására pl. Hajdúböszörmény határában 1956 végén fegyveres rablóbandát alakítottak és rettegésben tartották a tanyavilág lakóit, de ez nem jellemző rájuk...”⁷

1958 tavaszától a cigányokat is jelentősen érintő internálási akció zajlott az országban. Az 1957. október 26-án megalakult (Sághy 1996: 31) Cigányszövetséghez tömérdek panasz érkezett, hogy cigányokat Tökölre internáltak annak ellenére, hogy 1956-ban a cigányok tömegesen, külön cigány érdekeket megfogalmazva nem léptek fel. László Mária újságíró 1958 májusában úgy tudta, hogy a tököli őrizetes táborban levő személyek egynegyede cigány. Sokukat tévedésből, feltételezések alapján, ártatlanul internálták, s az is előfordult, hogy valakit olyan bűncselekményért vittek el, amelyért már letöltötte a büntetést. A táborban rosszul bántak velük, hozzátartozóik gyakorta hónapokig nem tudták, hová és miért vitték el őket. Azokban a panaszlevelekben (a Cigányszövetséghez érkeztek), amelyekben szó esik a letartóztatás okáról, nem említenek politikai indokokat (részegeskedés, szénalopás, lókereskedés, koldulás, közveszélyes munkakerülés, erkölctelen életmód).

A cigányok politikai magatartásáról és 1956-os szerepének értelmezéséről a korabeli publikációkban kevés adat szerepel, azok is egymásnak ellentmondóak. Vendégh Sándor (a Művelődésügyi Minisztérium Nemzetiségi Osztályának vezetője) 1960-ban ezt írta: „A cigányok jelenlegi politikai hovatartozóságát ... nem lehet egységesen pozitívnak tekinteni. Igaz, hogy sokan közülük tagjai a pártnak, részt vettek az ellenforradalom leverésében, többen ma is tagjai a karhatalomnak és a munkásőrségnek. De számunkra nem ezek jelentik a cigányproblémát... Társadalmunk szocialista előrehaladása... a hagyományos cigányfoglalkozást úzóket... deklasszálta. Talán ezzel is magyarázható, hogy 1956-ban számarányukhoz képest aránylag sokan vettek részt ellenforradalmi eseményekben. Ezek a körülmények különösen szükségessé teszik, hogy a cigányok közötti politikai nevelőmunka élére a kommunisták álljanak” (Vendégh 1960).

Sajátos probléma, hogy 1956-nak volt-e köze a Cigányszövetség megalakulásához. A szövetség létrehozására irányuló kezdeményezés 1955 novemberében indult el, az 1956-os népfelkelés ezt megakasztotta. 1956-ban a cigányok tömegesen, külön cigány érdekeket megfogalmazva nem léptek

⁷ Hajdú-Bihar Megyei Tanács VB. Munkaügyi Osztálya. *Cigányság helyzete*. 1957. aug. 14. 361/1957.

fel. A karhatalomban a szocialista hatalom által felhasznált cigány katonák pályája értelmezhető egyfajta „felemelkedésként”, de túlzás a Cigányszövetség 1957-es létrejöttét a szocialista rendszer cigánysággal szembeni hálajaként értelmezni, vagy azt sugalmazni. Ezt teszi pl. Berey Katalin: „Nem csak rájuk [a cigányokra], hanem a különböző nemzetiségi csoportokra is tartózkodó passzivitás volt jellemző. Később, a nemzetiségek helyzetével foglalkozó párthatározat ezt úgy fogalmazta meg, hogy »példamutató módon« viselkedtek” (Berey 1990: 7–72).

Az említett párthatározat nincs kiadva. Az 1958. október 7-én elfogadott határozatról van szó, címe: *A Politikai Bizottság határozata a nemzetiségek között végzendő politikai, oktatási és kulturális munkáról.*⁸ A hivatkozott hely szövege: „Az ellenforradalom idején a nemzetiségi dolgozók túlnyomó többsége a népi hatalom oldalán állt és az ellenforradalom leverése után a magyar dolgozókkal együtt kivették részüket a politikai és gazdasági konszolidációért folyó munkából.” Konkrétan tehát szó sem esik a cigányságról, s az 1956-os szerepvállalás értékelése rájuk nem vonatkozik, 1958-ban ugyanis már fel sem merült a pártvezetésben, hogy a cigányság nemzetiségi státuszt nyerjen, sőt a szovjet ideológia adaptálásával az ellenkező értelmű ideológián dolgoztak a minisztériumban. Ennek máig ható következményei vannak, és meghatározzák a cigányok helyzetét a mai magyar társadalomban.

A továbbiakban négyféle kutatási utat tartunk fontosnak:

- a. Azoknak a tömeggyilkosságoknak a kutatását, amelyek a közelmúltban megjelent cikkek ellenére még nem kellően feltártak (adalékokkal szolgáltunk a lengyeli, balassagyarmati és szolgálgyházi esetekhez).
- b. A gettókról további interjúk készítését.
- c. A háborúban részt vett, még életben levő cigány katonák tervszerű felkutatását, illetve az elesettek még élő hozzátartozóinak felkutatását. Utóbbi kezdeti lépése az lehet, hogy megkeressük azok hozzátartozóit, akiket az adatközlők említettek (Csorna, Gyöngyösmellék, Kiskőrös).
- d. A cigány katonákra vonatkozó katonatörténeti levéltári dokumentumok feltárását és feldolgozását. Különösen fontosak azok az iratok, amelyekből adatok nyerhetők az 1939-es honvédelmi törvény alapján „normál” katonai szolgálatot teljesített katonákról (pl. hadigondozási iratok).

⁸ MOL. MDP-MSZMP Iratok Osztálya, 288. f. 5/98. őe. 78–89.

Szakirodalom

BÁRSONY János – DARÓCZI Ágnes

2004 *Pharrajimós. Romák sorsa a holocaust idején* 1. L' Harmattan, Budapest

BEREY Katalin

1990 A szociális követelményeknek meg nem felelő telepek felszámolása. In: BEREY Katalin – HORVÁTH Ágota: *Esély nélkül*. Vita Kiadó, Budapest, 7–72.

HAVAS Gábor

1989 A cigány közösségek történeti típusairól. *Kultúra és közösség* 16. (4) 3–20.

KARSAI László

1992 *A cigánykérdés Magyarországon 1919–1945. Út a cigány holocaust-hoz*. Cserépfalvi, Budapest

NÁDORI Zsolt (szerk.)

1999 *A magyarországi romák egészségi állapota*. Nemzetközi Fejlesztési és Beruházási Bank (A Világbank Magyarországi Regionális Képviselője) – Roma Sajtóközpont, Budapest

POGÁNY György – BÁN Géza

1958 A magyarországi cigányság foglalkoztatási problémái. *Munkaügyi Szemle*. (5) 42–45.

SÁGHY Erna

1996 *A magyarországi cigányság története a Holocausttól az 1961-es párthatározatig – A politika tükrében*. Szakdolgozat. ELTE BTK, Új- és Legújabbkori Magyar Történeti Tanszék, Budapest

SZITA Szabolcs

2001 *Együttélés, üldöztetés, holokausz*. Korona Kiadó, Budapest

VENDÉGH Sándor

1960 A magyarországi cigánylakosság között végzendő munka időszerű feladatai. *Filozófia, politikai gazdaságtan, tudományos szocializmus. Tájékoztató*. (2) 38–55.

Tötszegi Tekla

Egyetemista lányok katonáskodása az 1970-es–1980-as években Romániában

Az egyetemista lányok katonáskodásának kérdése valamikori szenvedő alanyként, „aktív résztvevőként”, illetve baráti társaságban elhangzó, világhálós fórumokon¹ megfogalmazott, önéletrajzi jellegű írásokban² is megjelenő narratívumokat hallgató/olvasó, értelmezni vágyó kutatóként régóta foglalkoztat. A Kriza János Néprajzi Társaság „katonaság” témakörben szervezett konferenciája adott végső impulzust a 2007–2008 folyamán végzett kutatásra. A rendelkezésemre álló források (törvények, rendelkezések, katonai újságok, a kiképzés során használt füzetek, nyomtatásban vagy világhálón megjelent vallomások) mellett 12 olyan nővel készítettem interjút, akik az 1970-es évek végén, illetve az 1980-as években az egyetemi tanulmányaik során katonai kiképzést kaptak. Az adatközlők közül ötön román, heten magyar nemzetiségűek. Mindannyian kolozsvári egyetemen tanultak,³ haton bölcsészkaron, egy személy történelem–filozófia, egy kémia–fizika szakot végzett, négyen geológia, illetve építészet szakon szereztek mérnöki képesítést. Mindannyian 1956–1970 között születtek.

A strukturált és félig strukturált interjúk kérdései főként arra irányultak, hogy ki hogyan élte meg a katonáskodást. Milyen emlékek tapadnak hozzá? Mennyire volt meghatározó az egyén életében? Hogyan birkózott meg az egyén az új feltételekkel, hogyan módosította az egyén viselkedési modelljét a társadalmi elvárások, az elviselhetőség, vagy akár a túlélés érdekében?

¹ Lásd például http://forum.desprecopii.com/forum/topic.asp?TOPIC_ID=109420&which_page=5, <http://www.cafeneaua.com/nodes/show/5950/amintiri-din-epoca-de-aur/2>, <http://www.hanuancutei.com/forum/content/Invatamant/7551/Orientarea-In-Carier>

² Lásd például a Gheo, Radu Pavel – Lungu, Dan által szerkesztett *Tovarășe de drum. Experiența feminină în comunism* című kötet írásai (Cordoș 2008, Ocneanu-Thiéry 2008, Popescu 2008, Ruști 2008).

³ A fentiekben jelzett forrásokban olvasható vallomások nagyobb területet fednek le, Kolozsvár mellett más egyetemi központok (pl. Bukarest, Jászvásár) volt egyetemistáit is megszólaltatják.

A kutatást nem tekintem lezártnak. Az első eredményeket közlétező jelen tanulmányban a vizsgált jelenség történelmi-társadalmi-jogi kontextusát vázolom, illetve a katonáskodáshoz kapcsolódó narratívumok legfontosabb motívumait próbálom kiemelni.

Míg a szocializmust a férfiakkal vállvetve építő, békeharcos nő szimbóluma, ideálja már az 1940-es években állandósult a hazai kommunista propagandában, az egész nép összefogása, s implicite a nők szerepvállalása a honvédelemben mindössze az 1960-as évek végétől lesz a hivatalos politikai irányvonallal összhangban része ennek a diskurzusnak.

A kérdésünket is érintő irányvonalbéli módosulás két konkrét eseménnyel hozható kapcsolatba. Ezek közül az egyik Csehszlovákia 1968-as lerohanása a Varsói Szerződés államainak seregei által. Az inváziót követő időszak propagandájának diskurzusában a szocializmus eredményeit fenyegető reakciós erők, az imperialista veszély már a korábbiakban is hangsúlyos motívuma mellett nagyobb nyomatékot kap az ország függetlenségének, szuverenitásának a védelme, az orosz veszélyre való hivatkozás. A varsói szerződéshez tartozó államok seregeinek prágai bevonulását (amelyben a tagállamok közül csak Románia nem vett részt) követő napon Nicolae Ceaușescu nagygyűlésen ítélte el a más országok belügyeibe való beavatkozást, majd a nyilvános kritikát konkrét intézkedések is követték. Az események után alig két héttel rendeletileg⁴ szabályozták a Román Kommunista Párt paramilitarista szervezete, a munkásosztály, a parasztság és az értelmiség tagjait egyaránt integráló hazafias gárdák felállítását, működését. Egy bő hónappal később pedig megszületett az ifjúság, a 18 és 20 év közötti fiatalok, fiúk és lányok hazafias védelemre való felkészítésére vonatkozó törvény.⁵

A másik sokat emlegetett esemény a csúcsvezetés 1971-es kínai és észak-koreai látogatása, az ott tapasztaltak hatása, mintája.

Románia nemzetvédelmi törvényét⁶ 1972. december 28-án fogadta el a Nagy Nemzetgyűlés. Az 1973. március 31-től életbe lépő törvény általános rendelkezései a katonakötelességet alapvető állampolgári jogként, az állampolgárok – férfiak és nők – szent feladataként⁷ határozzák meg.

⁴ *Decret nr. 765 din 4 septembrie 1968 privind constituirea, organizarea și funcționarea gărzilor patriotice*

⁵ *Lege nr. 33 din 15 noiembrie 1968 privind pregătirea tineretului pentru apărarea patriei*

⁶ *Lege nr. 14 din 28 decembrie 1972 privind organizarea apărării naționale a Republicii Socialiste România*

⁷ „...apărarea patriei este datoria sfântă a fiecărui cetățean al Republicii Socialiste România”

„A román állampolgárok – férfiak és nők, nemzetiségre, vallásra és foglalkozásra való tekintet nélkül – joga és kötelessége részt venni a törvény által meghatározott valamelyik katonai képzésen, elsajátítani a harci eszközök használati módját, s folyamatosan képezni magukat, hogy bármikor képesek legyenek a szocialista haza fegyveres védelmére.”⁸ A dokumentum hangsúlyozza: „Az imperializmus, a reakciós erők agresszív, szocializmus-, fejlődés- és civilizációellenes politikája fenyegetettségében a hazánk iránti felelősség, a nép békés, alkotó munkájához szükséges feltételek megteremtése, Románia Szocialista Köztársaság függetlenségének, szuverenitásának és egységének megőrzése, életszükségletként állítják elének az ország védelmi erejének folyamatos erősítését, minden humán és anyagi erőforrás mozgósítását egy esetleges katonai agresszió visszaveréséhez. [...] jelen körülmények között, amikor egy antiimperialista védelmi háborúban a győzelem csak az egész nép általános, minden állampolgárt magába foglaló harcával vívható ki, minden állampolgárnak késznek kell lennie a harcra, hogy élete árán is megmentse a nép békés munkáját, a haza szuverenitását és integritását.”⁹

A törvény 28. cikkelye rendelkezik az egyetemi hallgatók katonai szolgálatának a tanulmányok ideje alatt való megszervezéséről.¹⁰

A rendelkezések eredményeképpen az 1973 és 1989 között nappali tagozaton tanuló lányokat első egyetemi év elején orvosi vizsgálatnak vetették alá, majd katonai nyilvántartásba vették, egyenruhával látták el. A katonai szolgálat alól felmentést különféle krónikus szervi betegségek, illetve bizo-

⁸ „Cetățenii români, bărbați și femei, fără deosebire de naționalitate, religie și ocupație, au dreptul și obligația să participe la una dintre formele de pregătire militară stabilite de lege, să-și însușească mînuirea mijloacelor de luptă și să-și perfecționeze continuu această pregătire spre a fi oricînd în măsură să lupte cu arma în mînă pentru apărarea patriei socialiste.”

⁹ „În condițiile existenței imperialismului, a forțelor reacționare, care promovează o politică agresivă, ostilă socialismului, progresului și civilizației, răspunderea față de viitorul națiunii noastre, asigurarea muncii pașnice, creatoarea a poporului, interesele păstrării neștirbite a independenței, suveranității și integrității Republicii Socialiste România, ale apărării cauzei socialismului și păcii, impun ca o necesitate vitală întărirea continuă a capacității defensive a țării, luarea tuturor măsurilor în vederea mobilizării resurselor umane și materiale pentru a putea respinge la nevoie orice agresiune armată. [...] în condițiile de azi, cînd victoria într-un război antiimperialist de apărare se poate obține numai prin lupta generală a întregului popor, toți cetățenii țării trebuie să fie gata să lupte, chiar cu prețul vieții, pentru salvagardarea muncii pașnice a poporului, suveranității și integrității patriei.”

¹⁰ Serviciul militar este obligatoriu pentru toți cetățenii români, indiferent de sex, și se îndeplinește de către aceștia în următoarele forme: [...]

b) ca militari cu termen redus, de la data la care absolvenții de liceu admiși în instituțiile de învățămînt superior s-au prezentat la centrele militare și pînă la data trecerii lor în rezervă;

nyos fizikai tulajdonságok (pl. 45 kg alatti testsúly, 155 cm alatti testmagasság) lehetett kapni.

A katonai szolgálat hároméves volt. Az egyetemista lányok katonai szolgálatáról rendelkező szabályzat szerint a lányok kötelesek voltak részt venni a katonai képzés kurzusain és évváró alkalmain, érdeklődést mutatni a tananyag iránt, valamint alávetni magukat a katonai rendszabályoknak. A képzésről igazolatlanul hiányzókat, az elégtelen eredményeket felmutatókat, illetve a katonai egyenruha viselésében hanyagságot tanúsítókat az írásbeli megróvástól a felsőoktatásból való kizárásig terjedő büntetéssel sújthatták.¹¹

A képzés célja egyrészt politikai, másrészt hadászati jellegű volt. Első évben az oktatási program legfontosabb célkitűzésekként a Román Kommunista Párt honvédelmi koncepciójának megismerését, a katonai doktrína alapelveinek elsajátítását, harcászati alapkészségek és jártasságok megszerzését határozta meg. A második évben a haza védelméért érzett felelősség elmélyítése, a harcászati tradíciók megismerése, a harcászati készségek és jártasságok fejlesztése, illetve a katonacsoport vezetéséhez szükséges készségek és jártasságok kialakítása állnak a képzés középpontjában. A harmadik évi képzés célja a katonai személyzet politikai öntudatának fejlesztése, s – összhangban az előléptetések ütemével – a szakasz vezetéséhez szükséges készségek és jártasságok kialakítása.

A szakaszt (pluton) egy adott fakultáson különböző szakokon, de azonos évfolyamon tanuló egyetemista lányok alkották. Alacsony diákszámú csoportok esetében több fakultáson tanulók együtt vettek részt a kiképzésen (pl. a bölcsészkaron tanulók együtt a történelem–filozófia szakosokkal). A katonai képzést a hét egy meghatározott napján végzett 8 órás program jelentette. A katonai egyenruhában, hivatásos tisztek, majd nagyon rövid időn belül erre a célra kiképzett tisztnök (főhadnagyok, a későbbiekben századosok) vezényletével zajló tevékenység ismétlődő elemei a reggeli szemle, a katonai kommunikáció kötelező elemeinek, illetve a különféle szabályozott mozgásformáknak, alakzatoknak a vezényszóra való gyakorlása volt. Ezt elméleti órák, ritkábban egész napos katonai kiképzőtéri tevékenység követte.

A kisebb csoportokban tartott elméleti órákon a katonaságra, annak megszervezésére vonatkozó törvények, rendszabályok, a Román Kommu-

¹¹ *Regulamentul de pregătire militară a studențelor*. Articolul 22–24, 37.

nista Párt ezirányú dokumentumai, az abban foglalt irányelvek ismertetése mellett a hangsúly a hadászati ismeretek oktatására esett. A kiképzés során a külféle taktikai eljárások, tereptani és rádiós alapismeretek oktatása mellett a fegyverhasználat kérdése került előtérbe (a fegyverek műszaki jellemzői, ballisztikai ismeretek, a fegyver gyors szét- és összeszerelése, karbantartása, kezelése). A heti rendszerességgel ismétlődő szóbeli kikérdezés mellett az elméleti ismeretekből teszt jellegű felméréseken is számot kellett adni.

A napi szolgálat nem járt együtt a megszokott élettérből, családi, baráti közösségből való drasztikus kiszakítással, maga a program is többnyire az egyetem tantermeiben, annak udvarán zajlott.

Első és harmadév végén a tanévet intenzív képzés (*convocare*, azaz *behívó*) zárta. Erre már végig a kiképzőtéren került sor, ennek keretében került sor a különféle erőnléti próbákra, lögyakorlatokra. Az előzőekben hosszasan szimulált feladatokat katonai alakulatok gyakorlóterén kellett „élesben” megismételni. E lövészeti gyakorlatok keretében a katonalányoknak előbb 100 méterre található álló célpontra kellett fekvő helyzetből célózniuk, majd egy következő alkalommal 100–300 méter között elhelyezett mozgó célpontokat kellett eltalálniuk meghatározott idő alatt, térdelő, álló pozícióból, illetve mozgás közben. A minősítés a találatok számának függvényében történt, az első lögyakorlatnál például a 3 találat nagyon jó, a két találat jó, az 1 találat elégséges minősítést ért, ha egy golyó sem ért célba, elégtelen minősítés járt. A második lögyakorlat keretében gránátot is kellett adott távolságra járás közben eldobni.

A hároméves kiképzés résztvevői részminősítéseik szerint, buzgóságuk mértékéhez szabott időrendben, de egységesen elnyerték a soros katonai fokozatot (az első év végén megtartott eskütétel után pl. a szakaszvezetői rangot), végül az egyetem befejezése után alhadnagyként szereltek le, s kerültek tartalékos állományba. Voltak, akik az egyetem befejezése után katonai karrier mellett döntöttek, s ennek érdekében további képzéseken vettek részt, a többség azonban a képzés tényét, illetve a tartalékos alhadnagyi státust igazoló katonakönyv kiváltása után – a rendelkezésemre álló adatok szerint – csupán kivételes esetekben került újra kapcsolatba a katonai szervekkel, pl. az ország végleges elhagyására irányuló kitelepedési kérelem benyújtása esetén.¹²

¹² A kitelepedőket megfosztották katonai rangjuktól.

Mint más területeken is (pl. a gazdasági élet, az ünneplés rendje), a hadsereg működésében is egyértelműen kettéválk a csúcsvezetés, s az 1970-es évek második felétől egyre inkább a Ceaușescu-klán által által megszabott irányvonalhoz kapcsolódó propaganda, illetve a valós gyakorlat. A hadsereg gyenge felszereltsége, az erre fordított összeg mértéke, csekély aránya (az 1975–1985 közti időszakban a nemzeti jövedelem 5,7–6%-át fordították a hadi állomány költségvetésére – vö. Miroiu 2004), a sorkatonák katonai felkészítésében mutatkozó hiányosságok (köztudomású, hogy a kiskatonákat rendszeresen mezőgazdasági munkára vezényelték) olyan elemek, amelyek ellentmondanak a korszerű, felkészült hadseregről közvetíteni kívánt képnek.

Az egyetemista lányok katonáskodásának vizsgálatakor szintén ez a kettősség a szembetűnő. A hadsereg, mint a férfiasság, bátorság és kötelesség-tudat iskolája – gyakori fogalmak mind a hivatalos dikurzus, mind pedig a magánbeszéd szintjén – egyértelműen férfivilág volt. Az erősebb nemhez tartozó tagjai, tisztségviselői már csak a tradícióiban gyökerező nemi szerepmegosztás miatt sem voltak képesek komolyan venni a női katonaságot. Az egyetemista lányok heti néhány órára szorítkozó „szolgálatából” hiányoztak, vagy kevésbé élesen jelentkeztek a valós katonaelet igazi megpróbáltatásai: a családból, megszokott környezetből való teljes kiszakítotttság, a mozgás szabadságának korlátozása; az ehhez kapcsolódó ritualizált viselkedés, állandó felügyelet és egzecirozás, a teherbíró- és tűrőképesség folyamatos tesztelése, az állandó készenléti állapot. Az uniformizálódás, a kapcsolatok formalizált volta sem olyan mértékű és hatásfokú, mint a férfiak sorkatonai szolgálata esetében. Az egyetemista lányok katonáskodása, amely épp azért, hogy nem járt együtt a megszokott környezetből való hosszú időre szóló, gyökeres kiszakítással, s egy idegen környezetbe való bezárással (rövid, belátható időn belül véget ért, s az egyenruha levetésével egy hétre meg lehetett feledkezni a katonaságról is), azt sugallta, hogy az egész nem komoly, s inkább egyfajta értelmetlen és költséges luxusnak számított a hivatásos férfikatonák, s nevetséges játéknak általában a férfiak szemében. Nem véletlen, hogy a női katonák megjelenésekor viccek születtek, amelyek épp a nemiségre játszottak rá.

Fetelor o să le dea puști? Dar nouă de ce nu ni se dă niște puștoaițe? [Magyarul tökéletesen vissza nem adható, a többjelentésű szavak változatain alapuló szójáték: A lányoknak puskákat/fiúkat adnak? Hát nekünk miért nem adnak lányokat?] (L., sz. 1956) Vagy egy másik: *Chiar vei fi sublocotenent/sub locotenent?* [Tényleg alhadnagy leszel?/Tényleg a hadnagy alatt leszel?] (G., sz. 1960)

A haza hősiességére készülőkön szimbóluma is kizárólag a korabeli női folyóiratokban jelenik meg. A 4. hadtest hetilapja, a *Scutul Patriei* 11 évfolyamát¹³ átvizsgálva egyetlen egyszólatos említést, illetve egy a lap számban megjelent fényképeknél jóval kisebb méretű, rosszabb minőségű fotót találtam az egyetemista katonalányokról.¹⁴ E néhány soros rövid híradás megjelenési dátuma is árulkodó: az 1981. március 6-i számban jelent meg, a hadseregnél dolgozó civil női munkaerőt a Nemzetközi Nőnap, március 8. alkalmával köszöntő rövid írás mellett. A fenti állítást támasztják alá az egyetemista lányok visszaemlékezései is a tisztek látogatásairól, illetve a tisztnök és a katonalányok iránti magatartásukról.

...mikor megjelent egy férfi feljebbvaló, akkor nagyon összekapták magukat, ahogy kell [ti. a tisztnök]. A férfi feljebbvaló, különben, mikor megjelent, mindég az jutott eszembe róla, hogy megjelent a kakas a tyúkudvarban, és elégedetten szemügyre veszi az állományt, néhány leereszkedő jótétemény után távozik nagy peckesen. (M., sz. 1964)

A férfiak szerintem lenézték a mi katonáskodásunkat. Mindenki azt hangoztatta, hogy az övök, az milyen nehéz és hosszú volt. Többször is kinevettek, ha próbáltam erről mesélni. Például a lövészetéről meséltem, hogy f. b.-t [foarte bine – nagyon jó] lőttem, de leintettek, hogy az is mind megjátszás volt a jó eredmény érdekében, mert a tisztek ennek arányában kapták a jutalmat, pénzt. (I., sz. 1965)

Nu ne luau în serios, le stăteam ca o ghimpe în coaste. [Nem vettem komolyan, tüske voltunk a szemükben.] (L., sz. 1956)

Fetele erau marginalizate, astupate cu umbrela, să nu se vadă... Râdeau de noi. Era mândria aia de cocos... Femeile astea care erau căpitănese, și se ocupau numai de pregătirea fetelor, după revoluție au ajuns la bibliotecile din garnizoane, mai predau câte o limbă, mai educau soldațiiăștia [...] deci tot muncă de astea ... [A lányokat marginalizálták, elrejtették, hogy ne látszszanak... Nevettek rajtunk. Megvolt az a kakasbüszkeség... Ezek a kapitánynők, akik csak a lányok kiképzésével foglalkoztak, a forradalom után a helyőrségi könyvtárakba kerültek, vagy nyelvet tanítottak, a katonák nevelésében vettek részt, tehát szintén ilyen munkát végeztek.] (D., sz. 1970)

¹³ *Scutul Patriei*, 1970–1981 közötti évfolyamok

¹⁴ „La instrucție studentele-ostaș. Concomitent cu munca pentru a învăța și a deveni specialiști utili societății noastre, studentele se pregătesc cu rîvnă pentru a deveni apărători ai patriei socialiste.” [Kiképzésen az egyetemista katonalányok. A társadalmunk hasznos tagjaivá válás érdekében végzett munkával, a tanulóval egyidejűleg az egyetemista lányok a szocialista haza védelmére is buzgón készülnek.] *Scutul Patriei*. 1981. márc. 6. 2.

Milyen kép maradt fenn a kiképző tisztekről? Az egyetemista lányok katonai szolgálatáról rendelkező törvény gyakorlatba ültetése utáni rövid, átmeneti időszakot kivéve, amikor férfiak látták el ezt a feladatot, nagyon gyorsan megjelentek a tisztnök is. Az elsődlegesen – elkötelezettségből, anyagi megfontolásból vagy jobb híján, tehát egyfajta kényszerből – katonai karriert választók mellett nagy számban voltak olyan egyetemet végzett személyek is, akik a távoli munkahely, anyagi bizonytalanság vállalása helyett a rendszer kínálta előnyök elfogadása mellett döntöttek. Különösen az idegen nyelv, történelem–filozófia szakon végzetek köréből verbuváltak tisztjelölteket, de más szakokon végzetek közül is voltak, akik átigazoltak a katonaság kötelékébe. Melyek voltak a karrierváltás előnyei? Nagy, egyetemi városokban való elhelyezkedés, köztudottan magas javadalmazás, a mindennapi megélhetést könnyítő kiváltságok. Az 1980-as években az egyetemista lányok között különféle becslések keringtek az ápolts, elegáns tiszt nő imázsépítését célzó, szépségápolásra fordítandó havi apanázs nagyságáról is. A katonai karrier előtt egyetemet végzett tisztnök a visszaemlékezésekben pozitívabb figuraként jelennek meg, mint az elsődlegesen katonai pályát választó csak középfokú végzettségű társaik.

Ha az emberi élet fordulópontja „akkor válik teljessé, amikor az adott személy újfajta szerepeket vállal, új kapcsolatba kerül másfajta emberekkel és új éntudatot alakít ki” (Mandelbaum 1982: 36–37), akkor az egyetemre való bekerülés, sőt a felnőtt nő, az egyetemista szerep, s az ehhez kötelezően társuló katonalány-szerep fordulópontnak¹⁵ számított. Olyan fordulópontnak, amelynek kapcsán nemcsak az egyén alkalmazkodási, adaptációs válaszai, de maga a későbbi visszaemlékezés szándéka és jellege is egyénenként különbözik. Mivel sem a kutatás jelenlegi állása, sem pedig ennek a rövid tanulmány-nak a keretei nem teszik lehetővé a katonáskodásra, mint sorsfordulatra adott válaszokat meghatározó kulturális, társadalmi vagy pszichoszociális tényezők összefüggéseinek részletes elemzését, a következőkben mindössze a visszaemlékezésekben megjelenő főbb motívumokat veszem számba.

Egyetlen adatközlő emlékezett a katonaságra mint értelmes, életében fontos, pozitív szerepet játszó tevékenységsorozatra. Helyzete azonban specifi-

¹⁵ David G. Mandelbaum életpálya-elemzés módszere három fő elvre: 1. az élettörténetben rejlő dimenziók, 2. a bekövetkező fordulópontok, illetve 3. az egyén ezekre adott adaptációs eszközeinek vizsgálatára épül. Az egyén hasonló alaphól származó tapasztalatai által meghatározott dimenziókat biológiai, kulturális, társadalmi és pszichoszociális tényezők alkotják. A fordulópontok az egyén életében adódó fontosabb változások, tapasztalatok következményei, az adaptáció pedig az egyén viselkedésmoделljének változása az új feltételekkel való megbirkózás érdekében (lásd Mandelbaum 1982).

kus, hiszen eredetileg katonai pályára készült – választását pszichoszociális beállítódásával, fiús természetével, a rend, fegyelem, kiszámíthatóság iránti rokonszenvével magyarázta –, s az egyetemi tanulmányok, az egyetem mellett teljesített katonai képzés a fizikai adottságai miatt meghíúsult katonai pálya kompenzálását szolgálta, abban a reményben, hogy az egyetem elvégzése után sikerül „kiegészítő” tisztiképzést is elvégeznie. Egy másik visszaemlékezésben pedig az egyébként nagyra becsült kollégáról, barátnőről hangzik el, hogy annak a saját katonáskodásuk kapcsán megfogalmazott nézete, miszerint a katonaság *a rendezettség esztétikája, ami őt lenyűgözi* – számos vitát generált.

A többség emlékeiben azonban a katonáskodás értelmetlen, felesleges időtöltésként, időpocsékolásként, az egyetemi szakképzést háttérbe szorító, annak rovására végzett tevékenységként maradt meg.

„Am făcut în facultate mai multă doctrină militară decât orice altă materie filologică” [Az egyetem alatt több katonai elméletet tanultunk, mint bármilyen más bölcsészeti tárgyat.] (Cordoş 2008: 137)

Borzasztóan idegesített, hogy a vizsgák után nyáron is ott tartottak még három hétig, pedig már alig vártuk, hogy hazamehessünk. Minden nap gyakorlatozás volt, rémesen unalmas, értelmetlen, vánszorgott az idő. Semmi értelmes dolgot nem engedtek, beszélgetni, olvasni nem lehetett. A kantinszolgálatra is emlékszem: a konyhára, a hatalmas lábosokra, faze-kakra, amelyeket kézzel mosogattunk. A hagymahegyekre, amit egyszer egy egész nap pucoltunk a pincében. (R., sz. 1963)

... *puteam face un curs util, sau să stăm acasă, oricum nu mi-a folosit la nimic.* [...tarhattunk volna egy hasznos kurzust, vagy maradhattunk volna otthon, úgysem vettem semmi hasznát.] (A., 1962)

... *egy agyament dolog volt az egész, egyetemista lányokat ezzel kínozni. Szerintem a tanult dolgok messze nincsenek arányban az elpocsékolott idővel, ha tanultunk egyáltalán valamit.* (M., sz. 1964)

A másik jellemző motívum a tevékenység formális, kirakat jellegűként való értékelése. Az elméleti anyag lediktálása, az iskolásmódra való viselkedés, hangos memorizálás hosszú szünetekkel megszakított ideje, illetve a program végéig agyonütendő intervallum pletykálgatással, kártyázással, ételreceptek és kötésminták cseréjével, sminkeléssel való kitöltése, amelybe többnyire a tisztnök is részt vettek – *Szerintem unták az egészséget, szívesen beszélgettek a lányokkal, olyankor igazi nők voltak az egyenruha alatt.* (I., sz. 1965) –, egyértelműen hiteltelenné tették az előzőekben a katonaszerep kapcsán megfogalmazott ideológiai üzenetet.

Abszurdnak éreztem. Amolyan orweli képtelenségnek, harcolni a békéért. Álpatriotizmus. (M., sz. 1959)

Ugyanakkor a katonai képzésre szánt idő nem volt felhasználható értelmes, a szakmai felkészülést elősegítő tevékenységek céljára. A jegyzetfüzetek alá tanulni- vagy olvasnivalót becsempésző megalázó számonkérésre, s komoly retorziókra számíthatott. A terepgyakorlatok jellegét és eredményességét jól szemlélteti a következő szövegrészlet: *Olyan amatőr színtársulat módjára rohangáltunk fel-alá a gyakorlótéren, sohasem tudtam, hogy éppen a honvédő hazafiak vagyunk vagy önmagunk ellenségei. (M., 1959)*

Az egész hazugságra épülő társadalmi játék – miszerint a képzésen részt vevők képesek lesznek katonai feladatok ellátására – a férfiak sorkatonai szolgálatának néhány elemét veszi kölcsön, hogy az egész dramaturgiája igaznak tűnjön. Ilyen elemek az egyenruhához kapcsolódó elvárások (érzékeny pontnak számított a pucolatlan bakancs, a hiányzó gombok, be nem zárt kapsok, a haj, illetve a katonasapka viselés módja, az utóbbinak jobb oldali hajtókájába tűzött tű és cérna, a felsőrész bal zsebébe elhelyezett személyi igazolvány, a jobb zsebben tárolandó 6 darab hajcsat), a hierarchikus rendnek való vak engedelmesség – *Ordinul se execută, nu se discută* [A parancsot teljesítjük, nem vitatjuk.] –, az ezzel együtt járó erőfítogatás.

Ehhez kapcsolódik a katonáskodás mint trauma motívuma. Ennek egyik variánsa a nemi szerephez fűződik: az alany a nő szereppel összeegyeztethetetlennek tartja a katonáskodást.

Erről mindig úgy beszélünk, mint valami nagy traumáról, ami kike-rülhetetlen. [...] Távol állt tőlünk ez a katonás mentalitás, abban az időben a fiúkat elvitték katonának, s az olyan természetes volt, hogy ők katonák lesznek, de hogy minket miért kell befogni...

Maga a fogalom, hogy katonaság, idegesített. Hogy ez egy férfiszerep, mert mi annak idején másfajta véleményt erről nem hallottunk. Nem volt olyan nyitott a világ, hogy mi láttuk volna, hogy vannak női... (G., sz. 1960)

A megkérdezettek közül ketten is próbálták a nemi szerepükhöz szorosan kapcsolódó indoklással – terhesség, anyaság – felmentésüket kérni a katonai szolgálat alól, de egyikük sem járt sikerrel. M. néhány alkalommal a katonai kiképzésre is magával vitte egyéves kislányát – *hogy tudatosítsam kiképzőimben, hogy anya vagyok, és máshol lenne a helyem* –, de legfeljebb annyit sikerült elérnie, hogy arról a napról hazaengedték.

R.-re terhessége elején ugyanazok a szabályok, ugyanaz a napirend – alkalmanként terepgyakorlat – vonatkozott, mint társaira, mindössze a terhesség utolsó hónapjaiban osztották be „irodai szolgálatra”. Nem véletlen

hát, hogy R. tudatában a katonai szolgálat kérdése a kiszolgáltatottsággal, megalázottsággal, a meg nem született gyermeke miatt érzett aggodalommal kapcsolódik egybe.

...október vége fele (11 hetes terhes voltam, addigra már megvolt a hivatalos igazolásom a kolozsvári katonakórháztól) kivittek valami terepgyakorlatra a fagyos cukorrépaföldekre, és ugyanaz a tisztnök a többiekkel együtt kúsztatott a hideg földön. Mondtam neki, hogy terhes vagyok, beadtam már nekik a papírt, és félttem a kisbabámat. Mire epésen megjegyezte, hogy na persze... Abban az időben az illegális magzatelhajtásokba haltak bele a nők és nem tudta elképzelni, hogy van olyan, aki akarja a gyerekét, és komolyan veszi a terhességét. (R., sz. 1963)

A katonai egyenruha, illetve bizonyos elemeinek viselése a terhesség végéig kötelező volt.

A terhességem alatt is hordanom kellett az egyenruhát. Amikor a nadrágba már nem fértem bele, megengedték, hogy a saját nadrágomban járjak, de csak fekete lehetett, és a zubbonyt akkor is hordani kellett. Adtak egy nagyobb méretet, aminek persze sokkal hosszabb volt az ujjá, és egy idő után már ebből is kidomborodott a hasam. Sosem felejttem el azokat a pillantásokat, ahogyan az emberek néztek rám az utcán, amikor ebben a szerelésben mentem a katonanapra. (R., sz. 1963)

A beszámolómban gyakran jelenik meg a katonai besorozás kapcsán végzett első nőgyógyászati vizsgálat a körülményektől¹⁶ függetlenül is megrázó élményének leírása. A többség – 18-19 éves fiatal lányok – mindössze a helyszínen, a vizsgálat előtt értesült arról, hogy mi vár rá.

Nekem az első nap, mikor ott mértek, az maradt meg, hogy elküldtek nőgyógyászhoz, s én életemben akkor voltam először nőgyógyásznál. Megvizsgáltak, s egy öreg ember volt, nagyon kedves volt, de maga a trauma, hogy ott féltünk az ajtó előtt, hát ki járt akkor még nőgyógyászhoz... (G., sz. 1960)

A magánszféra teljes semmibevétele, a megalázottság, a vizsgálatnál járó kiszolgáltatottság, fájdalom érzése mellett egy esetleges fertőzés miatti félelem a meghatározó R. terhességének katonai kórházban való konfirmálási vizsgálatához kapcsolódó emlékeiben.

Nem fogadták el az otthoni (brassói) nőgyógyász igazolását a terhességről (a kilencedik héten kelt) és nőgyógyászati vizsgálatra köteleztek a

¹⁶ Doina Ruști írása egész életére kiható, megalázó procedúraként emlékezik az első, katonai besorozáshoz kapcsolódó vizsgálatra, bár – mint hangsúlyozza – a vizsgálatra nem katonai kórházban, hanem az egyetemi klinikán került sor (vö. Ruști 2008).

kolozsvári katonakórházban. Emlékszem a több órás álldogálásra a piszkos, gyéren megvilágított folyosón. Nemi betegekkel együtt várakoztunk. Nem merem leülni a padra. Négyen voltunk terhesek, egyetemista lányok, még egyikünkön sem volt látható, de egyszerre hívtak be a rendelőbe. Levetkőztünk, és félmeztelenül néztük végig az előttünk levő lány vizsgálatát. Húsz éves voltam, szemérmes, próbáltam a szoba sarkára összpontosítani. Névsor szerint szólítottak fel a vizsgálóasztalra. Én voltam az utolsó, és az egyetlen magyar. Amikor a második lányra került sor, az elkezdett kiabálni, hogy ne nyúljon hozzá a doktor, előbb mosson kezet. Először nem értettem, hogy mi történt, aztán hamar kiderült, hogy az előző lány vizsgálata után az orvos (inkább felcser) ugyanazzal a kézzel nyúlt volna a másik lányba. Az állatorvosin tanult, határozott, nagyszájú, bátor lány volt, és elkezdte kioktatni a felcsert a fertőzési veszélyekről. Leugrott a vizsgálóasztalról, persze mi is mind azonnal melléálltunk, egyre hangosabban zengett a rendelő. Abszurd és nevetséges helyzet volt, ahogy bugyi nélkül kiabálunk a felcserrel, és láss csodát! Eltűnt, és pár perc múlva néhány gumikesztyűvel tért vissza. Végül így vizsgált meg bennünket. Utána beültünk a lányokkal egy cukrászdába, és kínunkban azon röhögünk, hogy vajon előttünk hányszor használta az egyszer használatos kesztyűket. (R., sz. 1963)

A fenti, groteszk elemektől sem mentes, ugyanakkor megrázó történetek mellett szinte frivólnak tűnik a visszaemlékezésekben talán leggyakrabban előforduló motívum, amely az uniformis, illetve a minden egyéniségtől megfosztott öltözködésforma nőietlen voltát emeli ki.

Szégyelltem magam. Néhányan a sapkákat kissé lezserebbül, oldalasabban próbáltuk fejünkre illeszteni, vagy az ing nyakát kissé legomboltuk, hogy enyhítsünk az egyenruha merev stílusán. Természetesen már az első pillanatban kiderült, hogy szó sem lehet róla. (M., 1959)

Az egyenruha rémes volt, leszámítva, hogy a vastag övtől úgy tűnt mintha lenne egy kis derekam. Utáltam az utcán például attól félni állandóan, hogy valaki tisztel találkozom és mondjuk nincs bekapcsolva a kabátom nyakán a kapocs, vagy a három hajcsatt helyett csak kettő van a hajamban... (M., sz. 1964)

A nem megfelelő méretű, durva, nehéz – csak egy másik személy segítségével felölthető kabát –, ormótlan, rossz szagú ruhadarabok, félretaposott cipők, tehát az egyenruha minden esetlensége, kényelmetlensége, merevsége ellenére ugyanakkor furcsamód pozitív, az egyén önbecsülését valamiképpen helyreállító üzenetet közvetített a kívülállók felé: az egyetemista státus azonosítható jele volt.

Az, hogy nagyon kényelmetlen a ruházat, különösen télen a „manta”, de ugyanakkor az is, hogy ez elárulja, hogy egyetemista vagyok. Ez jó érzés volt. (I., sz. 1965)

Amint azt egyik előző interjúrészletben már olvashattuk, az egyenruha-viseléssel a feljebbvalóknak való köszönés, szalutálás kötelezettsége is együtt járt. Vadidegen embereknek, férfiaknak köszönni, sőt, egy meglehetősen idegen köszöntési formával élni, ez sokakban szintén állandó feszültséget keltett. A szalutáláshoz, köszöntéshez kapcsolódó történetek többnyire az elmúlasztott köszöntés miatti megaláztatást hangsúlyozzák – *Mai trebuia să salutăm tot ce era în verde pe stradă, chiar îmi amintesc ce circ a făcut un tablagiu o dată, că nu l-am salutat.* [Kellott az utcán mindenkinek köszönnünk, aki zöldben volt, emlékszem, milyen cirksuzt csapott egy táblás,¹⁷ amiért nem köszöntem neki.] (A., sz. 1964) –, illetve különféle humoros történeteket elevenítenek fel a csapatban elkövetett huncutságokról vagy olyan helyzetekről, amelyekből a katonalányok kerültek ki erkölcsi győztesként.

Ne distram pe stradă dacă întâlneam un ofițer, regula era să salute cel mai mic în grad, adică noi, cum eram un „cârd”, bieții ofițeri roșeau până-n vârf urechilor... [Szórakoztunk az utcán, ha egy tiszttel találkozunk, a szabály szerint az alacsonyabb rangban levőnek kellett előbb köszönnie, de mivel mi egy egész „csapat” voltunk, szegény tisztek a fülük hegyéig elpirosodtak.] (G., sz. 1962)

Volt egy pozitív élményem is: a trolin utaztam, és átadták a helyet, mert már eléggé domborodott a hasam a zubbonyból. Valamivel később egy magas rangú, idősebb tiszt szállt fel. Felálltam, hogy szalutáljak. A bácsi teljesen zavarba jött, látszott rajta, hogy mennyire kellemetlen neki ez a helyzet, és szalutálás helyett hangosan köszönt: „Sărut mâna domnișoară” [Kézét csókolom, kisasszony]. (R., sz. 1963)

A kötelező katonai szolgálat nemcsak nőként okozott traumát, de volt, akinek gondolkodó, érző emberként is megrázkódtatást jelentett. Egy lelkes lányáról például köztudott volt, hogy lelkiismereti okokra hivatkozva kérte a felmentését, kérését természetesen elutasították.

Köztünk voltak olyanok, akik betegek voltak annak, hogy mi minden csütörtökön... most jól emlékszem, csütörtökön mentünk? G. ... neki az egész napja el volt rontva, s az előtte levő napja..., az utána lévő nap is úgy emlékszem, hogy még úgy hordozta... (G., 1960) sz.

¹⁷ Az altiszteket nevezték így.

Sanda Cordoş fogalmazza meg, hogy az egyenruha alatt nem annyira lányteste, hanem fiatal esze szenvedett:¹⁸ mit is keres ott, hiszen ez nem az ő helye, nem az ő világa. Közhely, de igaz, hogy a fiatal, s különösen az egyetemista lényegi tulajdonsága, hogy mindent megkérdőjelez. Annak felismerése, hogy az egyén akaratlanul is a rendszer cinkosává válik a feladatok visszautasíthatatlansága, egyfajta tehetetlenség vagy akár gyávaság okán, olyan újabb trauma, amely azonban már nem csupán a katonalányokat sújtotta.

Bele akarnak kényszeríteni egy játékba, amelyet hülyeségnek tartok, és elvárják, hogy komolyan vegyem. A pártállam fokozatosan államosítja a tudatot is, belém akar költözni. Degenerál, kényszerít, fenyeget. Világossá vált, fokozatosan kirajzolódott előttem a kommunista nőideál. A nő a szocialista munka hőse, aki személytelen, átszemélytelen mosolyával készséggel állja a végeérhetetlen sorokat, gyerekeit lelkes sólymoknak nevei, majd öntudatos pioníroknak és ifjúmunkásoknak, és a haza hívó szavára ledobja magáról csipkés selyemruháit, a polgári csökevények e szegyenletes maradékát, magára cibálva a durva katonai egyenruhát és díszlépésben masírozva büszkén énekel a „Suntem armata țăriii...” kezdetű katonaindulót.

Innen kezdve minden önmeghasonlás. A szabad akarat szegyényt vallott, alulmaradt. Csak titokban lehetek önmagam. Ha egyáltalán az ember még valaha magára talál. Egy olyan játszma kezdődik, amelyben rád uszítják a saját lelkiismereted. (M., 1959)

Ahogy a meghatározónak számító emlékek, az eseményekre adott adaptációs megoldások is sokfélék: az odaadó, szervilis magatartástól a feladat meggyőződéssel való vállalásán át a látványos elutasításig, a belső világba való meneküléstől a svejki együgyűséget színlelő szarkazmusig.

A kutatás jelenlegi fázisában összegzésképpen a vizsgált területtel kapcsolatos kettős diskurzust szeretném kiemelni. Egyfelől a fentről érkező kommunista propagandát a haza védelmének magasztos feladatáról, a felkészülés minőségének fontosságáról, másfelől a tényleges gyakorlat sajátosságait, amelyek szerint ennek a társadalmi csoportnak a katonáskodása egyfajta játék, színház, amelyet végig kell játszani a rendszer működésének érdekében, színháték, amelyhez való viszony határozza meg az egyén személyes attitűdjeit is.

¹⁸ „...cred că sub manta și bonetă suferea mai mult nu trupul meu de fată, ci mintea mea de om tânăr” (Cordoş 2008: 137).

Szakirodalom

CORDOȘ, Sanda

2008 Din umbra viitorului luminos. In: GHEO, Radu Pavel – LUNGU, Dan (coord.): *Tovarășe de drum. Experiența feminină în comunism*. Polirom, Iași, 129–138.

MANDELBAUM, David G.

1982 Egy életrajzi tanulmány: Gandhi. In: KÜLLŐS Imola (szerk.): *Az életrajzi módszer. Alkalmazása és eredményei a néprajzban és az antropológiában. Tanulmánygyűjtemény*. (Documentatio Ethnographica, 9.) MTA Néprajzi Kutató Csoport, Budapest, 29–46.

MIROIU, Andrei

2004 Locul României în Tratatul de la Varșovia (II).

<http://www.revista22.ro/locul-romaniei-in-tratatul-de-la-varsovia-ii-1065.html>

OCNEANU-THIÉRY, Ioana

2008 Eu, una n-am suferit! In: GHEO, Radu Pavel – LUNGU, Dan (coord.): *Tovarășe de drum. Experiența feminină în comunism*. Polirom, Iași, 177–188.

POPESCU, Simona

2008 HoRor! Cool! In: GHEO, Radu Pavel – LUNGU, Dan (coord.): *Tovarășe de drum. Experiența feminină în comunism*. Polirom, Iași, 191–216.

RUȘTI, Doina

2008 Ginecologii mei. In: GHEO, Radu Pavel – LUNGU, Dan (coord.): *Tovarășe de drum. Experiența feminină în comunism*. Polirom, Iași, 249–257.

Csonka-Takács Eszter

A sorkatonasághoz kapcsolódó átmeneti rítusok Gyimesben

Gyimesben, elsősorban a Gyimesközéplek részét képező Hidegség-patakán az emberi élet átmeneti rítusait vizsgálom 2005 óta.¹ Doktori disszertációmban a születés és a keresztlő témájával foglalkoztam, azok társadalmi vonatkozásait is érintve.² Ezért gyűjtéseim során rendszeresen vizsgáltam azt is, hogy a keresztszülőknek a keresztlőn kívül milyen alkalmakkor van még szerepük és feladatuk a keresztyermek élete folyamán, továbbá arra is rákérdeztem, hogy maguk a gyimesiek mely eseményeket tekintik az emberi élet nagy fordulópontjainak. A vallási és/vagy társadalmi gyökerű ünnepi szokások, események sorában³ szinte kivétel nélkül megemlétték a *csőszfelvonulást* és *-bált*, valamint a *regrutavacsorát*, mely alkalmak szorosan kapcsolódnak a katonáskodás kérdéséhez, annak a lokális közösségben megnyilvánuló társadalmi vetületeihez, az utóbbiban pedig a keresztszülők is szerepet kapnak.

A továbbiakban bemutatom e két szokás főbb jellemzőit, történéseit, és igyekszem funkciójuk, jelentésrendszerük alapján megragadni őket. Nagy hangsúlyt kapnak a jelenkori változások, melyek következménye lehet a megszűnés, vagy a szokás által hordozott kódrendszer átalakulása, sőt szimbolikus jelentésének megerősödése. Következtetésem alapja a helyszínen történt közvetlen megfigyelés, az események nyomon követése, és több gyimesi személlyel folytatott beszélgetés. Személyesen részt vettem két szüreti felvonulás és bál előkészületein, majd magán a felvonuláson és a bálon. 2005 őszén a

¹ A kutatást a *Néphit és vallásos folklór Gyimesben* címen folyó T 49175 számú OTKA pályázat támogatta.

² *A születési rítusok és hiedelmek szerepe a közösség kapcsolatrendszerében Gyimesközéplekon*. Budapest, 2006. ELTE Néprajzi Intézet Könyvtára. (Kézirat)

³ Az ember életének nagy eseményei, fordulópontjai a Hidegségen megkérdezettek véleménye szerint a következők: keresztlő/első áldozás, bérnállkozás, kicsengetés, maturandus (nagykorúsítás), csőszfelvonulás, regrutavacsora, lakodalom, kortárstalálkozók, házassági évfordulók, temetés.

gyimesközéploki, 2007-ben a hidegségi „szüreti“ eseményeket dokumentáltam, több napon keresztül követve a szereplőket. Közben a fiatalokkal, köztük a csoportok vezetőivel (a csőszbírókkal) külön is készítettem interjúkat. A szüreti felvonulást megelőző és követő napokban spontán és irányított beszélgetések keretében tájékozódtam a szokás lefolyásáról, jellemzőiről, a múltjáról, s igyekeztem meghallgatni az éppen aktuális szüreti felvonulás közösségi értékelését, megítélését. Beszélgettem e szokásokról idősebb személyekkel, s az adott évben gyermekük által érintett szülőkkel, elsősorban a fiúkra büszke anyákkal.

E tanulmány célja első ízben részletesen összefoglalni, bemutatni Gyimesben a katonáskodáshoz kapcsolódó, de a fiatal legényt kibocsátó közösség színterén lezajló rituális, egyben jelzésszerű ünnepi eseményeket, feltárva ezek szimbolikus síkjait is.

Gyimesben – hasonlóan a magyar nyelvterület más vidékeihez – a fiúk felnőtté válásának jelentős küszöbeseménye volt a sorkatonai szolgálat teljesítése. Azt tekintették valóban férfiembernek, aki már leszerelt: *A fiu, ha leszerelt a katonaságtú, akkor láttad, hogy az egy legén. Az egy férfinak való legén. Vagy: Há igen, persze, hát ez olyan, mint egy nagykorúsítás, mer aszonták ezelőtt, hogy amíg nem vagy katona, addig nem vagy ember.*⁴ A házasság gondolatával – az utóbbi időkben is – csak a katonaidő elteltével foglalkoztak. Még olyan extrém esetekben is így volt ez, amikor esetleg indokolt lett volna a bevonulás előtti nősülés: hetven év körüli adatközlőm mesélte el saját élettörténetét, melynek egyik legnehezebb fejezete az volt, amikor terhes lett a titokban hozzájuk érkező legény (szeretője) látogatása után. Ő titkolta terhességét a család előtt, s közben a legény bevonult. Előtte azonban házasságra nem került sor, pedig nyilvánvaló volt, hogy állapotára hamarosan fény derül. A lány egyedül megszülte gyermekét, csak a keresztanya sietett segítségére, aki titkának tudója volt. A megesezt lány apja évekig nem szólt gyermekéhez, viszont szigorúan otthon tartotta és ki kellett vennie részét a családi munkamegosztásban. Háromévi katonáskodás után, a leszerelést követően a legény hazajöve elvette régi szeretőjét. Az esemény pikantériája az volt, hogy három éves kislányuk is részt vett az esküvőjükön.

⁴ M. J. 73 éves férfi, Barackos-pataka. A katonaságról mint a legényéletet lezáró korszakhatárról lásd még például *Magyar Néprajzi Lexikon* „regruta“ címszó, Gagyí 2007: 195, Vasas–Salamon 1986: 189.

Adatközlőim elmondása szerint a pap nem is eskítette, azaz nem házásította meg azt a legényt, aki bevonulás előtt állt még. A közösségi konvenció is ezt erősítette: *Hát persze, az [a katonaság] egy olyan kiváló dolog a férfi-részletre. Akkor lett belőle ember, a legényből. Most már nem lehet tudni, hogy gyermek nősült-e meg. Vót-e valaki, vagy valami. Há csak az iskolából jön haza, s aszondják, hirdetik a papnál, hogy lakodalma lesz. Ezelőtt má vót-e katona? Ezelőtt má ez volt a szó. Má vajon vót-e katona, hogy meg akar nősülni?*⁵ *Komoly udvarlónak sem tekintették addig őket. Ha udvarolt az ilyen, azt mondták, nem hozzám való.*⁶ A kicsi legényeket a bálba, táncmulatságra nem engedték be a nagyobb legények, vagy egy hésza után hazaküldték az ilyen – adatközlőm szavát idézve – „aproságot“.

A katonaság emberpróbáló, s egyben -faragó mívtáról még a fiatalok is egyöntetűen nyilatkoznak. Az alkalmazkodni tudás, és a román nyelv megismerése, korosztálytól függetlenül, mindenki szerint előnye a katonaságban eltöltött időeknek. A tapasztalás, tudásszerzés, „világlátás“ miatt egyenesen hasznosnak vélik: *mer mostanáig elvitték, ha analfabéta, ha nem tudott, ha tudott, ha mi volt avvolt, azt katonának bevitték, mer... otthon nem tudott még megtanulni, de akkor ott megtanították, két év alatt megtanult, kicsit látott valamit, de így felnőni, mint a kicsi borbéta [borjú].* Még senkit nem hallottam úgy nyilatkozni, hogy a katonai szolgálat elvesztegetett idő lett volna.

A kötelező sorkatonaság tehát küszöbesemény, valódi átmeneti időszak, mely igazi próbatételekkel, a közösségből való időleges kiszakadással jár (Romániában régebben – adatközlőm szerint az 50-es, 60-as években – 2-3 év, utóbb 1 év), s átvesztve rajta a „jelölt“ minőségi fejlődésen, státusváltáson megy keresztül.⁷ A fiú a katonáskodásból hazatérve immáron más társadalmi cso-

⁵ M. J. 73 éves férfi, Barackos-pataka

⁶ H. A. 65 éves nő, Barackos-pataka

⁷ Victor Turner a van gennepi kategóriák közül a határhelyzeti rítusokkal kísért *liminalitás* jellemezve a mindenkori katonáskodáshoz kísértetiesen hasonló állapotot ír le az általa vizsgált törzsi társadalom kapcsán: „A liminális személyeknek [...] nincs státusuk, tulajdonuk, megkülönböztető jegyük, világi öltözetük, amiből kiderülne rangjuk vagy társadalmi szerepük [...]. Röviden, semmi olyasmivel nem rendelkeznek, ami megkülönböztetné őket a többi beavatandótól. Viselkedésük általában passzív és alázas; engedelmesen követniük kell instruktoraik utasításait, szó nélkül el kell fogadniuk az önkényes büntetést. Mintha egy uniformizált állapotra redukálnák, vinnék vissza őket, hogy azután újra formázzák és új képességekkel ruházzák föl őket, amelyek lehetővé teszik számukra, hogy képesek legyenek megbirkózni életük új szakaszával.“ (Turner 2002: 108) Lásd továbbá van Gennep 2007 (a katonaság ideje alatt jellemző társadalmi kívülállás szempontjából különösen érdekesek teljesen más, mégis párhuzamos jellegű példái a 125. oldalon).

portba tartozik, más szabályok (és kötelességek) vonatkoznak rá, s más lehetőségek (jogok) adottak számára.

E korszakhatárt azonban már megelőzi néhány jelzésszerű esemény (nevezhetjük őket akár elválasztási rítusoknak is), amelyeknek célja a korcsportváltás folyamatának tudatosítása, láthatóvá tétele a közösségben a Kunt Ernő által meghatározott *deklaratív kódok* által. Az átmeneti rítusok, bár alapvetően az egyes emberek egyéni állapotváltozásait, társadalmi státusváltásait kísérik, mégis elsősorban közösségi jellegűek, a közösség számára közvetítenek információt arról, hol tart az egyén életszakaszai folyamatában, s ezáltal milyen társadalmi szerepek betöltésére alkalmas. Az átmeneti rítusok ezért igen gazdag jelrendszerrel rendelkeznek. „Sőt általában túljelzett[ek], azaz azonos tartalmak más-más kommunikációs csatornákon is megfogalmazásra kerülnek” (Kunt 1987: 70). Valamennyi átmeneti rítus kísérőelemei a *deklaratív kódok*, melyek szerepe a figyelemfelhívás, az *organizációs kódok*, melyek az esemény lebonyolításához szükséges ismereteket tartalmazzák, valamint a *rituális kódok*, melyek magukban foglalják az esemény tartalmát, s szerepük feloldani az átmeneti rítus által keltett közösségi hatást. A deklaratív kódok jelölő funkciója nemcsak a konkrét esemény idején lép működésbe, hanem szerepük lehet a státusváltás *folyamatának* rögzítése, tudatosítása is. Ez a magyar nyelvterület más vidékein elterjedt, tárgyi jelekben gyakran megnyilvánuló momentum. Sok helyen a sorozás és a bevonulás közötti időszakban a *regruták*⁸ különböző jelvényeket: bokrétát vagy tollat vagy színes, hosszú, vállig, de akár bokáig érő szalagokat hordtak a kalapjukra tűzve, melyeket keresztszülőktől, hozzátartozóktól, barátoktól, lánypajtásoktól kaptak, s amelyeket a bevonulás előestéjén rendezett regrutabálon szedtek csak le róla (Fél 1981: 332). Ezekkel a jelekkel különböztették meg magukat/őket a be nem sorozott (vagy a sorozás alkalmassági vizsgálatán nem megfelelt!) legényektől, s a fiatalabbaktól.

⁸ Már az elnevezés is jelöli, kiemeli átmeneti státusukat: a *regruta* az a legény, aki megkapta sorozási papírját, a sorozáson alkalmasnak bizonyult, de még nem vonult be (Fél 1981: 332). A regrutasor az átmenet folyamatában az eltávolító szakaszt testesíti meg. A több hetes, hónapos, de akár egy éves (Gyimesben kb. ennyi idő telik el a sorozástól a bevonulásig) időszak a hosszú távollét előtt a közösségtől való elszakadást készíti elő, s közben a legényélet csúcspontját, legszebb időszakát jelenti. Mind a legény, mind a közösség/család számára lehetőséget biztosít az elválásra való lelki ráhangolódásra, az ügyek elrendezésére, a búcsúzásra. Közben a regrutalegények külön közösségi életet élnek, sokat kocsmáznak és bizonyos szokások (mint a hajnalozás) hozzájuk kötődnek (lásd ennek részletes leírását: Barabás 1998: 112, valamint Vasas–Salamon 1986: 185).

Gyimesben eddig nem találtam utalást arra, hogy a regrutasorban lévő legények megkülönböztető jelvényeket hordanának. Itt a közelmúltig (a kötelező sorkatonai szolgálat 2007-es eltörléséig) két jelzesszerű esemény előzte meg a bevonulást, s készítette fel a közösséget a tömeges korcsoportváltásra. Az egyik ezek közül a bevonulás előestéjén rendezett *regrutavacsora*, melyen meghívásos alapon rokonok, szomszédok és közeli barátok vettek részt, s ebben a keresztszülők is szerepet kaptak: azon kívül, hogy őket is meghívták, ilyenkor megajándékozták bevonulni készülő keresztyermeküket. A regrutavacsorát otthon, családi körben vagy esetleg vendéglőben rendezték, s gyakran hajnalig tartott. A bevonulás reggelén a legények az utcán együtt, muzikaszóra, énekelve vonultak vagy székéren mentek el a vasútállomásra. Adatközlőim emlékei szerint ez nagyon szép, felemelő ünnepi szokás volt.⁹ Regrutavacsora a gyimesi szokásrendszerben azóta van, amióta a kötelező sorkatonai szolgálat létezik – állítják az idősebb adatközlők.

Regrutavacsorán eddig nem vehettem részt, s ma már igen csekély az esélye annak, hogy még ilyen alkalom adódhat. A kötelező sorkatonai szolgálat 2007. január 1-től érvénybe lépő eltörlése azzal a következménnyel jár, hogy megszűnik a tömeges, általános bevonulás, így az annak előestéjén rendezett regrutavacsorára sem kerül sor. Ezzel tehát egy olyan hagyomány szakad meg, amely az egyes ember életének fontos, a fiúk férfikorba lépésének egyik jelzesszerű állomása volt. Kérdés, hogy más szokás képes-e átvenni, vagy önmagában tovább hordozni e korcsoportváltást reprezentáló esemény funkcióját. Gagy József máréfalvi megfigyelése alapján a regrutavacsora elmaradása magával vonja a másik katonasághoz kapcsolódó átmeneti rítus elbizonytalanodását, jelentőségének csökkenését (Gagy 2007: 194). A későbbiekben kitérek arra, ez a tendencia vajon Gyimesben is megfigyelhető-e, vagy éppen fordítva, a férfivá válás egyetlen reprezentatív funkciójú, nagykorúvá válást jelölő eseménye lesz-e a szüreti felvonulás és bál.

A változás folyamatában érdekes lesz nyomon követni, hogy mi történik a regrutavacsorával abban az esetben, ha valaki önként jelentkezik katonának. Mivel a fiatalok döntő többsége még a zsold csábítása ellenére sem akar távolra kerülni családjától, s a család is inkább az otthon maradást támogatja, elsősorban gazdasági okokból (mert fontosabb számára a családi gazdaságban végzett, nagyon komoly fizikai munka), vagy nem akar elesni már bejáratott alkalmi munkájától, tömeges méretű bevonulásra biztosan

⁹ Lásd még a szokás gyimesi leírását (Tankó 1996: 21), valamint kalotaszegi (Vasas–Salamon 1986: 185–186), és sóvidéki változatát (Barabás 1998: 112).

nem lehet számítani a későbbiekben. Így az esemény közösségi jellege mindenképpen veszíthet jelentőségéből.

Nem tapasztalható egyelőre jelentős változás a sorkatonasághoz kapcsolódó másik átmeneti rítus, a *csőszködés* (*csőszfelvonulás*, *csőszbál*, azaz *szüreti felvonulás* és *bál*)¹⁰ esetében. 2007. január 1., pontosabban az utolsó, 2006-os kötelező sorozás óta ugyanúgy megrendezik a szüreti felvonulást és bált, mint a korábbi időszakban. Az esemény azonban viszonylag új keletű szokás Gyimesben. Amennyire a közösségi emlékezet számon tudja tartani, valószínűleg 1980-tól kezdve gyakorolják, mindenestre az 1961-ben születettekkel kezdődött a megszervezése. Szinte bizonyos, hogy Székelyföldről adoptálták a szokást, mert rendszeresen Csíkot emlegetik vele kapcsolatban, és mindig a csíkihez hasonlítják, viszonyítják saját szüreti felvonulásukat. A közös munkát lezáró szüreti multságok az egész magyar nyelvterületen régi múltra (a 16–17. századra) tekintenek vissza (Tátrai–Karácsony Molnár 1997: 150–151), ma pedig virágzásuk tapasztalható, még olyan vidékeken is, ahol már nincs jelentős szőlőtermesztés, vagy nem is volt soha.¹¹ Gyakorlatilag a szokás önállóodása figyelhető meg, azaz elszakadva a gazdasági tevékenységtől egy külön ünneplési, szórakozási alkalmommá vált, amely szezonális alapon ismétlődik, s funkciója helyenként (főként Magyarországon) elsősorban a látványosság, az idegen látogatók odacsalogatása, míg másutt (főleg Erdélyben) alapvetően a fiatalság egyik fontos társasági eseménye lett.¹² A szokás a szintén nem szőlőtermelő vidéket, Gyimest is elérte, amely így része egy, az egész nyelvterületre jellemző tendenciának. Hasonlóan az erdélyi példákhoz, itt sem felülről szervezve, csupán kulturális programként, turistalátványosságként funkcionál. Később kifejtem, hogy Gyimesben milyen rejtett jelentéssíkjai fedezhetők fel a szüreti felvonulásnak/bálnak, nem meglepő módon éppen a katonáskodással kapcsolatban.

¹⁰ Gyimesben rendszerint csőszlegényekről, -leányokról, csőszfelvonulásról és -bálról beszélnek a napi kommunikáció során.

¹¹ Tanulságos megnézni az interneten, hány faluban, kisebb városban rendeznek ma is évről évre szüreti multságot, egyre inkább népiünnepély, vendégcsalogató funkcióval. Az eseményekről rengeteg amatőr kép (is) felkerül a világhálóra (az egyik keresőben jelenleg például 16 000 kép található „szüreti felvonulás” címen), melyeknek egy része a mai szokáskutatás forrása is lehetne – természetesen kellő körültekintéssel. Székelyfölddel kapcsolatos tudósítások, képanyagok is találhatóak az interneten, például: www.erdely.ma/publicisztika.php?id=41986; www.tetra.ro/ta/c78/erzsebet/szuretibal.htm

¹² Magyarország tekintetében lásd www.fesztivalkalauz.hu, Erdély vonatkozásában: Barabás 1998: 112, Székely 1999: 70.

Annak azonban nem jutottam nyomára, vajon ki kezdeményezte a szüreti felvonulás meghonosítását (mint más esetben, például a kortárstalálkozók megünneplésével kapcsolatban konkrét személyhez – a plébánoshoz – köthető a hagyomány gyimesi megteremtése).¹³ Azonban bevezetésétől fogva folyamatosan létezik, évről évre ismétlődik az esemény, s a helyi lakosság nagyon gyorsan integrálta saját kulturális rendszerébe. A gyimesi elbeszélések, a szakirodalmi leírások és az elérhető fényképek alapján megállapítható, hogy itt szinte minden elemében székely mintára szervezik, bonyolítják az eseményt.¹⁴ Nagyon hasonlóak a kellékek, a menetrend, a felvonulás módja, menete, az elnevezések, a szereplők, a bál eseményei, részletei és a vizuális kódok, amelyeket ilyenkor alkalmaznak. Visszautalva Kunt Ernő kategóriáira, a gyimesi és a csíki, gyergyói, sóvidéki szüreti multságok deklaratív, organizációs és rituális kódjai gyakorlatilag megegyeznek, mely szintén az átvétel valószínűsített útját támasztja alá. Természetesen a székely viselet helyett *csángós* ruhát viselnek, saját népdalaikat éneklik, saját mai táncaikat járják. Az ünnepi esemény kellékei azonban ugyanazok: szőlő, bor, lovak, szekerek, szőlőkoszorúk. A legtöbb magyarországi szüreti felvonulás jellegzetes szereplői, a maszkarások, zsánerfigurák¹⁵ azonban mind Székelyföldön, mind Gyimesben teljesen hiányoznak. Mint ahogy Gyimesből teljes mértékben hiányzik a szőlő is, következésképpen saját szőlő- és borkultúrájuk sincsen.

Felmerül tehát a kérdés, vajon miért rendeznek Gyimesben immár 28 éve, 1980-tól kezdve folyamatosan szüreti bálakat, ha ezzel nem a betakarítást zárják le, azaz a nagy munka utáni jól megérdemelt szórakozás (és áldomás) következik? Vajon mi a célja a szüreti felvonulásnak, ha nem a termés bemutatása és a betakarítás (tehát a bő termés) ünneplése zajlik? Kinek rendezik a szüreti multságot, amikor gyakorlatilag a falun kívül senki nem tud róla, sehol nem hirdetik, reklámozzák a nagyvilág számára? Ha mindehhez hozzáteszük azt is, hogy a szüreti felvonulás és bál rendezése kifejezetten egy korosztályhoz kötődik, nyilvánvalóvá válik, hogy a választ más irányban kell keresnünk.¹⁶

¹³ A kortárstalálkozók is új keletű szokások, melyek szintén beépülnek egy-egy település szokásrendjébe ott, ahol gyökereket vernek. Így történt ez Gyimes esetében is (lásd erről más erdélyi, valamint felvidéki példák alapján: Balázs 1992, Nagy 1994).

¹⁴ Ennek részletes leírásait lásd Barabás 1998: 110–112, Székely 1999: 70–74.

¹⁵ A szüreti felvonulásokon is felbukkanó maszkos alakoskodók, zsánerfigurák szerepéről lásd Tátrai–Karácsony Molnár 1997: 151–153 és Ujváry 1997: 55.

¹⁶ Hasonló következtetésre jut Barabás László a sóvidéki szüreti felvonulások kapcsán (Barabás 1998: 112) és Gagyí József a fiatalok átmeneti rítusait bemutató tanulmányában (Gagyí 2007: 194).

A szokást a fiatalok maguk szervezik, minden külső segítség nélkül. Megrendezése az újonnan teremtett hagyomány szerint folytatódik, de *ön-szervező*dően történik. Ez olyan ünnepélyes, az egész közösséget érintő esemény, mely időben az őszi jellegzetes betakarításhoz, a szüreti időszakhoz kapcsolódik, vélhetően szőlő hiányában is azért, mert a sorozás-rukkolás ideje mindig is az őszi időszak volt. A 19. életévüket betöltött, a sorozási papírkukat megkapott és az orvosi vizsgálaton alkalmasnak bizonyult fiúk csoportja nyár végén, őszején a hétvégi szórakozási alkalmakkor találkozik elkezdi arról beszélgetni, hogy a korosztálybéli társakkal miként lehetne megszervezni a szüreti bált. Az információk szóban terjednek, így értesülnek az érintettek fokozatosan a tervekről. A részvétel nem kötelező, nem is mindenki vállalja anyagiak hiányában, vagy mert nincs kedve ezt a tortúrát, szereplést végig csinálni, esetleg éppen külföldi munkavállalása miatt nem tartózkodik otthon. A kortárs fiatalok amúgy ismerik egymást, sokszor baráti körük is belőlük áll, így spontán alakul ki a résztvevő fiúk köre, s egy korosztályon belül kicsi a kimaradók aránya. Néhány legénynek, akivel nem találkoznak rendszeresen, külön is szólnak, hogy számítanak rá. Végül körülbelül 12-15 legény vesz részt az eseményben. Egy előre megbeszélt alkalommal mindannyian összegyűlnek (ők lesznek majd a *csőszlegények*) és megválasztják maguk közül a *csőszbírót*, akit ettől kezdve „vezérüknek” tekintenek, s akinek a feladata lesz megszervezni, irányítani, levezényelni az eseményt. Természetesen erre a tisztségre nem mindenki alkalmas: rátermettséget, tapasztalatot és közmegebecsülést feltételez e rang elnyerése. Komoly logisztikai, anyagi és fizikai erőket kell mozgósítania: a csőszbíró feladata a szőlő, a bor beszerzése, a lovas kocsik, a zenészek és a fényképész megrendelése, a különböző engedélyek megszerzése, az időpont egyeztetése a legkülönbözőbb fórumokon.

Mindez nem egyszerű feladat, többszöri utazással, anyagi befektetéssel is jár. Miután említettem, hogy szőlő és bor nincs a vidéken, legközelebb Csíkszeredáig vagy Palánkára kell menni érte. Autót fogadnak (kocsival rendelkező idősebb barátot, ismerőst megkérnek a fuvarra, majd kifizetik a benzinköltségét), s a csíkszeredai piacon vagy a palánkai vásáron megveszik a több kiló szőlőt, akkora mennyiséget, hogy három koszorút lehessen készíteni a bálra, s fel lehessen még díszíteni a maradékkal a termet (ez kb. 100 kg szőlő). A bort inkább az üzletekbe árut szállító fuvarosoktól, vagy magától a helyi boltostól szokták megrendelni arra a célra, hogy a felvonulás során végig lehessen kínálgatni az utca emberét a nap folyamán, s este a bálban még árusításra is maradjon (az utcai kínálgatásra fejenként – a csőszöket számol-

va – 2-3 literrel számolnak). Zenészeket sem könnyű szerezni, mert a nagy nyári munkák után az őszi folyamán rengeteg egyéb ünnep és multság van (lakodalmak, keresztelők, szüreti bállok), így a zenészek nagyon kelendőek ebben az időszakban. A muzsikások nem az autentikus gyimesi hangszereken játszó népzeneészek, hanem mai báli zenét játszó 2-5 főből álló, gyakran csak alkalmilag összeálló csapatok, melyek általában egy szintetizátorosból, egy vagy két szaxofonosból, harmonikásból, esetleg gitárosból és dobosból állnak. A zenészeket nemcsak a bál idejére fogadják föl, hanem egész napra, mivel ők végig kísérik zenével magát a felvonulást is. Természetesen a pénzbeli fizetség mellett a zenészeket egész nap etetni és itatni is kell, s a második lovas szekeret éppen a zenészek szállítására kell megfogadni. Az engedélyek megszerzése szintén nem egyszerű feladat. A 2007. évi szüreti felvonulás hivatalos, fejléces–pecsétetes–aláírt papírjait magam is láttam: engedélyt kell kérni a néptanáctól, a rendőrségtől és a kultúrház vezetésétől (amely az esti szüreti bál helyszíne). Mindhárom papíron aláírásukkal megerősített személyes és anyagi felelősséget kell vállalni a bírónak és legalább még két csőszlegénynek. A rendőrség kijelöli a felvonulás útszakaszát: Gyimesközéplekon Borosszádától Buhaszádáig mehettek 2007-ben, majd föl Hidegségen ameddig ők jónak látták. (Egy megbeszélést hallva kiderült, hogy az útvonal „felső” végét a résztvevők lakhelye határozza meg. Tehát addig mennek fölfelé a patak völgyben, ameddig csak csőszlegény /és családja/ lakik. Az említett évben az utolsó pontot ott jelölte ki a csőszbíró, ahol az egyik kölcsönkapott ló tulajdonosa lakik Barackos-patakán, azaz megtisztelik a felvonulással azt a személyt, aki nem kis áldozattal segítette őket a megrendezésben.) Mivel a gyimesközépleki szakasz főútvonal, a vonulásnak szigorú rendben kell történnie: a felezővonalon belül, egymás mögött kell haladniuk, s ott nem szabad *eregetni*, azaz ugratni a lovakat. A szabályokat a rendőrségen elmondják a csőszbíróknak, s ő megbeszéli a többi csőszlegénnyel, majd, a vonulás idején ő megy elől, folyamatosan felügyelve a rendet. A rendőrök az este folyamán ellátogatnak a bálba, ahol ellenőrzik, minden renden történik-e, nincs-e rendbontás, de főleg leülnek enni-inni, kávézni, s cigarettát is kapnak a nagy igekezetben. (A román ajkú rendőrök rosszindulatától nagyon tartanak a fiatalok ilyenkor, mert tudják, hogy bármilyen probléma esetén megüthetik a bokájukat. Ezért igekeznek a rendőrök kedvében járni, akik persze ki is használják ezt a helyzetet rendesen.) A bálnak helyet adó kultúrházért előre kell bérleti díjat fizetni, vállalni, hogy meghatározott határidőre (4-5 nap összesen), kitakarítva és ugyanabban az állapotban visszaadják a termet, ahogy megkapták. Bármilyen kár esetén a csőszöknek kell fizetniük.

Időpontot szükséges egyeztetni a plébánossal is, aki a szüreti felvonulás reggelén úgynevezett „csőszmisét“ tart a plébániatemplomban a felvonuláson részt vevő fiataloknak (ezeket a miséket is kihirdeti a pap, de általában – talán a korai, reggel 8 óras időpont miatt – alig egy-két helybéli szokott jelen lenni a fiatalokon kívül). A rövidített misén a plébános saját szempontja szerint értelmezi ezt az ünnepélyes eseményt, hálát adva a termésért, s a fiatalokat is arra buzdítja, hogy számukra is ez legyen az esemény központi gondolata és ne csak a mulatozás, esetleg a túlkapás és a vircsaft. Szép gondolatokkal igyekszik vallási keretekbe ágyazni (és szakralizálni) az amúgy profán alkalmat: a templomban kezdik a fiatalok az ünneplést, hát zárják is ott, mert elvárja őket a vasárnap reggeli vagy a 11 óras misére (ami azért valljuk be, nem kis feladat/próbatétel, miután a szombat este kezdődött csőszbál másnap hajnalig 4-6-ig szokott tartani). Ez arra is alkalom lehet a számukra, hogy hálát adjanak az előző nap sikeres lebonyolításáért – érvel a pap. A csőszbíró 2007-ben megígérte a papnak, hogy ott lesznek a vasárnap reggeli misén, s néhányadmagával meg is jelent becsületesen.

A csőszbírónak arra is tekintettel kell lennie az időpontválasztásnál, hogy nehogy más nagyobb eseménnyel ütközzön a felvonulás és bál. Meg kell tudnia, nincs-e lakodalom azon a hétvégén, s főleg hogy a középlokiak nem ugyanakkor tervezik-e megrendezni a saját szüreti báljukat. Annak ellenére ugyanis, hogy Hidegség közigazgatásilag Gyimesközéplek szerves része, mégis önálló identitással rendelkeznek a Tatros folyó legnagyobb patak völgyében lakó hidegségiek. Ez sok más jelenség mellett nagyon látványosan megnyilvánul a szüreti mulatság önálló megrendezésében is. Ennek érvényességét erősíti a csőszbíró szóbeli „rendelete“: az első előkészítő megbeszélésen megszabta, hogy csőszleányt Gyimesközéplekről nem lehet hívni. Az elhívható kör alsó határa Bandi-pataka, vagyis az a kisebb patak völgy, amely már közel van Hidegségszádához, ahhoz a ponthoz, ahol az belefolyik a Tatrosba, amely egyben a patak völgy alsó végét, bejáratát jelöli. A kis patak völgy alatt lakókat már inkább középlokiaknak tartják a hidegségiek, pedig még bőven a Tatros vonala fölött laknak.

A csőszlegényeknek ugyanis minden esetben van párjuk: a *csőszleányok*. A legények, mint említettem 19 éves korúak (de lehet közöttük néhány egy évvel fiatalabb, ha nincsenek elegendően a korosztályban, s ezért megkeresik a 18 évesek egy-két tagját), a lányok viszont lehetnek egy-két évvel *külsőbb idősök* (fiatalabbak) is. Többen elmondták, hogy ők maguk, vagy lányuk többször is volt csőszleány, azaz ennek száma nem szabályozott. A csőszleányokat a legények hívják, így a lányok (és az anyák) büszkéek, hogy éppen

őket választották. (A 2007-es hidegségi csőszbíró erről a következőképpen nyilatkozott: *Azok má alig várják* – tudniillik a lányok a felkérést.) Ha valakinek van párja, természetesen őt viszi el csőszlánynak. Azonban egy párral rendelkező lány elmehet más mellé is csőszlánynak. A fiúk választása gyakran lehet rejtett udvarlás is: a csőszlegény nem mindig véletlenül választja éppen azt a lányt csőszleánynak. Különösen nagy jelentősége van a csőszbíró választásának: e meghívás ugyanolyan nagy megtiszteltetés és rang, mint a fiúk esetében a csőszbíró választás volt. A *bíróné* tulajdonképpen a csőszlányok irányítója lesz, de neki nem kell sem anyagi, sem egyéb felelősséget vállalnia. A csőszlányok feladata a kultúrterem feldíszítése virággal, papírdíszekkel, szőlőfürtökkel (a bálban ezt fogják letépni, amikor elhangzik a „kezdődik a szüret“ felkiáltás), valamint a szőlőből és értékes ajándékból (pl. pezsgő, bonbon) álló három koszorú elkészítése, amelyet a bál közepe táján elárvereznek. A lányok díszítik fel a csőszlegények lovait szalagokkal. Kinek milyen csőszleánya van, olyan lesz a díszítése, ez tehát a lányok felelősége, egyfajta látványos próbatétel számukra. Végül a lányok dolga a hideg ételek (sültek, sütemények) elkészítése, melyeket elhoznak a bálba, majd a csőszök (fiúk-lányok) együtt fogyasztanak el az este-éjszaka folyamán. A csőszbíró rendelése szerint minden lánynak három főre kellett ételt hoznia: saját magának, a csőszpárjának, s a harmadik adagokból kell jusson a csőszbírónak, a zenészeknek és a csendőröknek (ezt előre belekalkulálják). A terítés a nagyterem melletti kisteremben történik. Itt tárolják a csőszök a saját holmijukat is, itt pihennek a padokra leülve a bál alatt, s itt esznek az erre a célra behordott asztaloknál. Az ételeket, sülteket, süteményeket, kenyeret, bort, *hűsítőket* kikapják, s folyamatosan esznek, azaz nincs szabályozva, nincs együttevés (kivéve a kultúrházba érkezést a bál előtt, amikor leülnek együtt enni): ki mikor ér rá vagy éhes, akkor *falhat*. A csendőrök csak ebbe a helyiségbe mennek be a látogatásukkor, ahol gyorsan leülteti őket a csőszbíró, eléjük teszik a húst, a süteményt, borral kínálják őket, s egész doboz cigarettát is kapnak.

A csőszlegények maguk szerzik a szüreti felvonuláshoz a lovat és a nyergét. Ez szintén nem egyszerű feladat, hiszen nincs mindenkinek saját lova, s főleg saját nyerge. Lovat általában kölcsön kérnek, de a 2007-es alkalommal olyan kevés nyereg volt a faluban, hogy több darabot a csőszbírónak kellett szereznie más településekről, kölcsönbe, de természetesen pénzfizetségért. Az sem mindegy, hogy milyen lovat sikerül találni: az állatnak bírnia kell az egész napi menetet, nyugodtnak és nem utolsó sorban szépnek kell lennie.

Az előkészületek részletes bemutatásának célja, hogy érzékeltsem, milyen komolyságot, érettséget, ügyességet igényel már maga a szervezés is. A 2007-es

csőszbíró szerint a felkészülés két hetet szokott igénybe venni. Emellett nem csekély anyagi terhet jelent a fiatalok számára, akiknek általában nem a családja támogatja az ezzel járó költségeket. A 18–19 éves fiúk döntő többsége már évek óta kereső ember. Miután helyben gyakorlatilag alig van munkalehetőség, sokan közülük alkalmi munkákat vállalnak, akár Bukarestben vagy külföldön is. A 2007-ben rendezett szüreti felvonulás csőszbírója éppen a román fővárosban dolgozott egy építkezésen segédmunkásként, amikor telefonon megkeresték, elvállalná-e a feladatot. Miután nem tudott sokáig távol maradni a munkától, neki csupán egy hete maradt a teljes szervezésre. Szerencséjére ő már az előző évben is meghívott csőszlegény volt (a választás ezért is esett rá), s segítségére volt bátyja, aki szintén rendelkezett ilyen tapasztalatokkal.

A költségek nagy részét a csőszlegények összeadják: terembérllet, zenészek bére, szőlő- és borvásárlás. Ezek jó esetben megtérülnek a bálban szedett belépő és a szőlőkoszorúk elárverezéséből befolyó összegnek köszönhetően. A lovak és nyergek kölcsönvételét azonban valamilyen módon viszonzniuk kell: vagy anyagi vagy természetbeni fizetség által.

A lányok költsége az étel előállítására és a nagy piros szalag, melyet a csőszök mindannyian magukon viselnek keresztben a felvonuláskor (a viseletre húzva) és a bálban is (a blúz tetején). Minden lány a sajátján kívül a párja szalagjáról is gondoskodik. A bírónénak a két piros szalagon kívül kettő-kétet is kell hoznia, mert a csőszbíró és -bíró né a kék szalag viselésével különbözteti meg magát a többi csősztól.

Az egy-két hetes előkészületek (az említett vásárlások, szervezések, ló- és nyeregkölcsönzések, a szüreti bálról hírt adó saját készítésű, rajzolt és sokszorosított plakátok kihelyezése a falu különböző pontjain, valamint a csősztánc elpróbálása) után az utolsó napon megtörténik a kultúrház feldíszítése az előre drótra fűzött virágokkal és a szőlőfürtökkel, és papírdíszekkel. A lányok elkészítik az értékes ajándékot rejtő szőlőkoszorút is, mely egy vastagabb fémpálcából álló harang alakú váz, melynek közepében rögzítik az ajándékot, kívülre pedig sűrűn fölktözik a szőlőfürtöket. Mindezeket a teremben a plafonra felfüggesztett rudakra, huzalokra, drótokra erősítik. Otthon a lányos házaknál sütnek, főznek, rendbe rakják a ruhákat, a fiúk otthon lecsutakolják a lovakat, szóttas takarót szereznek a nyereg alá, s az anyák kitisztítják, kivasalják a ruhájukat. Sokszor a vastag, bőrből készült csángó öv beszerzése is gondot okoz, a férfiviselet ezen kézműves, értékes darabja gyakran hiányzik a házból.

A szüreti felvonulás reggelén (mindig szombatra szervezik) a templomban gyülekeznek a csőszök (2005-ben a gyimesközéplokiaknak a helyi elne-

vezés szerint Megálló nevű, 2007-ben a hidegségieknek a bükkhavasi Szent István plébániatemplomban volt a mise). Reggel 8-kor csángó viseletbe öltözve jelennek meg a fiatalok, a fiúk már lovakkal érkeznek, a lányok pedig ekkor hozzák magukkal a csószök „jelvényét”, a piros szalagot (a bíróné a kéket is), s a mise előtt, gyakran a templomban adják föl a párjukra. A résztvevők kivétel nélkül először gyónnak, hogy a mise végén áldozhassanak. A templom gyakorlatilag üres, a pap kérésének megfelelően a főszereplők az első padsorokba ülnek, jobb oldalra a lányok, bal oldalra a fiúk. A fent említett módon és tartalommal kb. fél óra alatt lezajlik a mise. A templomból kijöve a hivatásos fényképész csoportos és páros képet készít a csószökről. Jellegzetes beállítás: a legény lovon ülve, a leány pedig mellette, a kantárszárat fogva áll.

A lányok vagy a mise előtt, vagy utána a magukkal hozott színes szalagokkal feldíszítik a lovakat: a kantárszárra a ló fején oldalra, a homlokára, valamint a farkára kötnek szalagokat. Ennek végeztével, kb. 9 óra tájban rendezik soraikat: a lányok a szekerekre ülnek, egymással szemben, lábuk előtt a boros üvegeket tartó rekeszek vannak. A zenészek az első kocsiira ülnek, a felvonulást két szekér szokta kísélni. Az ugyancsak felszalagozott lovakat a szekér tulajdonosai hajtják, akik általában fiatal férfiemberek, akiknek a kölcsönzésért szintén fizetnek a csószök, s őket is ellátják a lányok étellel és borral. A csószlegények lóra ülnek, s a csószbíró beosztja a menet sorrendjét. Legelől megy a csószbíró, akinek a lova nyakára megkülönböztető, kiemelő jelként egy virággal díszített fenyőkoszorút tesznek. Utána általában négy-hat lovas következik, kettős sorokban. Ezután jön a két szekér, majd azok mögött a többi lovas, szintén kettős sorokba rendezve. Előre a jó lovasokat, a szép és nyugodt lovakat szokta állítani a csószbíró. A hidegségiek esetében a menet elindul lefelé a falun, a középlokiak ellentétes irányban, éppen fölfelé. Az oda úton csak énekelnek a lányok zenekíséretre, s közben szépen lassan vonul a menet. A falu lakossága figyeli őket, s számolgatja, vajon mikor jönnek visszafelé, hogy addigra kiállhassanak a kapuk elé, fogadni őket. A menet elvonul a tervezett végpontra, ez a hidegségiek esetében általában Gyimesközéplok felső vége: Borosszáda szokott lenni, a középlokiak felmennek Gyimesfelsőlok központjáig. Ott a csószök megállnak, leszállnak, s táncolnak zenekíséretre. Közben pihennek, isznak, s kínálgatják az ott bámészkodókat.

Ezután újra sorba rendeződnek, s elindulnak visszafelé, ismét zene és énekszó kíséretében. Lassan vonul a menet, a gyimesi emberek kiállnak a kapuk elé, a hidakra, a fiatalabb férfiak a kocsmák elé gyülekeznek, s várják

a menetet. A lovon ülő legények az oldalukon lévő szóttas tarisznyában tartott borosüvegből megkínálják az ismerősöket, rokonokat, azaz *megtisztelek* őket, s elhívják a bálba: „elvárlak az esti bálba” szöveggel. A megtisztelt személy behúzza az üveget, a kínálást soha nem szokták visszautasítani. A lányok előtt lévő rekeszekből pótolják a bort: a fiúk a szekérhez lovagolva kicserélik az üres üveget borral telire. Előfordul, hogy a lányok is kínálgatnak, ha jó ismerőst, rokont látnak. Míg a legények a lóval odamennek az emberekhez és a lovon ülve nyújtják az üveget, addig a lányok esetében a megkínált megy oda a szekérhez. Néhány meghatározott ponton megállnak: a középloki kultúrháznál, a hidegségi Vadász bár előtt, valamint a csószbíró és a csószbíróné háza előtt. Ezekben a helyeken leszállnak, a két központi helyen csárdást táncolnak, pihennek, kínálgatnak (a fiúk sétálgatnak, ácsorognak, mert elülnek magukat a lovon), a csószbíró, -bíróné házánál a szülők kitesznek magukért: süteményt, italt hoznak, s kivétel nélkül megkínálnak mindenkit az utcán. Ez számukra fontos reprezentáció, hiszen nemcsak őket minősíti a vendéglátás módja, hanem a gyerekeiket is. A menet délutánra ér a tervezett végpontra. A gyimesközéplokiak a Vadász bárig mentek föl Hidegségpatakán, a hidegségiek a már említett okból Barackos-pataka közepéig. Ott még mulatnak egy darabig, aztán mindenki hazamegy enni, pihenni, átöltözni. Este 6-7 körül találkoznak a kultúrháznál (a középlokiak a Megállónál, a hidegségiek a Jávárdi-patakánál lévő kultúrháznál). A bála sima ünneplőben érkeznek, de nem kosztümben, öltönyben, hanem egyformán fehér (ritkábban piros) blúzban/ingben, valamint fekete szoknyában/nadrágban. Kivétel nélkül (és egész estén át) rajtuk van a piros (kék) szalag. A ruhájuk és szalagjuk egyaránt jelzi nem hétköznapi státusukat, kiemeli őket a bálon résztvevők közül, rajtuk kívül senki nem öltözik ennyire ünnepélyesen erre az alkalomra. Így valóban messziről látszik, ki tartozik a csószók közé. A lányok estére hozzák el az ételt, a fiúk az italokat. A lányok megterítenek (általában műanyag poharakat, tányérokat használnak, hogy ne legyen vele gond). A csószóknak az egész bál folyamán komoly feladatuk van, szinte nem szórakozhatnak felhőtlenül. A bálnak részben menetrendje van, amelynek során mindannyiuknak folyamatosan dolguk van, amelyet a csószbíró oszt be. A lányok az ételért felelősek, a fiúk a belépőjegy szedésért (ebben a lányok is segítenek), mert fontos, hogy megtérüljön a sok költség. Ezért egész este felváltva többen is ott ülnek egy asztalnál a bejáratnál, szedik a pénzt, s a belépők kezére pecsételnek, hogy a ki-be járkálást kontrollálni tudják. A fiúk egy része folyamatosan, éberrel figyel, s a legkisebb veszeke-dést, atrocitást is még frissiben elfojtják. Az este előrehaladtával ugyanis

(az egyre több italfogyasztás hatására) megnő a duhajkodásra, igazságtételre való hajlam. A legkisebb szóváltásba, kellemetlenségbe is beavatkoznak, azonnal szétválasztják a veszekedőket, leállítják a részégeket, de nagyon gyakran kivezetik őket, s tisztázzák velük a bálon való részvétel feltételeit, vagy végleg elküldik őket. (Ilyen jeleneteknek többször is tanúja voltam mindkét megfigyelt bál alkalmával.) Nagyon fontos számukra, hogy szerencsésen, minden gond nélkül múltjon el a bál, részben a rongálás elkerülése (saját anyagi felelősségük), részben a botrány megelőzése miatt. Egyrészt nem mindegy számukra, hogy a bálnak milyen visszhangja van a saját közösségükben, másrészt tartanak a rendőri beavatkozástól, ha tettelegességre kerül a sor. Az esemény kimenetele a csőszök, de főleg a csőszbíró vizsgája is egyben, ezért ő különösen éber, szinte feszülten ügyel, s alkoholt sem igen iszik az este folyamán. A közönség itallal (bor, sör, üdítő) való ellátásáról a helybe települő boltos gondoskodik, akivel előre megegyezik a csőszbíró, s akire rábízzák a csőszök által vett italok, kávé, aprósütemények árusítását. A zenekar a színpadon foglal helyet, s tagjai körülbelül óránként szünetet tartanak, amikor esznek, isznak, dohányoznak. Egyébként végig zenélik az éjszákát. 11 óra körül, amikor már sokan megérkeznek a bálba, a csősztánc következik. A csőszbíró jelt ad, s a bírónéval középre mennek, s körbe veszik őket a csőszpárok. Ilyenkor mindenki szigorúan a választott párjával táncol, az este folyamán akár lehet mással is. Vegyes táncokat, csárdást, keringőt járnak ekkor. A csősztánc alatt mindenki őket nézi, addig más nem táncolhat.

A bálba elsősorban fiatalok jönnek el, azok, akik máskor is járnak mulatóságokba, újabbban diszkóba, a fiatalok társasági életének színtereire. Fiatal házaspárok is megjelennek, főleg olyanok, akiknek a közeli ismeretségi körükben, szomszédságukban csőszlegény lakik. Néhány szülőpár is eljön, akik részben távolról figyelnek, segítve a fiatalokat a rend fenntartásában, részben maguk is mulatnak. A 2007-ben rendezett csőszbálban a csőszbíróné szülei végig jelen voltak, erősítve a felügyeletet, s a sikeres lebonyolítást. Számukra sem mindegy, milyen a bál végkicsengése. A csőszbíróné szülei rendszerint nagyon büszkék lányuk kitüntetett helyzetére, ezért lehetőség szerint mindenben segítik őt.

Az este második megtervezett programjára éjfél körül kerül sor. Ekkor a zenekar szünetet tart és a csőszlegények és -leányok fölmennek színpadra. Elkezdődik a licitálás a szülőkoszorúkra, mely sokáig eltarthat, s nagy hangoskodással, akár virtuskodással is járhat. Itt is erejüket próbálgatják a legények, hiszen nem mindegy, hogy mennyiért tudják eladni a nagy koszorút. Az árverés után a tombolasorsolás következik, melynek jegeit az

est folyamán a lányok árusították. Tombolán akár egész malacot, pezsgót, bonbont lehet nyerni. Ezután a csőszbíró elkialtja, hogy „szabad a szüret”, s ekkor a lelógó kis fürtöket (amelyekkel a csőszleányok díszítették a termet) lekapkodják, leszakítják. Ezután tánc következik ismét, s a bál még eltart akár reggeli 4-5 óráig is.

Másnap a vállalt reggeli mise után pakolás, takarítás kezdődik, amely napokig eltarthat, úgyszintén a nyergek, egyéb kellékek visszajuttatása a gazdáiknak.

A szüreti felvonulást és bált szervezettség, belső hierarchia és anyagi felelősség jellemzi. Valóságos próbatételek sorozata: funkciója megmutatni a közösségnek (s talán bizonyítani saját maguknak is), hogy érett, felnőtt döntésekre képes fiatalok szervezték. Az előkészületek és a lebonyolítás pár napjára önálló (megkockáztatom: identitással rendelkező) csoportot képeznek, mely számukra is hangsúlyossá teszi a státusváltás folyamatát. A közösséget is intenzíven foglalkoztatja, vajon ki mindenki tartozik e korcsoportba, ki fog részt venni az eseményen.

A falun való végigvonuláskor büszkeség és szépség sugárzik belőlük, a fiatalság ereje, virtusa. *Ilyenkor megvállik, hogy ki mer felülni a lóhátra* – mondta 2007-ben az akkori csőszbíró. Ahol lehet, ugratják a lovat, bár mint említettem, a főúton semmilyen virtuskodás nem megengedett.¹⁷ Hidegség-patakának mellékútján a rövid megállók alkalmával én is tapasztaltam, hogy megpróbálják a lovat *eregetni* (két lábra állítva ágaskodásra bírják). Az egyik ilyen jelenet éppen egy bolt előtt volt, ahol idősebb fiatalemberek ácsorogtak, így a „produkció” nyilván nekik szólt, melyet még az is megerősített, hogy erről külön fényképet is kért tőlem készíteni a csőszlegény (sőt a kép kedvéért megismételte az akciót). A felvonulás a legjobb módja annak, hogy az egész falu valamilyen módon bekapcsolódjon az eseménybe, tudomást szerezzen a korosztályváltás tényéről, szereplőinek köréről, mintegy azonosítva az érintett korcsoportot. Az információ és annak jelentései, kódjai „házhoz jönnek”. A felvonulás egyfajta reprezentáció, „társadalmilag elfogadott kifejezésforma, [mely] alkalmas a közösség aktív és passzív tagjai közötti viszony megjelenítésére” (Verebélyi 2005: 28).

¹⁷ Székelyvarságon is megfigyelték például, hogy a szüreti felvonulás alkalmával a pihenő-időkre letérve a főbb útvonalról gyakorlatilag lovas ügyességi „versenyeket” rendeznek, próbálgatják (és egymásnak mutogatják) lovas tudásukat. Leggyakoribb motívum a ló háttára állás lovaglás közben, de a lányok is megmutatják, hogy meg tudják ülni a lovat. (Karácsony Molnár Erika szíves közlése.)

A felvonulás kimondott célja (az eddig bemutatott szimbolikus funkciója mellett) az esti bálba való hívogatás. A borral megtisztelik az érdeklődő, vá-
rakozó embereket, de megfigyelésem szerint mindenki csak saját, személyes
ismerősét, rokonát kínálja meg, az ismeretlen személyeket, idegeneket nem.
Ez a meglévő kapcsolatok megerősítésének egyik formája.

A településen sokáig emlegetik a jól sikerült csőszfelvonulásokat, s min-
denki, aki részt vett egyszer rajta, szívesen emlékezik rá, mutatja a fényké-
peket róla. A közösségi emlékezet és beszéd tárgyává vált a szokás.

A bevonulást megelőző családi és közösségi szokások mintegy előkészít-
tik, reprezentálják az életkori fordulópont bekövetkezését. Ezzel a katonai-
idő letelte előtt a közösség számára is nyilvánvalóvá válik, mely legények
lépnek át fokozatosan a felnőtt férfikorba. Sőt, a szerepük éppen az, hogy
mivel a katonaság férfivá avató szerepe, annak megfogható momentumai
a távolban, kissé elvont módon valósulnak meg, addig a közösség számára
látható, értelmezhető, megfogható jelentéstartalmakkal, s a közösség tagjait
is bevonva válik kézzelfoghatóvá a változás folyamata. Míg a regrutavacsora
elsősorban családi és szűk baráti körben zajló esemény, addig a csőszfelvo-
nulás az egész falu előtt történő látványos, a közösség majd minden tagját
aktivizáló ünnepi alkalom. A fiatalok számára formálisan is megkezdődik a
végleges elválás a gyermekkortól, *ez egy olyan búcsúztató* – mondta 2007-
ben a csőszbíró édesanyja.

Aktuális kérdés azonban, vajon mi lesz a sorsa a csőszöknek a kötele-
ző sorkatonai szolgálat megszűnése után? Gyimesben, úgy tűnik, egyelőre
nem rendítette meg a fiatalok kedvét ez a gyökeres változás. Sőt, minden bi-
zonnyal értelmezhető úgy is, mint egy olyan jelzésszerű esemény, mely im-
máron egyedül képviseli a felnőtté válás folyamatának betetőződését. Ezzel
együtt jár e státusváltás korhatárának módosulása is, a fiatalabb generációk
irányába. Ha ugyanis ez lesz egyetlen jele a felnőtté válás bekövetkezésének,
akkor az ma már 19 éves korban megtörténik (és jelzésszerűen befejeződik),
mert eredetileg, mire a katonaságtól a legény leszerelt, korábban 22-23,
újabbán – a katonaidő rövidülése következtében – 21 éves volt. A felnőtté
válás korszakhatárának módosulását erősíti az az új átmeneti rítus is – a
maturandus –, amely hivatalos keretek között, ünnepélyes formában nagy-
korúsítja a 18. életévüket betöltött fiatalokat.

Az érintettek számára, úgy tűnik, e változás nem hoz gyökeres fordula-
tot. Az eddigi, egy-két éves tapasztalat alapján egyelőre nem tapasztalható a
máréfalvi példa, azaz hogy a regrutavacsora elmaradásával a szüreti felvonu-
lás szokása is lassan elsorvadna. Arra a kérdésemre, hogy *Most akkor mi lesz,*

hogy nincs katonaság már? 2007-ben a csőszbíró így felelt: *Semmi. Lesz szüreti bál, s nem visznek katonának.* A sorozási papírt ugyanis továbbra is megkapják a 19 éves fiúk, mert nyilvántartásba veszik a fiatalokat háború, mozgósítás, vagy ostromállapot esetére, melynek bekövetkeztekor minden 20. életévét betöltött férfi számára kötelező válik a katonai szolgálat.

Az idősebb generáció sokkal borúlátóbb e kérdés megítélésben, s máris jóval nagyobb jelentőséget, s általános romlást tulajdonítanak a katonaság elmaradásának, mint amilyen hatása (egy-két év alatt) valójában lehet:

Szerintem úgy összevigyűlt. Úgy szintén az életnek egy formasága eluszódott, eltörülődött, hogy ezt a katonaságot kivonták; má nincs es az a rend, meg nincs es az a fegyelem. Nem tud senki semmit... Tegyük a sapkát a fejünkre, s megyünk előre.

Szakirodalom

BALÁZS Lajos

1992 „Ez nekünk úgy jött, hogy csináljuk...” Kortárstalálkozók. Vizsgálódás egy új keletű ünnep körül. In: KESZEG Vilmos (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 1.* Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 106–133.

BARABÁS László

1998 *Forog az esztendő kereke. Sóvidéki népszokások.* Mentor Kiadó, Marosvásárhely

GAGYI József

2007 Zöld fenyvesek között Kék Lagúna. Átmeneti rítusok, rituális kalandok. In PÓCS Éva (szerk.): *Maszk, átváltozás, beavatás. Vallásetnológiai fogalmak tudományos megközelítésben.* (Tanulmányok a transzcendensről, V.) Balassi Kiadó, Budapest, 188–200.

FÉL Edit

1981 Regruta. In ORTUTAY Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon 4.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 332.

van GENNEP, Arnold

2007 *Átmeneti rítusok.* MTA Néprajzi Kutatóintézete–PTE Néprajz-Kulturális Antropológia Tanszék–L’Harmattan, Budapest

KUNT Ernő

1987 *Az utolsó átváltozás. A magyar parasztság halálképe.* Gondolat Kiadó, Budapest

NAGY Ilona

1994 Korcsoport-találkozó. Adalékok egy antropológiai elemzéshez. In KISS Mária (szerk.): *Folklór és Tradíció VII. A tradicionális műveltség továbbélése*. MTA Néprajzi Kutatóintézet, Budapest, 157–163.

POZSONY Ferenc

2006 *Erdélyi népszokások. Egyetemi jegyzet*. (Néprajzi Egyetemi Jegyzetek, 1.) Kriza János Néprajzi Társaság–BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék, Kolozsvár

SZÉKELY Ferenc

1999 *Jeles napok, ünnepek, szokások Vadasdon*. Erdélyi Gondolat Könyvkiadó, Székelyudvarhely

TANKÓ Gyula

1996 *Gyimesi szokásvilág*. Erdélyi Gondolat, Székelyudvarhely

TÁTRAI Zsuzsanna

1990 Szüret. In HOPPÁL Mihály (szerk.): *Magyar Néprajz VII. Népszokás, néphit, népi vallásosság*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 203–205.

TÁTRAI Zsuzsanna – KARÁCSONY MOLNÁR Erika

1997 *Jeles napok, ünnepi szokások*. (Jelenlévő múlt.) Planétás Kiadó, Budapest

TURNER, Victor

2002 *A rituális folyamat. Struktúra és antistruktúra. A Rochesteri Egyetemen (Rochester, New York) 1966-ban tartott Lewis Henry Morgan-előadások*. Osiris Kiadó, Budapest

UJVÁRY Zoltán

1997 *Népi színjátékok és maszkos szokások*. Multiplex Media–Debrecen U. P., Debrecen

VASAS Samu – SALAMON Anikó

1986 *Kalotaszegi ünnepek*. Gondolat Kiadó, Budapest

VEREBÉLYI Kincső

2005 *Minden napok jeles napok. Hétköznapok és ünnepek a népszokások tükrében*. Timp Kiadó, Budapest

1. Gyimesi legények a katonaságnál (ismeretlen fotós)

2. Csőszbíró és csőszbíróné a 2005-ös gyimesközéploki szüreti felvonuláskor

3. A csőzlány szalaggal díszíti a csőzlegény lovát. Gyimesközeplok, 2005

4. Csőzsmise a hidegségi plébániatemplomban (2007)

5. Szüreti felvonulás, elöl a csőszbíró vezeti a menetet. Hidegség, 2007

6. A szüreti felvonulás rendezett sorai a gyimesközéploki műúton (2005)

7. A gyimesközéploki csőszök tánca a hidegségi vendéglő előtt (2005)

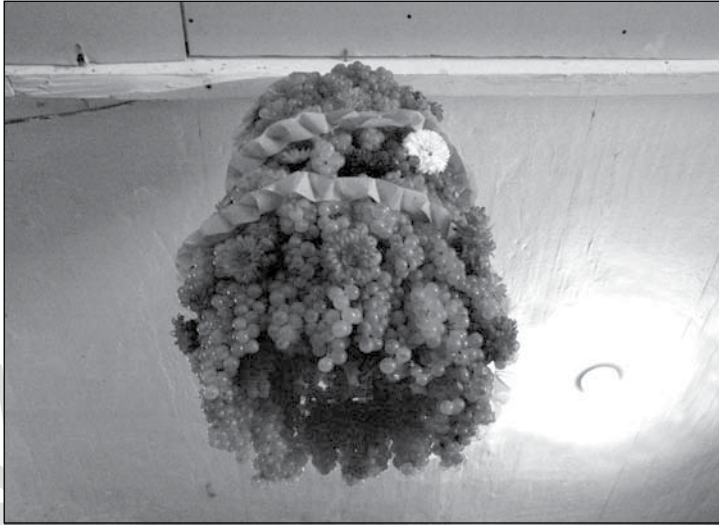
8-9. A csőszök megtisztelik – borral kínálják – és az esti bálba hívogatják a szüreti felvonulást néző ismerősöket. Hidegség, 2007

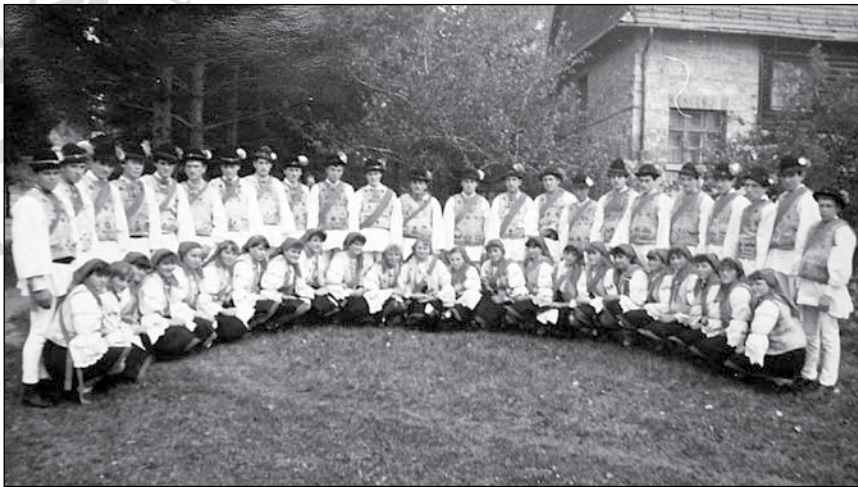
8-9. A csőszök megtisztelik – borral kínálják – és az esti bálba hívogatják a szüreti felvonulást néző ismerősöket. Hidegség, 2007

10. „Eregetés“, a ló ugratása virtusból (a fényképezést külön kérte a csőszlegény). Hidegség, 2007

11. A szüreti bálban elárvezett koszorú, amelyet a csőszlányok készítettek.
Hidegség, 2007

12. Csőszlegények és -leányok koszorúja. Gyimesközplok, 1980-as évek vége (ismeretlen fotós)

László Lilla

Katonaság és biográfia.

A háborús élmény helye az élettörténetben

Bevezetés

A nyomhagyás egyik legkézenfekvőbb alakzatáról, az élettörténetéről, illetve ennek a háborús élményekkel való kapcsolatáról lesz szó. Tulajdonképpen azt vizsgálom, hogy milyen helye van a háborús emlékeknek az élettörténetben.

Balázs Dezső, az adatközlőm, aki nagyapám is, naponta elmondott egy-egy részletet életéből. Kitüntetett helyen voltak a háború és a fogság idejéről szóló történetek, ezek közül néhányat szó szerint mondott újra, de minden alkalommal ugyanolyan fontosságot tulajdonítva nekik, mintha legelőször mondta volna őket. Balázs Dezsőnek nincsen írott élettörténete, mindössze egy lapokból összefűzött füzetben őrződött meg egy általa írt rövid feljegyzés az 1944–1946 közötti periódus fontosabb eseményeiről.

Az általam vizsgált történetek „mesterséges” előidézés eredményei. Első ízben 2001 decemberében kértem meg Balázs Dezsőt arra, hogy háborús élményeit mondja el feljegyzés végett. Ezt követte még egy beszélgetés 2003 októberében, majd még öt alkalom 2005 március–áprilisában. Bár először az volt a szándékom, hogy kizárólag a háborús élményeket vizsgálom, rájöttem, hogy azok elválaszthatatlanok Balázs Dezső számára az élettörténet többi részétől. Ezért 2005 márciusában már azt kértem tőle, hogy mondja el egész életének történetét. A háborús élmények egy részét már korábbról ismertem, meglepődve vettem észre, hogy az élettörténet elmondásakor sok olyan, a háborúval kapcsolatos élményt is felelevenít Balázs Dezső, melyet máskor nem szokott elmesélni.

Balázs Dezső

Balázs Dezső 1923. szeptember 28-án született Árpástón. Hat éves volt, amikor édesapja kivándorolt Amerikába, magára hagyva feleségét és négy gyermekét. Négy gyerek közül legidősebb lévén, Balázs Dezsőre hárult a

családfenntartó szerep, mert édesapja csak 28 év után tért haza Amerikából. Balázs Dezső hét éves kora óta dolgozott. Életének kitüntetett periódusa az 1944 és 1946 közötti két év, mialatt katonaként részt vett a második világháborúban, majd hadifogolyként dolgozott különböző nyugat-európai országok munkatáboráiban. Hazatérte után megnősült, és két gyerek apja lett. Ma legyengült, dolgozni képtelen ember, aki háborús élményeit életének történeteivel együtt mindig szívesen mesélte bárkinek, aki meghallgatta.

Pályaszakaszok

Az élettörténet a múlt eseményeinek újraírása folytán jön létre a történetmondás jelenében, az egyén újrainterpretál bizonyos eseményeket, egyeseknek kitüntetett szerepet tulajdonítva. A múlt eseményei közül, ahogy Ricoeur mondja, bizonyos preferenciaszabályok szerint válogatunk: csak a számunkra lényeges eseményeket őrizzük meg (Ricoeur 1999: 51–68). Tény tehát, hogy az „átélt életvalóság” és az „elbeszélte történet” nem azonosak. Bár a tények kitörölhetetlenek, a múlt értelme folyton változhat. Folyton átstrukturáljuk, átírjuk életünk eseményeit, egy koherens narratívumot formálva.

Balázs Dezső szövegeit nem csak a kronológia szervezi, bár az időbeli sorrend kétségtől meghatározó rendszerező elve a történeteknek. A háborús élmények és a fogságban töltött periódus eseményeinek elmondásakor a kronologikus elv jobban érvényesül, de a későbbi történéseket asszociációs módon köti egymáshoz a szövegmondó.

Az élettörténet a fordulópontokat is kijelöli, azokat a jelentős életeseeményeket, melyeket McAdams „nukleáris epizód”-nak nevez, ezek olyan kiemelkedő fontosságú események az élettörténetben, melyet az egyén az újrainterpretálás által „hoz létre” (McAdams 2001: 157–174). Balázs Dezső élettörténetében az általa jelentősnek tartott események segítségével felállíthatóak a pályaszakaszok.

Kora gyermekkor (1923–1929/30)

Balázs Dezső élettörténeteinek egyetlen része sem vonatkozik a kora gyermekkor periódusára. Életének első hat évről nincsenek emlékei, s Balázs Dezső nem használja más rá hagyott emlékezetét az „üresen maradt helyek” kitöltésére, csak onnan kezdi történeteit, ahol már emlékei vannak. Édes-

apjuk 1929-ben elhagyta a családot, és vagyonszerzés reményével Dél-Amerikába, Argentínába ment. Egy utólag írt utazónapló-szerű füzetben megörökítette az egyhónapos út viszontagságait, és ottlétének első éveit. Ebben elmenetelének okaként tartozásait említi, amiket képtelen volt fizetni.

Gyerekkor (1930–1938)

Balázs Dezső négy osztályt végzett. Elbeszélése alapján a szolgálást említi ennek okaként: *Négy osztályom van: mind szolgáltam*, valószínűleg azért is, mert legtöbbször nem otthon tartózkodott, hanem ott, ahol szolgált. Kihangsúlyozza azonban aényt, hogy kicsi, erőtlen gyerek lévén nehéz munkát kellett végeznie: járt az erdőre fáért, kihordta a ganét, ennek ellenére nem kapott elfogadható enivalót.

Ifjúkor (1938–1944)

A majdnem 9 év szolgálás a konfirmálással ér véget, ezt követően már nem kell szolgálania, hanem otthon él és dolgozik. Ennek az időszakasznak kitüntetett eseménye a magyarok 1940-es Erdélybe jövele.

Balázs Dezső számára a második világháború 1944 augusztusában kezdődött, amikor bevonult katonának, majd szeptemberben kivitték Kőszegre. A bevonulás is fordulópontnak számít Balázs Dezső életében, fontosságát jelzi a tény, hogy mindig megadja a pontos dátumát a bevonulásnak: 1944. augusztus 29.

Háború és fogság (1944. szeptember 28.–1946. szeptember 28.)

Balázs Dezső két évet tölt a háborúban, amerikai hadifogságban. Élettörténetében kiemelt helyet kapnak a fogságban történt események, ezekre emlékszik legpontosabban, és narrációjában ezeket mutatja be legrészletesebben.

Munkásévek (1946. szeptember–1953)

Fogságból való hazaérkezése után Balázs Dezső téglakészítéssel foglalkozik a környező falvakban. Öccse a háború alatt kimaradt az iskolából, hazatérte után neki kellett gondoskodnia öccse taníttatásáról, mert a középső testvér, Ákos, katona volt.

1953-ban nősült meg, elvette a Magyardécse határában levő Csonkáson született Dénes Klárát.

Egy fedél alatt (1953–1958/59)

Miután megházasodott, Balázs Dezső feleségével együtt lakott a szülői házban, ahol édesanyján kívül Ákos testvére is élt Rózával, a feleségével.

A család élete 1958 novemberében megváltozik, ekkor tér haza 28 évi távollét után id. Balázs Dezső Argentínából. Ekkor már két unokája volt.

A kollektív és kommunizmus (1959/60–1985)

E periódusban a munka válik meghatározó tényezővé, és mikor visszaemlékezik, adatközlőm szembeállítja akkori munkavégző, erős énjét mai munkaképtelen énjével.

Aktív öregkor (1986–1998)

Gazdálkodással, kosárfonással foglalkozik, és idős kora ellenére vállalja a rá háruló munka részét. Ezidő alatt három unokája nő fel, akik – úgy érzi – megteszik mindazt, amire neki nem volt lehetősége (iskolába járnak, idegen nyelveket tanulnak).

Ágyhoz kötöttség ideje (1999-től)

1998–1999-ben nagy változás történik Balázs Dezső életében: egészségi állapota rohamosan romlani kezd, elveszíti korábbi erejét, úrrá lesz rajta a betegség. Számára a munkaképtelenség jelenti a legnagyobb csapást.

A háborús élmények helye az élettörténetben

Balázs Dezső élettörténetében általa is legfontosabbnak tartott periódus az a két év, mialatt részt vett a második világháborúban, és nyugati hadifogságban volt. Mohay Tamás szerint az elmúlt kétszáz évben minden generáció életében meghatározó tényezővé váltak bizonyos történelmi események. Ezek közül a legfontosabb az 1848–1849-es szabadságharc, az első és a második világháború (Mohay 2000: 760–790).

A fronton és a fogságban tapasztaltak alkotják azokat a történeteket, melyek állandóan visszatérnek visszaemlékezéseikor. Fontossága abból is kitűnik, hogy élettörténetének nagy részét e két év eseményeinek elbeszélése alkotja. Ez a legutóbbi beszélgetésekkor is megfigyelhető, amikor Balázs Dezsőt arra kértem, hogy életének történetét mondja el, ekkor a háborús élmények a szöveg 25%-át teszik ki. Előző történetmondásokkor a háborús élménytörténetek a szövegtörzset 60, illetőleg 45%-át teszik ki. Háborús élmény és élettörténet tehát szorosan összekapcsolódnak Balázs Dezső szövegeiben. Életének eseményei tulajdonképpen a háborús események köré koncentrálnak, ez válik önmaga legfontosabb meghatározójává. E kettő szoros összefüggését, sőt, *azonosságát* az adatközlő számára érzékelteti a tény, hogy amikor a háborús élmények elbeszélésére kérik fel, ezeket mondja: *Én tudom az önéletrajzomat elmagyarázni.*

A háborús élmények elmondását igen pontos dátummeghatározások kísérik, ez a későbbi történetek elmondására nem jellemző. A háborús élmények kapcsán olyan események is felidéződnek, amelyeket Balázs Dezső nem élhetett át közvetlenül, mégis bekerülnek az élettörténetbe: például Horthy lemondása, Erdély átadása a románoknak. Az egyén mindig valamilyen nagy történelmi folyamat részeként akarja látni magát.

Adatközlőm szinte mágikus szerepet tulajdonít a dátumoknak, ugyanis a furcsa véletlen folytán elmenetelének és hazaérkezésének dátuma szeptember 28., Balázs Dezső születésnapja. Ezt az egybeesést minden alkalomkor megjegyzi: *Két év után jöttem haza. Születésem napján indultunk, csütörtök este, és két évre, szombaton éjjel érkeztünk Túlavízre, Rettegre éjjel, szeptember 28-án, születésem napján, szombati nap jöttünk.*

A frontra menő csoport első fontos megállója Kőszeg volt. Itt katonaruhába öltöztették, s gyakorlatozni vitték őket. Kőszegen tapasztalja meg első ízben Balázs Dezső, hogy milyen a háborúban: állandóan szembesül az orosz fenyegetéssel, emellett az angol gépek sem jelentik a biztonságot. A Kőszegen és környékén történtek elmondásakor felidéződnek a számára kedves emberek, akikkel soha többet nem találkozott. Kőszegen egy hentes látta el a katonákat, aki naponta vágott valamilyen állatot, és a katonáknak is szívesen adott belőle. Rábatótfaluhoz is egy ott élő hentes alakja kapcsolódik, akinek a nevére is emlékszik a történetmondó: Német János. Ő több ízben is enni ad a katonáknak. Balázs Dezső számára a sok étel a jóléttel van összefüggésben: a háborús történeteknek már az elején megteremtődik egyfajta szakadás az addigi és az azt követő élet, illetve a háborúban eltöltött életszakasz között. Minden borzalma ellenére a háború nem jelentette

Balázs Dezső számára a nyomorgás, éhezés, halál idejét, az a rövid periódus volt, amikor életét jólét, pihenés, gondtalanság jellemezte.

A következő eseményt újabb dátum jelzi: december 3-án elvitték a katonákat Brandenburgba. Az úthoz egy mindig visszatérő, humoros történet kapcsolódik: a vonaton a katonák megtelnek tetvekkkel, amitől csak a december 7-i megérkezés után, a fertőtlenítéskor szabadulnak meg: *Közbe' a vonaton megtóttünk tetüvel. Magyarországon nem volt tetü, ott a vonaton teltünk meg. Emlékszem éjjel ahogy megérkeztünk, vitték fertőtleníteni a ruhákat, adtak tiszta ruhákat. Azokba' nem csíptek a tetük. ...Akko' a németek éjjel, a szakaszvezetővel fertőtlenítettek. Jól aludtunk aztán, ha megdöglöttek a tetük.*

Brandenburgból április elején menekülnek el az orosz előrenyomulás elől. Érdekes története az eseménysornak a három falubeli egymásra találása egy német tiszt csűrjében: Dzsádzsá Jenő megtalálja a már előrehaladt Balázs Dezsőt és Elemért. Az amerikaiak május másodikán fogják el Balázs Dezsőt.

Az elmondásban nem érezhető a fogságba eső esetleges félelme. Balázs Dezső számára inkább érdekes, mintsem félelmetes volt, ahogy a *néger, nagy néger katonák* bekerítették őket, és édességet dobtak nekik. Az elbeszélő a történet egyik változatában jelzi, hogy mégis félt, de rögtön előrejelezve kimondja, hogy nem volt mért félnie: *Tata gondolta, úgy megvernek, de nem bántottak.* A foglyokat rövid ideig Berlinbe viszik, majd Brüsszel a következő megálló, itt 10 napot tartják őket, ezalatt emberségesen bánnak velük, ételmezt is bőségesen kapnak. Brüsszelben a foglyoknak katonasátrakat kell kiásniuk, 10 nap múlva viszont Edingenbe viszik őket, ahol már kiásott sátrak várnak rájuk. Az edingeni táborban töltött idő alatt a foglyoknak nem kellett dolgozniuk. E négy hónapra Balázs Dezső úgy emlékezik vissza, mint egy hosszú nyaralásra, hiszen az élelemről nem kellett gondoskodniuk, édességet is sokszor kaptak. A tábori kosztot mindig részletesen leírja: *tejes teát adtak reggel–este... tejes teát, víz helyett, négy deci teát.* Az edingeni tartózkodás fontos eseménye az 1945 karácsonyának megünneplése. Vallásos ember lévén, Balázs Dezső örömmel vett részt a karácsonyi műsorban. Azt is említi, hogy Úrvaországát is osztottak a foglyoknak.

A négy munka nélküli hónapot öt nehezebb hónap követte Munsterlagerben. A foglyokat főleg sírásni vitték. Adatközlőm részletesen bemutatja, hogyan temették el az ismeretlen hősöket. Arra is emlékszik – természetesen az emlékezet ferdítő hatásával –, hogy milyen szöveg szerepelt a temető zászlóján: *Engliss und amerikániss csimitirisse eroj.*

Balázs Dezső igyekszik érdekes és humoros történeteket szőni szövegébe. Munsterlageri tartózkodásuk alatt kiemelkedő esemény a foglyok számára szervezett verseny, aminek díjai a célpontba helyezett dzsemes kenyerek voltak: a foglyoknak szaladniuk kellett értük. Balázs Dezső büszkén emlékezik vissza nemcsak arra, hogy gyorsan tudott szaladni, és két szeletet is szerzett, hanem arra is, hogy az egyiket odaadta egy román fogolynak, aki nem volt olyan ügyes, mint ő, és egyet sem tudott szerezni: *Összetettek két szeletet, ilyen-olyan dzsemmel. Öregség szerint beosztottak, én még 21 éves voltam, leghátul, öregek előtt. Én bal szélén voltam, tudtam szaladni! Elvettem két szeletet. Azt mondja egy román: Eu să nu ieu? Di ce n-ai fugit? Adtam neki is. Aztán kacagtak az angolok.*

A fogság ideje alatt a magyar foglyok elhatárolódnak a románoktól, ez utóbbiak negatív figuraként jelennek meg, mert fenyegetik a magyarokat Erdély átadása után, hogy ellátják a bajukat, ha hazaérnek. Negatív szereplőként ábrázolódik az a román fogoly is, aki 24 kincstári órát lopott a raktárból Munsterlagerben, és elfogták, majd megvonták tőle egy időre a cigaterrát. Balázs Dezső humorosan, enyhe kárörömmel meséli el történetét. A lopást természetesen azonnal észrevették, a regáti katonát pedig megbüntették: *A décseiekkel, Dezsővel jártunk a ruharaktárba. Volt sok ruha, ing, mindenféle angol ruha, és óra is, kincstári óra, a katonáknak. Egy regáti lopott 24 órát, ott látták, nem lehetett: észrevették. A ruhával, bakancsral nem törődtek, me' nem volt leltárba'. De az lopott kincstári órát. Megtalálták, elzárták a regátit harminc napig barakkba. Megvonták a cigarettát tőle, az volt a büntetése.*

A fogság ideje alatt a foglyoknak nyelvtanulási lehetőségük is volt. Balázs Dezső elmarasztalja egykori önmagát amiatt, hogy nem tanult meg angolul vagy németül, bár néhány szóra még ma is emlékszik.

Mindent az itthonhoz viszonyít, itthoni szemmel lát. Azt lát meg és ír le a környező világból, amit kulturális háttere megláttat vele, amihez a szülőföldön is szoros kapcsolat fűzi: *cseresznyefák virágzanak, meggyfák, meleg. Szintén e sajátos itthoni látásmód nyilvánul meg az angol repülőgépek leírásában, melyek úgy jöttek, mint az ülő a csirkére, tyúkokra, alacsonyan a hegyek felől.*

Balázs Dezső hosszasan mutatja be a hazatérést. Négy katona és egy tiszt kísérté a foglyokat Temesvárig, mert fennállt annak a veszélye, hogy orosz katonák elfogják és fogságba viszik őket. Többször megemlíti az angolok amiatti csodálkozását, hogy a mocsok miatt nem tudták használni a mellék-helyiséget: *A rendőrségen a kaszárnyában nem tudtunk bemenni a vécébe,*

olyan piszok volt a vécén. Csodálkoztak az angolok. Nekik porszonál véce, mint az uraknak, tisztaság, le a kalappal.

Temesvárról ábécé sorrendben engedték haza a visszaérkezett katonákat, Balázs Dezső az elsők között volt. Annak a történetnek, amely a hazaérkezés pillanatát örökíti meg, mára már állandósult formája van. Balázs Dezső a Szamoson túli rokonainál száll meg. A hazatérés részletesen leírt esemény, noha csak egy éjjelt és egy reggelt foglal magába, Balázs Dezső mintha kitágítaná az időt.

A hazatérés részletezésének tulajdonképpen az a szerepe, hogy kihangsúlyozza fordulópont jellegét, hisz ez jelenti a későbbi nehéz munkával eltelt évek kezdetét.

Más falubeli fiatalokkal, illetve öccsével és barátjával való találkozásakor (ők elébe mentek az úton, mert híre ment hazajöttének) Balázs Dezső önmagát kívülről látatja, olyannak, amilyenek testvére és barátai látták: *Túlavízen voltak fiúk, leányok, kinn a tehenekkel, nem volt csorda.*

– Ní, Dezső, ní milyen kövér Dezső! Akkor mikor átjöttem a hajón, jött Ernő és ez a Pitti, Kicuj Pitti, akivel csináltuk a téglát, jöttek előmbe.

– Hogy vagy olyan kövér, Dezső?

– Te hogy vagy olyan sovány, Pitti?

– Egész nyáron csináltuk a téglát Órben, s nem adtak csak pergelt laskát. Azt mondta Pitti. Másik évben aztán na, Dezső, te is: Debrek, Kisdebrek, Ilosva, Árpástó, Décese, Báton, Kudu, kellett fizessük az iskolát Ernőnek, két évig kimaradt, amíg oda voltam, nem járt iskolába, édesanyám nem tudta fizetni, nem volt pénze szegénynek.

Az öregség narratívuma

Az európai kultúrában az idősek elbeszéléseire a regresszív narratívum jellemző, mely az idő múlását negatív értékeléssel kapcsolja össze (Gergen–Gergen 2001: 77–120). Az öregség nagyon kevés helyen jelenik meg pozitív értéként. Az ázsiai országokban az öregkor pozitív jelentéstartalommal telített, kultúránkban viszont álromantikusnak tűnik az a kép, mely az öregkort mint tisztelettel körülövezett időszakot festi le.

Balázs Dezső történetei az öregségről, saját öregségéről egyértelműen negatív képet festenek. Ennél fogva minden, ami a múlthoz kötött, átesztizált formában jelenítődik meg: a fogság is a szorongás és félelem helyett a fiatalság, erő, derű, játék és jólét periódusaként ábrázolódik. Ez egy utólagos

„átírásnak”, megszépítésnek az eredménye. A későbbi, nehéz munkával eltelt éveket az öregség periódusa követte, mely gyengeséggel és a korábbi én teljes megsemmisülésével járt együtt.

A jelen mindig a múlttal való kontrasztban létezik:

Most már nincs olyan hangom, mer' már megöregedtem én is.

Nem tudok dolgozni, s nem tudok felmenni a szőlőbe, annyira fáj a lábam már.

Nem tudok beretválkozni, ha reumás a kéz.

Most beteg vagyok, reumás, szemem operálták, gyomrom, gyomorsérv, reuma: nyomorék vagyok. Kínnak élek a világon.

Elkapott a reuma is, nem tudok járni se.

Nem érek egy fokhagymát.

Kínnak élek a világon.

Érdeemes figyelni a keserű öniróniára, mellyel Balázs Dezső önmagáról beszél. Jelzi azt is, hogy vége van a kommunizmus korlátainak, ezt felváltották a betegség korlátai: *Akko' metszettem a fákat... most nem bírom a kezemet. A kollektív most tönkre ment, most már szabadok vagyunk.* De milyen szabadság az, ha az ember ágyhoz kötött, és szeretteinek mindennapi segítségére szorul?

Az élettörténet teleológiája

Emberi mivoltunkból szükségszerűen adódik az igénye önmagunk meghatározásának, „ontológiánk” levezetésének. (Hankiss 1980: 30–38). Azt, hogy kik vagyunk legegyszerűbben azokból az eseményekből szűrhetjük le, melyeket alkalmasnak találunk élettörténetünk részévé tenni. Történeteket szövünk önmagunk köré, melyeket folyton újraigazítunk, aktuális énképünk alátámasztása érdekében: „we are constantly revising our memories to suit our current identities” (Gillis 1996: 3). Általuk határozzunk meg identitásunkat, fejezzük ki értékrendünket, a világban elfoglalt helyünket, társadalmi és kulturális hovatartozásunkat. Minden életről szóló beszámoló, legyen az írott vagy elbeszél, elsődleges funkciója az én definiálása. Ez az egyén szocializációját (Pataki 2001b) is elősegíti, hisz a történetek az alapvető eszközeink, hogy önmagunkat a társadalomban érthetővé tegyük.

Az élettörténet megírása vagy elmondása hasonló funkciót tölt be, mint amilyent az egyiptomi ember életében síremlékének és sírfeliratának az elkészítése jelentett: célja az, hogy a történet főszereplője az utókorra hagyja

önmagát, megalapozza saját emlékezetét, élettörténete által irányt mutatván a róla szóló megemlékezések milyensége felé (Assmann 1999: 165). Természetes, hogy ezáltal a megszólaló bizonyos értelemben kitarulkozik hallgatói előtt, megmutatja önmagát, ezért bátran elmondhatjuk Foucaulttal együtt, hogy „az írás [és az önmagunkról való beszéd is] önmegmutatkozás, önmagunkat tesszük láthatóvá általa, és a saját arcunkat mutatja meg a másik embernek” (Foucault 1999: 339). Az élettörténetnek célja az is, hogy a személyes létezés folytonosságát (Pataki 2001c) egy narratív struktúrába szerveződött élményanyag kifejezése által érzékeltesse.

Balázs Dezső minden lehetséges alkalmat megragad háborús élményeinek és élettörténeteinek az elmondására. A hallgatók körét legtöbbször a családtagok teszik ki, de ugyanúgy lehetnek szomszédok, látogatók vagy távolabbi rokonok. Bár fiatalabb korában is verbalizálta a háborús élményeit, ez azóta vált életének kitüntetett cselekedetévé, amióta ágyhoz kötött, járásképtelen. A folyton mesélni akarásnak célja lehet az, hogy szót kapjon, öngazolást nyerjen abban a kis közösségben, melyben él. Ez összefügg azzal a ténnyel, hogy a három fiútestvér közül neki mindig marginális helyzete volt, nem volt szava a családban. Élettörténete által válaszolni próbál arra a ki nem mondott kérdésre, hogy tényleg háttérbe szorított figura-e, tényleg nem sok hasznát veszik munkájának? Szövegéből kiérződik a nemleges válasz: ezért is hangsúlyozza minden beszélgetésünkkel kisebbik öccse felnevelésében játszott óriási szerepét, e tette által minősítvén önmagát, kiemeli azt is, hogy ő fizette ki a vámot, amikor édesapja öccsének csomagot küldött Amerikából, és barátjával együtt Ákos testvérének is készített téglát, hogy megnagyobbíthassák a házát.

A múlt eseményeire való visszagondolás és ezek elmondása az idős, korábbi életmódját feladni kényszerült Balázs Dezső számára a jelenből való menekülési alternatívát jelent. Emiatt a múlt megszépült eseményei hangsúlyozódnak élettörténetében. A jelenről való beszéd célja, hogy tudassa, de inkább elpanaszolja rossz egészségi állapotát, és fájdalmát amiatt, hogy Ákos öccse sohasem látogatja, sógornője pedig tettetesként értelmezi betegségét. Ezzel függ össze egy élettörténetnek a fentiekben már említett célja: az igazság kimondása, igazságszolgáltatás a bántások elszenvedéért.

Annak ellenére, hogy e dolgozatban elemzett szövegek „mesterséges” szituációteremtés szüleményei, az elmondás és a történetek közti válogatási mód által Balázs Dezső üzeni akar a kérdező utódnak is: élettapasztalatai átadásakor nevelni akarja, példát szeretne emelni (Nagy Olga 1982: 145–162) számára. Ez a vonatkozása élettörténeteinek akkor válik hangsúlyossá,

mikor saját erkölcsi-etikai-viselkedésbeli normáit közvetíti történetek által. Sokszor kihangsúlyozza, hogy a fogság ideje alatt a bőséges étel mellett cigarettát is kaptak a foglyok, de ő elutasította a cigarettát. Hasonló magatartásra ösztönzi implicite unokáját is ezáltal. A bajtársakkal való együttérzése, a nőekkel való tisztelettudó magatartása, a családért való önfeláldozó munkavégzése, a templomba járása mind olyan burkolt jelzések, melyek az utódok nevelését szolgálják.

Élettörténet, háborús élmény és identitás

Az embernek igénye van arra, hogy egyedinek, egyszerinek, másoktól különbözőnek mondhassa magát. De ezzel egyidőben szükségét érzi annak is, hogy egy vagy több csoporthoz is hozzátartozzék, hiszen emberi mivoltunkból következik a másokkal való viszonyok kialakítása, s e viszonyhálóban való élés. Emiatt beszélhetünk egyéni-, illetve csoportidentitásról. Élettörténet és identitás között szoros kapcsolat van: akárcsak az élettörténet, melyet a jelen perspektívájából ír át, rekonstruál az elbeszélő, az identitás „sem fellelt, hanem konstruált” (Borneman 1999: 209), melyet az emberek történeteik által alkotnak meg. Az identitás élettörténetünk eredménye, de felfogható úgy is, hogy „maga az élettörténet” (McAdams 2001: 160). Időbeli önazonosságunk tudatát úgy érzük el, hogy a múlt emlékeinkben őrzött eseményeit állandóan újrainterpretáljuk úgy, hogy azok megfeleljenek pillanatnyi önképünknek. Identitás és kommunikáció közt szoros kapcsolatot lát Assmann, ugyanis szerinte a „beszéd a csoportalkotás legnemesebb szerve. A beszéd teszi lehetővé a kommunikációnak azokat a formáit, amelyekre embercsoportok épülnek.” (Assmann 1999: 138) Hasonló a véleménye Tóth Máriának, szerinte az egyén tevékenységével és másokkal való kommunikációja során konstruálja meg identitását (Tóth 1998). A személyes identitás fenntartásához szükséges az emlékezőképesség, hasonlóan a csoportidentitás fenntartása is igényel emlékezőképességet, azzal a különbséggel, hogy a csoportemlékezetnek nincs neuronális alapja, hanem kulturális alapja van (Assmann 1999: 89).

Balázs Dezső történeteinek mondása által megkonstruálja identitását. Nem csak a történetek árulnak el valamit az elbeszélőről, hanem az is, hogy milyen szelekciós elveket használ kiválasztásukkor, azaz hogy mit mond el, és mit hagy ki élettörténetéből. Az egyéni identitás mellett (mely természe-

tesen szintén folytonos átírásnak, változásnak az eredménye) Balázs Dezső létrehoz történetei által több szintű csoportidentitásokat is.

A saját világból való kilépés fordulópont jellegére utal a tény, hogy a háborúban való részvétel lehangsúlyozottabban formálja adatközlőm identitását. A fogságban levésnek is identitásképző funkciója van. Hazajövele után a tény, hogy túlélte a háborút és fogságot, tette őt különlegessé, egyedivé, az évek során pedig az időbeli távolság miatt kuriózzummá vált a háborúban való részvétel.

Balázs Dezső különös tudás birtokosa, mely számára egyénítő jellegű. Az élettörténet elmondásakor folyton reflektál e tudására: idegen nyelvű szakvakra, kifejezésekre emlékezik, igyekszik újdonságokat is mondani. Természetesen a felidézett idegen kifejezések az emlékezet ferdítő hatása folytán idéződnek fel (*Engliss und ámerikániss csimitirisse eroj*). Emellett felidéz dalszövegeket, melyeket a fronton énekeltek a katonák:

*Verje meg az Úr a nagy gyakorlóteret,
De sok újonc rúgja rajta a gyepet,
Kerülgeti már a bukfenc, járja de járja,
Így hát, jó anyám, nem megyek szabadságra.*

*Baka vagyok Kőszeg város szélébe',
Barna kislánt ölelek a sötétbe'.
Szabad már a Kárpátalja
Minden kislány csak bevallja anyjának,
Hogy nem kell útlevel az udvarlójának.*

*Kislány vigyázz, a bakával ne cicázz,
Kislány a tűzzel ne játssz!*

*Rongy a ruhám
Sátor az én palotám*

A munkának is identitásképző szerepe van. A kommunizmus és kollektív évtizedei alatt (de már az alatt is, amíg gyerekként szolgált) Balázs Dezső számára a munka az életének és identitásának meghatározó elemévé vált. Szembeötlött a beszélgetések során, hogy adatközlőm soha nem tér ki az ünnepnapok elbeszélésére (csak olyan esetben említődnek, amikor valamilyen fontos esemény kapcsolódik hozzájuk – elhalálózás, esküvő), csak a mun-

kával eltöltött időt hangsúlyozza, azokat a tevékenységeket, amelyeket élete során végzett. Emiatt válik ily módon kivételessé, kitüntetetté az a négy hónap, mialatt a fogságban volt és nem kellett dolgoznia, mert ez nem ismétlődik meg máskor, csak a jelenben, amikor munkaképtelen (természetesen ez a jelenben negatívumként ábrázolódik).

Jelenkori idő és munkaképtelen énje számára kompenzatorikus jellegű az az identitás, melyet a háborúban való részvétel miatt mondhat magáénak. Emiatt annak ellenére, hogy aktív korában is megvolt ez az identitása, most, amikor nem képes dolgozni, nagyobb szüksége van rá. Ez is oka lehet a folyton mesélni akarásnak. Jelenkori önmagáról szóló történeteiben a beteg ember identitása valósul meg. Jól tükrözi e tényt az a beszélgetés, melyet a décei emberrel folytat adatközlőm: úgy alakítja a beszélgetést, hogy folyton betegségére tereli a szót.

Balázs Dezső nem sokat beszél családjáról, néhány fordulópont jellegű eseményen kívül nem említ mást, ezt nagyobbik öccse általi marginalizáltsága okozhatja. A családba való tartozásnál nyomatékosabb a fogolytársak, munkatársak csoportjába való tartozás. A szülőföld mellett az őt körülvevő emberekhez való viszony is tükrözi az én identitását. Mindkét szövegben kihangsúlyozódik öccsének taníttatása, de a közeli családtagok csak a második szövegben szerepelnek: itt a gyerekek és az unokák bemutatásának szintén identitásalkotó funkciója van. Az utódok hangsúlyozott jelenléte ugyanakkor az idős ember számára mégis nyit valamilyen perspektívát a jelenben a jövőre nézve: ők azok, akik tovább életetik őt: *Aztán most gyönyörködöm két unokámba'. Lilla meg Kati, mind a ketten rendes leányok, tanulnak angolul, németet.* Balázs Klára: *Három unokád van.* Balázs Dezső: *A másik, Bercinek fia, Komáromban.* BK: *Az messze van.* BD: *Abban gyönyörködök, gyönyörködünk a feleségemmel együtt.*

A jelen perspektívájából átértékelődnek bizonyos fiatalkori magatartásformák is: Balázs Dezső bánja, hogy nem használta ki a lehetőséget az idegennyelv tanulásra (*Nem dolgoztunk semmit s tanárok voltak, mindenféle tanító, papok is. Aztán milyen az ember, a falusi paraszt: menjünk haza. S most bánom, mért nem tanultunk. Szerencsére a leányok, unokáink tanulnak angolul, németül.*), de kompenzálja az, hogy az utódai megteszik, amit ő nem: *Szerencsére a leányok, unokáink tanulnak angolul, németül, Mind a kettő tanul sofőrnek. Angolul.*

A vallási közösségbe való tartozás is fontossá válik az élettörténetben: Balázs Dezső kihangsúlyozza templomjáró voltát, illetve az is kiérződik szövegéből, hogy ellenzi a szektákat. Identitásmegőrző szerepe van a foglyok

számára a fogságban való Úrvacsora-vételnek és a karácsonyi ünnepélyen való részvételnek: a kulturális emlékezet által¹ nyilvánítják ki nemcsak a református valláshoz, hanem egy nemzethez való tartozásukat is. A ceremóniális kommunikáció identitásmegetartó funkciójáról Jan Assmann ír: „a rítusok arra valók, hogy elevenen tartsák a csoport identitásrendszerét, az önzonosság tekintetében releváns tudásból juttassanak a résztvevőknek.” (Assmann 1999: 142)

A magyar nemzethez való tartozás tudata hangsúlyozottan jelen van az élettörténet szövegében, és összefügg a sztereotipikus nemzetkarakterológiával. A fogság ideje alatt elhatárolódnak a magyar foglyok a románoktól, ez utóbbiak negatív figuraként jelennek meg, mert fenyegetik a magyarokat Erdély átadása után, hogy ellátják a bajukat, ha hazaérnek. Negatív szereplőként ábrázolódik az a román fogoly is, aki 24 kincstári órát lopott a raktárból, és elfogták, majd megvonták tőle egy időre a cigarettát. Történetét humorosan, enyhe kárörömmel meséli el Balázs Dezső. A román nép jellemének ábrázolásához hozzátartozik annak elbeszélése, hogy az angol tisztok, akiknek tiszta *porszonál vécéjük* volt, csodálkoztak a mocskos román mellékhelyiség miatt. A kollektív bevezetése, a földek eltulajdonítása, a munka meg-nem-fizetése, az ország nyomorba taszítása, édesapja keresetének elvétele mind olyan események/tények, melyeket Balázs Dezső a románok tettének tulajdonít. Fontos története a fogságból való hazatérésnek a zsoldként kapott 36 márka beváltása: Németországban 80 kiló kenyeret vehetett volna adatközlőm, a Curtici-nál beváltott pénzért Romániában még egy kilót sem tudott venni. A jelen gazdasági helyzet sem biztató számára, a múlt ilyen viszonylatban is pozitív fényben ábrázolódik: *És szecsckája is volt* [Németh Jánosnak], *nem mint nálunk: most sincs semmi*.

Az oroszok is egyértelműen negatív szereplői a történeteknek. A tőlük való menekülés mellett Balázs Dezső konkrét esetet is említ e nép negatív színben való feltüntetése érdekében: a komáromi vasútállomáson egy részeg orosz katona az álló vonat alá esett, egy angol tiszt húzta ki, megmentvén a haláltól: *Ott is megállt a vonat, s egy orosz odabújt a vagonkocsi alá: részeg disznó*. Amikor az orosz katonákat jellemzi, együttal a cigányokról

¹ Assmann az emlékezet külső dimenzióját négy részre osztja: mimetikus, kommunikatív, kulturális emlékezet és a tárgyak emlékezet. A kommunikatív emlékezet a közelmúltra vonatkozik, olyan emlékeket őriz, melyeket az ember megoszt kortársaival. Rövid időintervallumig létezik, a „mindennapok történelme” rajzolódik ki általa. Ezzel szemben a kulturális emlékezetet ünnepekkor hozza mozgásba a csoport, a múlt szilárd pontjaira utal, ezek az események pedig az emlékezés által mitizálódnak (Assmann 1999: 49–50).

létrehozott sztereotípiát is működteti: *Láttuk, hogy piszkosok az oroszok, mint a mocsos cigányok*. Balázs Dezső elhatárolja magát (és nemzetét) azoktól a népektől, akikről negatív képet alkot történeteiben.

A nemzethez való tartozás összefügg a szülőföldhöz való ragaszkodással. A narrációt megszakító rövid leírások tartalmazzák az itthoni tájakra való utalást is, az elbeszélő kiépíti azt a teret, melyben lejátszódik élettörténete: tájélményeket, helyhez kapcsolódó érzéseket, hangulatokat közvetít. Balázs Dezső minden újat itthoni szemmel lát, az itthonhoz viszonyít: *Vittek gyakorlatozni egy olyan fennsíkra, mint a Pogyérj. Az Odera olyan, mint a Szamos, csak jár a gőzhajó*. A sajátos természetközelség is meghatározó énjének megalkotásában: nagyon sok helyen megjelenik a napszakoknak vagy az évszakoknak a leírása.

Azt lát meg és ír le a környező világból, amit kulturális háttere megláttat vele, amihez a szülőföldön is szoros kapcsolat fűzi: *cseresznyefák virágznak, meggyfák, meleg*. Az emberek hajlamosak belelátni az idegen dolgokba saját kultúrájuk elemeit. Balázs Dezső az idegen földön nem tud nem itthoni perspektívából tájékozódni, a domborzatot, az eseményeket itthoni domborzati formákhoz, eseményekhez, tárgyakhoz köti. Bartlett mutatott rá, miután kísérleteket végzett 36 emberrel, hogy sokszor az, amit észlelésnek nevezünk, tulajdonképpen felidézés². Szintén e sajátos itthoni látásmód nyilvánul meg az angol repülőgépek leírásában, melyek *úgy jöttek, mint az illü a csirkére, tyúkokra, alacsonyán a hegyek felől*.

Önmagáról szóló történeteinek kívül Balázs Dezső belefűzi mások történeteit is életrajzi elbeszélésébe: „egy élettörténet egysége... semmiképp sem zárja ki a mássá válást, és egyenesen feltételezi a másokhoz fűződő kapcsolatok egész sokaságát” (Tengelyi 1998: 527). Ez azért is fontos, mert az egyén csak másokon keresztül ismerheti meg önmagát³, illetve mások tettein keresztül ítéli meg önmaga tetteit.

² Bartlett kísérleteket végzett annak vizsgálata érdekében, hogy az emberek mire és hogyan emlékeznek bizonyos dolgokra. Harminchat embernek mutatott ábrákat, ezek fokozatosan bonyolódó rajzokat tartalmaztak (a mértani idomoktól kezdve a tintafoltokig). Megfigyelte, hogy hajlamosak az emberek belelátni a rajzokba azt, ami szorosan kapcsolódik saját élettérükhöz. „Az észlelés lyukait annak segítségével tölti be, amit hasonló helyzetekben észlelt”. (Bartlett 1985: 52)

³ Az énünk dialogikusan épül fel: csak a mások által közvetített módon, másokban tükröződve juthatunk el önmagunkhoz (Pataki 2001a).

Összegzés

Egy életet nem lehet keretekbe zárni, a róla szóló történetek is csak gyenge töredékei annak az örömmel, fájdalommal, félelemmel, meglepetésekkel átítatott sokszínűségnek, ami az élet. Történetei által Balázs Dezső válaszolt önmagának, nekem és azoknak, akik meghallgatják, s bár egyik szövegében elhangzik az *Osztán megszűnt minden* kijelentés, énjének történetei által kontinuitása van.

Befejezésként idézni fogom azt a néhány sort, melyet Balázs Dezső emlékkönyvébe jegyzett le. A szöveg tömören, dátumokra szorítkozva örökíti meg a bevonulás és fogságba kerülés néhány eseményét. Többnyire ezeket a dátumokat idézi fel Balázs Dezső szóbeli visszaemlékezéseiben is, melyekben a dátumok csak jelzések, ezek ürügyén felidéz egy teljes múltbéli világot:

Balázs Dezső

Bevonultunk Besztercére 1944. Augusztus 29.én. A. 26. III. Oktober 6 odikán érkezünk Kőszegre. Decemer. 3.dikán indultunk németországba, Rábatotfaluba megérkeztünk. December. 7 dikén. Brandenburgba. 1945 Január. 29.dikén mentünk Pozdánba. Február 1.én érkezünk vissza Brandenburgba. Február. 4.én indultunk Berlinbe, február 5.ikén megérkeztünk. Február 11én visszamentünk Brandenburgba. Április. 12 én mentünk Frankfurtba. Május 2-án estünk Amerikai fogságba. Május 18 ikán adtak át az angoloknak Május 26.ikán mentünk a szlovák táborba, otvontunk két nap. Julius 9 dikéig voltunk a magyarok közt és akor elhejezték az Erdélyiek közé. Szeptember 14.kéig voltunk német országba. 16 ikán megérkeztünk Brükszelbe. Ott ültünk. 26-ig. 26.án eljöttünk Enghienbe.

Szakirodalom

ASSMANN, Jan

1999 *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban.* Atlantisz Kiadó, Budapest

BARTLETT, Frederic C.

1985 *Az emlékezés. Kísérleti és szociálpszichológiai tanulmány.* Gondolat Kiadó, Budapest

BORNEMAN, John

1999 Elbeszélés, genealógia és a történeti tudat: a széthulló személyiség. In: THOMKA Beáta (szerk.): *Narratívák 3. A kultúra narratívái*. Kijárat Kiadó, Budapest, 197–216.

FOUCAULT, Michel

1999 Megírni önmagunkat. In: Uő: *Nyelv a végtelenhez*. Latin Betűk, Debrecen, 331–344.

GERGEN, Kenneth J. – GERGEN, Mary M.

2001 A narratívumok és az én mint viszonyrendszer. In: LÁSZLÓ János – THOMKA Beáta (szerk.): *Narratívák 5. Narratív pszichológia*. Kijárat Kiadó, Budapest, 77–120.

GILLIS, John R.

1996 Memory and Identity: the History of a Relationship. In: Uő (ed.): *Commemorations. The Politics of National Identity*. Princeton University Press, Princeton, 3–24.

HANKISS Ágnes

1980 „Én-ontológiák”. Az élettörténet mitologikus áthangolása. In: FRANK Tibor – HOPPÁL Mihály (szerk.): *Hiedelemrendszer és társadalmi tudat*. 2. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest, 30–38.

McADAMS, Dan P.

2001 A történet jelentése az irodalomban és az életben. In: THOMKA Beáta (szerk.): *Narratívák 5. Narratív pszichológia*. Kijárat Kiadó, Budapest, 157–174.

MOHAY Tamás

2000 Egyének és életutak. In: PALÁDI-KOVÁCS Attila (főszerk.): *Magyar Néprajz VIII. Társadalom*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 760–790.

NAGY Olga

1982 Realista törekvések a népi prózában. In: KÜLLŐS Imola (szerk.): *Az életrajzi módszer alkalmazása és eredményei a néprajzban és az antropológiában*. (Documentatio Ethnographica, 9.) MTA Néprajzi Kutató Csoport, Budapest, 145–161.

PATAKI Ferenc

2001a Élettörténet és identitás. Új törekvések az én-pszichológiában. In: Uő: *Élettörténet és identitás*. Osiris Kiadó, Budapest, 225–308.

2001b Az önéletírás „dramaturgiája”: az élettörténeti forgatókönyvek. In: Uő: *Élettörténet és identitás*. Osiris Kiadó, Budapest, 309–359.

2001c Életesemények és identitásképzés. In: Uő: *Élettörténet és identitás*. Osiris Kiadó, Budapest, 360–405.

RICOEUR, Paul

1999 Emlékezet – felejtés – történelem. In: THOMKA Beáta (szerk.): *Narratívák 3. A kultúra narratívái*. Kijarat Kiadó, Budapest, 51–68.

TENGELYI László

1998 *Élettörténet és sorsesemény*. Atlantisz Kiadó, Budapest

TÓTH Mária

1998 Az élettörténetben megjelenő etnikai identitás. In: SZŰCS Alexandra (szerk.): *Hagyomány és modernizáció a kultúrában és a néprajzban*. Néprajzi Múzeum, Budapest, 77–92.

Balázs Lajos

Egy fogolytörténet néprajzi vonatkozásokkal

A fogolytörténet, amit elemzés alá vettem, nem eltűnt katona története, és számomra nem „műfaji” szempontból érdekes most, ám büszke lennék, ha ilyen elbeszélést tudnék konstruálni. Az sem elsődleges célom, hogy bemutassam, egy adott helyzetben – Keszeg Vilmost idézve – „mi történt, mit tett, mire képes az ember” (Keszeg 2002: 6), noha mellőzni sem tudom, hiszen az, amit feltárni akarok, nem választható le az események szövetéről.

A fogolytörténetek többsége – elbeszélések, dokumentumfilmek – drámai vagy tragikus élethelyzetekről szól: a kínzás, éhezés, a fizikai és lelki tortúra, a tömeghalál, fagyhalál, a szublimált emberi szenvedés stb. története. Az én fogolytörténetem, melyet 1987-ben gyűjtöttem Csíkszentdomokoson, szintén nem nélküli a fenti szenvedésleltárt, ám mégsem ezért lett fontos a számomra. Közlése nem föltétlen egy tényfeltárás, egy tanúvallomás – noha szerintem minden fogolytörténet tanúvallomás egy elképzelt nagy tárgyaláson – publikálása, hanem egy fogolysors másfajta megvilágításba való helyezése. Néprajzkutatói látásom engem arra készítet, hogy a megkerülhetetlen történések mögött felfedezzem, hogy a fogolysors mint nem tapasztalt, nem tanult élethelyzet a paraszti hagyományokon, kultúrában nevelkedett embert milyen helyzetbe hozta. Pontosabban, a népi kultúra rendszerében szerzett sajátos tudását, élettapasztatát, morálját másfajta alkalmazásra kényszeríthette-e? Érvényesíthető-e hadifogsági helyzetben, mint merőben más sorshelyzetben a paraszti kultúra által modellált sajátosan férfiúi személyiségi vonások együttese?

Amit előre elmondhatok az általam lejegyzett fogolytörténet alapján, annyi, hogy a fogság a paraszti műveltség, a népi kultúra, tudás, erkölcs és szemlélet másfajta provokációja, kihívása volt, de kiemelném, hogy ez a kultúra az életben maradás esélyét nem kis mértékben növelte is.

A narrációban sajátosan a más emberré és hőssé válás, az észrevétlenül vezéregyenységgé válás helyzeteit követtem, kénytelen vagyok ismételni, olyan sorshelyzetekben, amelyekben az elbeszélő ösztönösen saját személyiségébe ivódott paraszti mentalitását, tudását, reflexeit ösztönösen vagy

tudatosan hasznosította a helyzet kívánta módon anélkül, hogy paraszti lényege eltorzult volna.

Az én elbeszélőm olyan ember, aki mintha küldetéssel született volna – születésekor beírták az imakönyvbe –, akiről a társai megéreztek, hogy ő különb ember: ezért panaszukkal, bajukkal, válságos helyzetükkel és végzetes döntésükkel hozzá fordultak, szavára hallgattak, noha sem ő magát, sem mások őt nem kiáltották ki vezérükké. És mégis azzá emelkedett, mint a paraszti társadalomban ez történni szokott minden olyan élet- és sorshelyzetben, amikor és amihez vezető kellett.

Szabó Árpád az ő neve, született Csíkszentdomokoson, 1911. március 11-én. Négy osztályt végzett, serdülő- és fiatal korában pásztorokodott, lovászokodott, a fogságból haza kerülve földműves lett. Az 1930-as években a román katonaság kötelékében szolgált, fogságba magyar katonaként esett. Négy évet volt az Uralban fogoly, 1948-ban szabadult. 1998-ban távozott az élők sorából.

Ő nem tanult magas hadtudományokat, erkölcsstant, szónoklattan, de magával vitte és hagyományos környezetétől több ezer kilométerre, idegen környezetben is hasznosítani tudta a paraszti műveltségéből szerzett összetett és rafinált tudását. A paraszti kultúra értékrendjét, világlátását, erkölcsiségét, etikáját, észjárását alkalmazni tudta és konvertálni is a helyzet kívánta másfajta személyiségjegyekre.

Tradicionalis paraszti létérzéséből eredő előrelátásából, *a sohase lehet tudni, mire lesz jó* pragmatikai elvtől vezéreltetve mindenkivel eltépett a focsani-i gyűjtőtáborban egy-egy darab kósót, és ezzel úgy készített elő egy ütközetet, amire előre nem is gondolhatott, és azt úgy nyerte meg a veszített háborúban, a németekkel szemben, mint egy igazi népmesei hős. A történet paraszti hőse idegen nyelven is tudott és próbált értekezni, alkura jutni az arrogáns ellenséggel, és amikor látta, hogy próbálkozása sikertelen, tudta, hogyan kell elkezdeni a cselekvést, illetve hogyan és milyen kéznél lévő eszközzel kell kiprovokálni a zendülést. Ő tudta, hogy mivel lehet világítani a lágerben, amikor nem volt mivel világítani.

Megvetette a kishitúséget, ésszel, leleményességgel, bátorsággal és megfontoltan lépett fel: stratégiának is nevezhető székely parasztsvezér lett belőle. Ő az, aki rendet tudott teremteni az önzés és kapzsiság, éhség és szomjúság okozta káoszban, akárcsak a népmesében, az elosztandó javak tekintetében. Aki paraszti módon racionalizálta a fogyasztást és ezt pardon nélkül rákényszerítette a felsőbbrendűség tudatával és gögijével viselkedő, velük sorsközösségben levő németekre is. Stratégiai megfontolásaival, taktikai lépéseivel az éhhaláltól mentette meg a társait.

Élményszerűen tud mesélni; a múltra, az apák sorsára emlékező ember. A helyzetet mindig szemléli, nem elhamarkodott döntést hozó parasztvezér. A kritikus helyzetekben nem a könyörgés és siránkozás útját-módját választja, hanem előbb a józan párbeszédet, s ha ez nem vezet célra, akkor a határozott fellépést, vagy a pszichikai sokkolást.

Ő az, aki a mások sorsát felvállaló nemes lelkű jellemember, és bajtársként Jean Valjean-i, illetve népmese hősi teljesítményre képes. Képes volt mindent megszokni: a halott szagot, a halott testétől elálló fagyott kar fejével való lecsapásának rettenetét, a forrázatlan csalánevést.

És végül, ő az optimista székelyparaszt és mesefigura, aki mindenem felül tudott kerekedni. Akinek optimizmusát a vele társadalmilag hasonlító Svejek és Zorbász, a görög, optimizmusához tudom hasonlítani, mert a hitvesztett, morálisan és fizikailag is összeroskadt bajtársát talpra állította, a tragikus végkifejletet győzelemre fordította. Az ő szava nem Éva kiáltása Ádámmal: „Anyának érzem, óh! Ádám magam”, hanem férfiúként az életről lemondani készülő férfiú tudatába lopja be a gyermeket nemző újra férfiúvá válás távlatát, a nemzőképesség becsvágyát (*Fiad lesz!*¹), a családi és társadalmi lét értelmét. És mindezt úgy hitelesítette, hogy ígéretet tett arra, hogy a születendő gyermek minden sorsfordulóján, a hagyomány szerint mindig mellette lesz. Igazi, eszményi, látónoki hőshöz méltón szavát betartotta: úgy történt minden, ahogyan előre megmondta, és úgy tett mindent, ahogyan megígérte.

És most következék maga az elbeszélés:

Én, Szabó Árpád, Csíkszentdomokoson születtem, 1911. március 11-én, 10 óra 10 perckor. Úgy írta bé édesapám az imakönyvbe! Hogy miért csak engem, s miért nem a testvéreimet is, nem tudom.

Négy esztendő voltam az Ural tövibe, s hogy min mentünk keresztül, azt mondom el magának, tanár úr.

Az oroszok itt fogtak el Menaság s Potyond között, a Fiság fejjibe. Onnat aztán áthajtottak az Úzba. Ott temettünk két hétig, legalább százán. Csak ami az úton volt, s az útról látszott, azt temettük el. Ami nem látszott, vagy bennebb volt, arra nem jutott idő. Hát ott rengeteg [ember] volt az út mellett kétfelől: orosz, német, magyar, civil s fehérség, gyermek s mindenféle.

Nem lehetett hozzájuk nyúlni, me má meg vótak szagosodva. Úgy álltunk örökké, hogy a szél ne rejánk fújja a szagot. A gödröt a halott mel-

¹ A parasztember általános vágya, hogy az első gyermeke fiú legyen.

lé ástuk, me másképp nem lehetett ásni, s akkor két lapáttal, a fejünket félrefordítottuk, belé taszítottuk vagy belérántottuk a gödörbe, s akkor a földet gyorsan nyomtuk reá. Úgy es úgy beszédtük azt a szagot, hogy, bocsnattal legyen mondva, ha szeleltünk, valóságra olyant szeleltünk, mint a halott amilyen. A szájunkon ugye bévettük a szagját, s az orrunkon. Egy hétig enni se tudtunk, úgy teli voltunk a szaggal, hogy rosszul vótunk belé. De kellett csinálni, aztán beléjöttünk.

Aztán kihajtottak Szeredába, s ott vótunk egy pár nap. Voltak ügyesek, akik el tudtak szökni. Eccer engem es egy hívutt:

– Árpád bá, most ehejt bújjunk ki!

– Te, meglátnak, s meglőnek, mondtam.

És kibújt, s haza jött, s ma is itthon van, nem volt fogságba. Én nem mertem kibújni, ugye ő fiatalabb vót, legény vót, s ő kibújt, s itthon tőtötte az egész életit. S én négy esztendőt odavótam.

Szeredából Brassóba hajtottak. Megháltunk Tusnádon s Sepsiszentgyörgyön.

Értünk épp bé Szentgyörgyre [ti. Sepsiszentgyörgyre], s arrólfelől jött egy szekérvél egy öregember. Hatalmason meg vót rakodva lucernával-e, herével-e, nem tudom. Elég annyi, hogy mü, ahogy mentünk, kétfelé kellett váljunk, hogy a szekeret elkerüljük. Az oroszok jöttek hátul, s éppe kezdett szürküldödni. S ahogy értünk oda, valamelyiknek eszibe jutott, hogy az oroszok nem veszik észre, s fel kellene másszon a szekerre. Úgy es lett, s lebútt a kötőrúd mellé. S fel a másik utána, s fel a másik, s megrakják a szekér tetejét jól. Oda mind lefeküdtek. Mü a szekérvél szembe mentünk, ugye, úgyhogy a menet vége hamar odaért. Elég annyi, hogy még egy mászott fel, hogy az es szökjék meg a fogságból, s meglátta az orosz. Elordította magát. Igen de az ökrök közi, a szekér rúdjára, s az ágos orrára es vaj öt fel vót csütörködve. Hogy vigyék ki az ökrök az oroszok közül! Az orosz, hogy meglátta azt, amelyik mászik fel oda, arra egyet reaütött, s az asztán visszaesett, s akkor az orosz kezdett felmászni a szekerre, s a fent levők kezdtek leszökdösni, s futni mindenfelé. S hát krü-krü-krü! Istenem! Istenem! S ajj-ja-jaj, trr...! Hogy hányan hótak meg s kik, nem tudom. De mü es megkaptuk a magunkét.

Szentgyörgyön egy épülő iskolába hajtottak bé. Arról vót szó, hogy ott hálunk meg. Ők az ajtót s az ablakokat elállták, aztán, nekünk ott úgy bémutatkoztak az oroszok, hogy egymáson majd felmáasztunk a falra. Két orosz bėjött s kenni kezdett. Ott, akit elértek, a puskatusával úgy megvertek, hogy egész éjjel nyögött, hogy posztult belé.

Én nem mondom, met én erős vótam, úgy mondom, ahogy van, én bébúttam a többi közi, őket bírtam tartani, s engem nem üttek.

Aztán béhajtottak Brassóba. Ott kertet csináltattak velünk, s ott vótunk egy hétig. S akkor aztán felraktak egy vagonra, s bévittek Focșaniba. Ott tartottak öt nap egy csomó németvel. Mü 18-an vótunk Dánfalvától felfelé: szenttamási vót kettő, dánfalvi három, s a többi domokosiak.

A hatodik nap béhúztak egy nagy szerelvényt, s kezdék a németeket felrakni. Mü húzódtunk hátra, hátra, mind hátra. Arra számítottunk, hátha vagy egy jó üres vagont kapunk, vagy nem es marad, s visszavisznek a lágerbe. De a lágerkapun kihajztak-e? Többet oda vissza nem! S akkor mü 18-an megmaradtunk, s vagon nem maradt. Akkor kezdtek hajtani, s egy helyt az orosz az ajtót megnyitotta, „Igyitye!” s ahajt oda bé kellett menjünk. S hát németvel teli van. Őket kétfelé szakították, s münköt középre bé.

Hát ugye mü úgy vótunk, hogy a legelső a hátát az ajtóba megvette, s én ültem az ölibe, az ő mejinek vettem a hátamat neki, a harmadik ült az én ölembe, s úgy 18-an, ahogy le tudtunk ülni. Mü így mentünk egy és fél hónapot, november elejéitől december derekáig. Ha fel akart állni ez, a hátamnál fogva, a bajára, akkor előlem fel kellett keljenek, hogy én es fel tudjak kelni, me másképp ő se tudott vóna. Lefeküdni egyáltalán nem tudtunk. Aztán csináltunk mü helyet kétfelé, met hát azok, a németek, nyújtózkodtak.

Ment a vonat éjjel-nappal. Étlen vótunk: se nem ettünk, se nem ittunk. Három egész napig semmi féle ételt nem kaptunk. Semmit, de semmit! A németek se!

Aztán ennek a Sárosi Jánosnak, amelyik velem vót – még él –, kilenc évvel fiatalabb nálomnál, a lábát egy német megrúgta. S azt mondja nekem keservesen:

– Árpád bá, úgy megrúgta a német a lábomat, hogy szinte eltörött. Mit tudjak csinálni?

– Hadd el – mondtam –, met segítünk rajta.

Három nap után beadták az ételt az oroszok. Két kandérral. De hát az vót a helyzet, ugye, hogy nekünk három kandér ételt kellett vóna beadjanak. Met mü hatvanan vótunk kettő héjával. S akkor az egyiket elvette ez a 20 német, s a másikat elvette az a 20 német. S mü ezt néztük. Eltelt így az első beadás, s el a második. Mondom a többieknek, fiúk, ez így nem jó. Kérdezzük meg, hogy lám, ki tud magyarul vagy románul. S kérdezem magyarul, s nem szólott egyik sem. S kérdem románul, „Care stii romonyesti?” [Melyik tudsz románul?] S erre se szól egyik se semmit.

Met hogy mindent essekeverjek, én tudtam jól rományul. Hát egy román papnál vótam tényleges katona esztendőt s három hónapot. S én ott úgy megtanoltam, hogy amikor haza jöttem, akkor úgy beszéltem rományul, hogy beszéltem magyarul, s hát rományul beszélgetek.

Na hát aztán nem szólott egyik se semmit. Na jó! S akkor adták bé a vizet. Az orosz az ajtót húzta elé, s mikor a német akarta megfogni, akkor úgy megrugtam, hogy a németek alá bément falásig. Ebből nem isztok! S akkor ők krucifixeltek, hogy csak elgyőzték. Németül! Pedig úgy szomjaztunk, olyan es vót, még kétszer is megitta a vizeletjit, mert nem kaptunk vizet. Még háromszor es!

– Hagyjátok el, me minnyá eljő a sorsotok – mondtam –, csak várjatok. Mü es eszünk, nemcsak tük!

Mondom az enyémekek: fiúk, vagy meghalunk, vagy az egész német meghal, s mü es! Vagy ők es esznek, vagy mü es eszünk!

– Mit csinálunk, Árpád bá?

– Mindenkiene van egy sója – mondtam. Egy bog sója.

Met úgy történt, hogy az állomásban, még ott Fogsániban béhajtottak münköt egy raktárba. S ott vót egy rakás só. S mondtam az enyémekek: mindegyik tegyen el egy bog sót. Met tudja az Isten, hogy hova visznek, hátha még szükség lehet a sóra. S melyik mekkorát tudott, de mindegyiknek vót, nekünk tizennyolcunknak egy-egy darab kősó.

S mondom, a sót mindenki vegye kézügyibe! Kezdt szürkülödni, s akkor kérdem még eccer: „Care stji romonyestyi?” Nem szólott most se senki. Jól van! Mondom Sárosinak, hogy annak a németnek, amelyik a lábodot megrugta vót, löj belé a seggibe. Kezdődjék el a menet.

Sárosi békent egyet a bakancs orrával, s az aztán kezdett krucifixezeni. S akkor, tessék elhinni, tizennyolcan eloszlottunk kétfelé. Ide kilenc, s oda kilenc. Én elosztottam őket. Suppantani kezdtük a németeket kősóval. Fele ezt a felit verte, s fele azt a felit. A fejit, orrát, száját, kit hol találtunk a setétbe. Üssed, s üssed! Üssed és üssed!

Na aztán mü olyan rendet csináltunk, hogy hát jól térünk, hát le tudunk feküdni. Mü úgy bévettünk közikbe, hogy vértócsa vót. Mikor annak három napja vót, hármat eltemettek közülik.

A plafonba fel vót kötve sátorlappal s szíjjal egy német. Olyan három V [ti. rangjelzés] vót a karján. S az onnat dirigált le ezeknek, s ezek itt lent csinálták. Na de aztán Mákszem Jánosval mü úgy felnyúlogattunk annak, kősóval úgy elláttuk azt es ott a hegyibe, hogy többet nem beszélgetett.

S hát hogy bévertünk közikbe úristenesen, reggel, mikor megvilágosodott, egy azt mondja, hogy „Care styi romonyesti?”

„– Én!” „Futuz... – kárinkodtam rományul, ahogy csak tudtam. – Sara de ce nu spus? Che styi romonyesti? De ce? Numai pentru voi de muncare? Pentru noi nu trebe? Noi murem de foame si voi muncați? Câte de, perțim in trei și muncăm. Dacă nu, toți murim! Toți muriți aici! Batem până morți.”
[„– Én!” „Basszom a... Az este mét nem mondott? Hogy tudsz rományt. Mét nem? Csak nektek adnak ételt? Nekünk nem kell? Mi halni meg az éhségtől, és ti esztek? Mennyit adni, osztunk háromba és evénk. Ha nem, mind halunk! Mind itt haltok! A halottakig verünk.”]

Ez aztán leadta, hogy mi a helyzet. Attól a perctől akármit adtak és akármeckorát, azt mű elvágtuk háromfelé pontosan; a pokrócot terítettük le: ez a teéd, ez a teéd, s ez az enyém. Én aztán porcióra mindenkinek elvágtam annyi felé, ahányan vótunk. Aztán így mentünk ki végig az Uralig. De hát a németekből aztán ötöt es elvittek tőlünk, me meghótak.

Amelyik tudott rományul, az mind mondta, hogy nem kellett volna ilyen vastagon, s mét vertük úgy meg őket.

„– Mind megütünk” – mondtam neki. „Met tü azt akartátok, hogy köztetek pusztuljunk meg étlen, s azt hittétek, hogy csak a teétek a vagon s minden. Münköt szorítottatok a két ajtó közi, ahol a hideg csap bé.” Met ugyebár Ázsiáig mentünk.

Mikor megérkeztünk egy nyílt mezőbe, pilinkálni kezdett. Ez még világozatkor vót. Éjjél után két óráig hajtottak neki egy oldalnak. Akkorát havazott, hogy a térdünkkel taszítottuk. Aki tudott menni, ment. Tizen-nyolcat lőttek meg, amíg a helyszinre értünk. Met aki nem tudott menni, azt lőtték meg.

S hát mit ad Isten? Abba a lágerbe vittek, amelyiben a 16-os [1916] magyar katonák vótak. Minden úgy vót hagyva, csak a tetejiről a deszkák vótak lehulladozva. Azokat mű megjavítottuk. Annyit csináltak az oroszok, hogy fákat hasítottak el kettőbe, és leborították a gombolyag felivel felfelé. Azon háltunk, abba, ami rajtunk vót. A barakkban nyírfa didóval világítottunk. A nyírfának azt a küsső kérgit, azt megsirítettük, meggyújtottuk, s az olyan szépen ég, mint a gyertya. Sokáig. Ezt itthonról tudtuk. S az orosz es csudálkozott réta.

Másnap azt mondja egy fehérnép, „Nade do cva cselovek!” S arra mondom én, hogy „Pázsálsztá”, kéremszépen. S mentünk, s hát egy kert, s benne olyan dombocskák, s hát kereszt mindegyiken. Cserefából. Kicsi terpe kereszték. S azt mondja a Szesztra, az ápolónő, hogy „Vot papka tibe tam,

kaput idity”. Azután értettem meg, hogy ő mit mondott, met aztán oroszul jól megtanultam. Tolmácsnak most es béállhatnak, ha a lábam bírná. „Papka tibe”, azt mondja, apátok, a ti apátok, „Papka tibe tam szegyit kaput”, „itt vannak meghalva, itt vannak eltemetve”.

Magyar katonák vótak, akiket a tizennégybeli háborúkor eltemettek. Hát abba a lágerba vittek münköt es.

A szesztra tudta, hogy mü magyarok vagyunk. Hát a gyermekek es mondták, „Vengerszki posli domoj, Fritz nyet posli domoj.” Ez az egy vi-gasztalt a legjobban. A gyermekek beszédje. Biztosra vettük, hogy hallot-ták a szüleiktől, hogy a magyarokat engedik haza.

Aztán egy nap béosztottak temetni. Március elejítől április derekáig. Met február farka felé bécsapott a pestis, s aztán minden éjjel 20-25-től 40-ig el minden éjjel ennyit eltemettünk.

Első héten vittük, s úgy gúnyástól vettük belé a gödörbe. Második hét valamennyedik napján hát azt mondják, hogy a fesső gúnyát le kell vetni. S hát eccer azt mondják, teljesen le kell venni az alsó ruhát es. Aztán úgy márciusnak az utossó felitől április derekáig el tizta anyaszült meztelen temettük el ökök.

Mü huszonötön a temetőbrigádba vótunk. Egyebet nem csináltunk, csak temettünk. Gödröt ástunk nappal, s éjjel temettünk. Este, mikor bésötétedett, az öt lovat, me ennyi vót erre adva, a kocsisok fogták bé a számba, hajtották elé a hidegház elejibe, s mü raktuk fel.

A föld egy méter negyven centire úgy meg volt fagyva, hogy a betont jobban lehetett vóna vágni, mint azt. Tűz nélkül nem tudtunk ásni egy-általán. A kovácsok úgy megcsinálták a csákányokat, hogy lehetett vóna beretválnozni velök, de ahogy belévágtad, egy akkorácska a föld színéről felpattant, s több semmi.

Azt mondtam, emberek, tüzet kell tenni a földre! A harmadik rend tűzvel tudtuk keresztül törni, hogy avval má nincs megfagyva. Egy rend tüzet tettünk, s akkor széjjelszedtük, s amennyit tudtunk, ástunk, s még egy rend tüzet tettünk, az es elégett, s még egyet, s az es. De hát aztán tizenöt ember egyebet nem csinált, csak az erdőt vágta. A nyírfát vágta, hasította, hordta, s tüzeltük. Így dolgoztunk. Egy gödörbe az összes egy napi halottat beléraktuk. Akkorát ástunk, hogy amennyit egy este vittünk, az mind belé kellett férjen. Egymásra raktuk belé ökök, mint a gyufát a tokjába. Ha valamelyiknek a karja félre vót fagyva a testitől, biza előre féltünk s szégyeltük, sajnáltuk, de aztán beléjöttünk, s mondtuk: „Pajtás, húzd esze a karodot, met szük az Uralban a hely! Nincs az Uralban hely!”

S hezzavágtunk a fészivel, s akkor a karja leesett, mint az ágesap a fáról, hogy a másikat ne támajsa fel. Ilyen vót a temetés.

Mikor a temetőből bėjöttünk, a lovakot vették átal, mü mentünk öton, fogtuk meg a huszonötnek a sajkáját, me mü külön szobába vótunk, tötötték meg ételvel, s vittük vissza s ettük meg, s feküdtünk le, s reggel hét óráig aludtunk. Nyolc óraker indultunk ki az erdőbe esment gödör ásní.

Tudja-e, április derekáig el, aki meghalt, a meghalt, s attól errefelé aztán esztendő es eltelt, s nem hót meg egy se. Pedig a csihánt ettük. Megforrázták, s megettük. S ha nem, anélkül. Itt a feleségem, megkérdezheti. Amikor hazajöttem a fogságból, megmutattam, hogy a csihánt rántással hogy ettük. Csudálkoztak. Ez a rántás ne: a földből kirántottam, s megettem előttük nyersen. Mind töptek, a könny itt hullott le nekik, úgy sajnáltak. Az én szájamot nem csípte. Megszokta. Meg, met nem vót vér benne. Elvágta az újodot, vagy leütted, csak egy kicsi véres lé jött ki. Színe se vót. Annyi vér vót bennünk. A kosztól! A gyenge kosztól.

Aztán eljött az idő, hogy hazaengednek. Úgy vót, hogy május 10-15. körül indulunk haza. S akkor béütött a malária. Mindenkit béótottak. Aztán az egy hónapot visszarúgott, úgyhogy június 24-én délbe értem ide a házhoz.

Két esztendeig nem tudtak rólam semmit itthon. A feleségemet hitták es férjhez, s készítették s minden. Vót egy jóseember, idefel Sárosútba lakott, s az azt mondta: „Róza, nincs mét várd uradot, met nem jó haza. Ha úgy érzed, s ha olyan ember kerül, menj el férjhez”. „Nem, azt mondta az én asszonyom, én addig férjhez nem menyek, amíg híre nem lesz egy fogolynak, hogy hátra van. Míg haza jó az es.”

Mikor két esztendő letót, akkor minden fogolynak adtak egy levelezőlapot, s öt szót szabadott írni rea: „Jól vagyok, egészséges, a viszontlátásra”, Szabó Árpád.

Még csak annyit akarok elmondani, hogy Mákszem Árpádot én mentettem meg a haláltól. Ezt még el kell mondjam. Hogy én mennyit hurcoltam egy egész nap s egy éjen. Hogy ne löjjék meg. Ha én nem lettem vóna, meglövik szigorán. Ezt tudom bizonyítani: ott van Sárosi János, itt az átjáró mellett, a harmadik házban lakik. Ő tanúsítani tudja.

Mikor hajtottak az Uralba, térdig érő hóba mentünk. Amelyik nem bírta a menést, lötték le. De én fél felől úgy megfogtam, hogy végedes végig vittem azt az embert. Ugye, egyedüli gyermek vót, s olyan kényesen vót nevelve. Az ilyen annál hamarébb elpusztult. Ez se bírta a terút. El kezdte mondani, hogy: „Árpád bá, a fogságot tovább nem bírom. Maga jól bírja,

s maga hazakerül – akkor még magázott, nem vótunk komások –, s mondja meg, hogy ott haltam meg, nem meglótték, hanem végkimerülésbe.”

„– Szedd essze magadot, aki megistenelt! Hát te tíz évvel fiatalabb vagy nálomnál, s elhagyod magadot!? Szedd essze magadot! Menj, dolgozzál, s egyél, amit adnak. Gyűjtsd essze magadot! Meqlátod, hazamenyünk. Fiaod lesz, s megkeresztelem!” S bétót-e? Bétót! Amit én megmondtam. Me leszidtam, lehordtam s minden. Hogy fiatalember létedre elhagyod magadot, hogy posztulj el a gyengességbe.

S hát eltót egy hét, s hát nem mondja, hogy meghal. Hát dolgozik, hát bírja.

Hazajöttünk negyvennyolcba [ti. 1948-ban]. Fia született, me megvót má itthon a felesége. S megkereszteltük. S ott vótunk a kereszstelón, a fia katonavacsoráján, bérmáláson, mindenütt ott vótunk a fiának minden ünnepeén.

A történetet 20 évvel ezelőtt tettem el, mint Árpád bá a sót: hátha valamire jó lesz. Köszönöm a konferencia szervezőinek, hogy kezdeményezésükkel elővetették, és ezáltal késztetést érezhettem arra, hogy eltűnődjek felette.

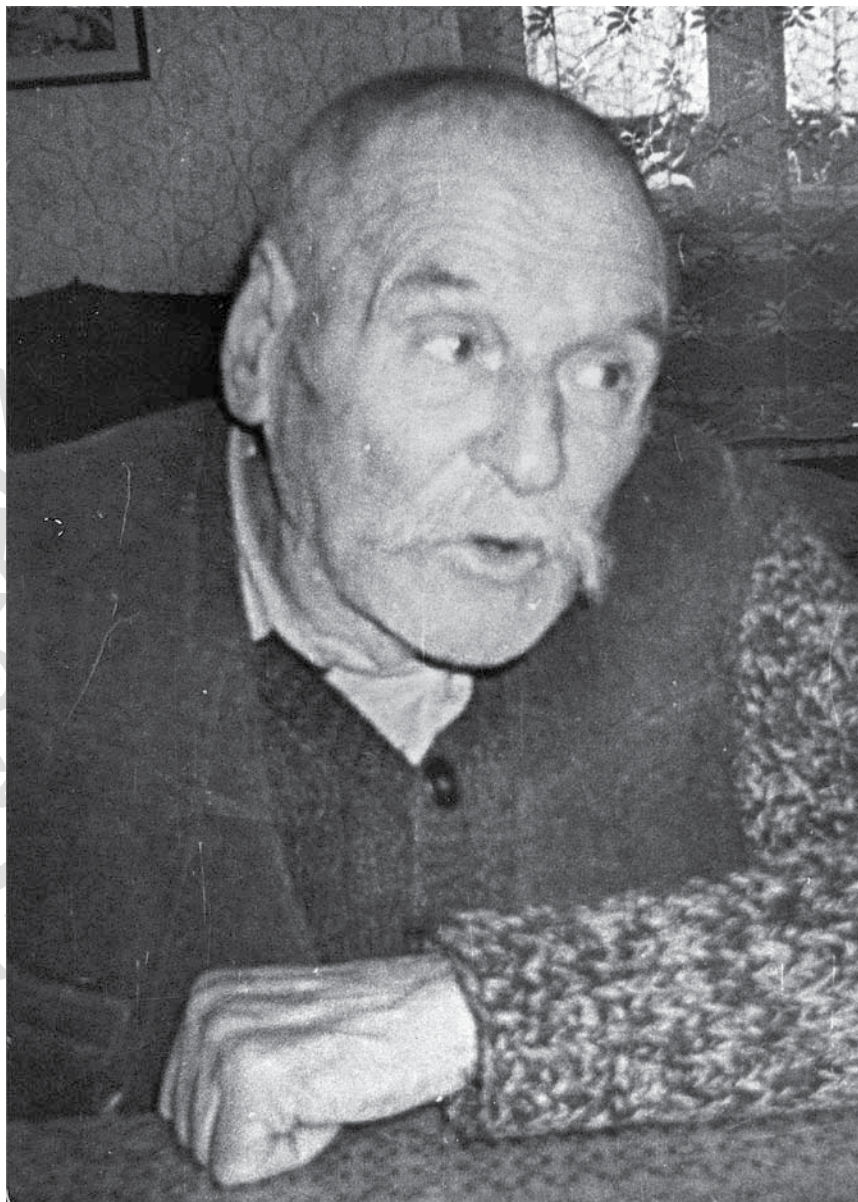
Szakirodalom

FERENCZ Imre (szerk.)

1997 *Történetek a fogságból*. Státus Könyvkiadó, Csíkszereda

KESZEG Vilmos

2002 Homo narrans. In: Uó: *Homo narrans. Emberek, történetek és kon-
textusok*. Komp-Press–Korunk Baráti Társaság, Kolozsvár, 5–27.

Szabó Árpád (1911–1998)

Pozsony Ferenc

Gazdasági élet Zabolán az első világháború idején egy zabolai tüzér leveleinek tükrében

A személyes, közvetlen, orális kommunikáció egészen a 20. század végéig jelentős szerepet játszott a falusi társadalmakban (Keszeg 2008: 81–84). Azonban a 19. század végétől kibontakozó népoktatás valamint a falun élő értelmiségiek (pl. tanítók, jegyzők, kántorok és lelkészek) sokoldalú tevékenysége már alapvetően meghatározta, elősegítette a népi írásbeliség fokozatos kialakulását és a levélírás kibontakozását is (Berecz 1893, Keszeg 2008: 32–65, Lampérth 1918, Ortutay 1962, Pál 1996, Tóth 1994, 1996).

Az első világháború idején (1914–1918) a különböző háborús események közel fél évtizeden át eltávolították az erdélyi férfiakat is saját családjaiktól, szeretteiktől és lakóhelyüktől (József 2003). Az otthon maradt családtagok, éppen a közvetlen kapcsolat hiányában, egyre rendszeresebben kezdtek levelet írni a fronton harcoló szeretteiknek, sokan pedig igénybe vették a helyben élő, levélírásra szakosodott specialisták szolgáltatásait is (Keszeg 2008: 224–248).

Az utóbbi időszakban több erdélyi és magyarországi kutató foglalkozott a világháborús levelek funkcióival, formai és tartalmi jellegzetességeivel, valamint kivételes forrásértékével (Eckhardt 1950, Hanák 1988, Kokó 1999, Keszeg 2008: 116–140, Novotny 1987, Nyíri 1998, Soltész 1988, Szei 1987). A levél elsősorban a közvetett érintkezés és kommunikáció formája, szerkezetét számtalan műfaji, tartalmi kötöttség szabályozza (Keszeg 2008: 225–248). A levél alapvető funkciója az, hogy kitágítja az egyén társadalmi és lokális környezetét, segítségével meg lehet keresni és el lehet érni a térben távol élő személyeket is. Miközben jelentős mértékben kitágítja az egyén földrajzi környezetét és kapcsolathálóját, fontos kommunikatív funkciót tölt be az egymástól térben eltávolodott személyek életében, jelentős szerepe van az információk összegyűjtésében és továbbításában is (Petercsák 1983). A levél jelentős pszichológiai funkciót is betölt, mivel segít „átbeszélni” az égetőbb problémákat, levezeti és feloldja a családon és a közösségen belüli feszültségeket (Eckhardt 1950).

A katonalevelek egy kisebb része kötött, verses formával, esztétikai és poétikai funkciókkal is rendelkezett (Albert 1999, Horváth 1971: 313–316,

Konsza 1957, László 1943, Seres 1984). A bakalevelek szerkezete rendszerint a következő módon szerveződik: kezdődik megszólítással, köszöntéssel, folytatódik a levélíró egészségéről történő tudósítással, a megkapott levelek és csomagok nyugtázásával, majd a címzetthez intézett kérdések, Isten segítségének kérése, valamint a megszólított egészségével kapcsolatos tudakozás következik, végül áldás és szerencse kérése, valamint az elköszönés formulái zárják (Hanák 1988, Kokó 1999).

Dolgozatomat egy olyan háromszéki katona leveleire alapoztam, aki tüzerként harcolt az első világháborúban. Az 1980-as évek elején több száz olyan levél került tulajdonomba, amit a baka még az első világháború alatti években küldött haza szülőfalujába, a háromszéki Zabolára. A legelsőt Brassóban, 1914. augusztus 13-án írta, míg az utolsót Miskolcon, 1918. június 23-án keltezte. Sajnos, a Zaboláról neki küldött levelek nem maradtak fenn. Ferenc tüzér levelei viszonylag rövidek, amit több tényező is alapvetően befolyásolt. Egyrészt a tábori levelezőlap írásra felhasználható területe viszonylag kicsi és behatárolt volt, de ugyanakkor a cenzúra is jelentős hatást gyakorolhatott a szövegek tartalmára meg formájára (József 2003).

A levelek szerzője 1893-ban született Zabolán, Háromszék vármegyében, református, középgazda családban. Szülőfalujában négy elemi és még két kiegészítő osztályt végzett. Bevonulása után levelezőlapjait elsősorban édesapja nevére címezte, de az csakhamar megbetegedett, majd 1915-ben meghalt, s augusztus 14-én el is temették. Ferenc baka, édesapja halála után leveleit már elsősorban testvérének és édesanyjának címezte, akik a frontról küldött lapokat pontosan datálták, amikor azok Zabolára érkeztek. Érdekes tény, hogy a tábori lapok a keleti front különböző csatatereiről általában pár nap alatt szerencsésen meg is érkeztek a címzettekhez. Ferenc baka az első világháború alatt, 1914–1918 között a következő útvonalat járta be: Zabola, Brassó, Nagydisznód, Debrecen, Érsekújvár, Lemberg, Csernovicz, Tölgyes, Sátoraljaújhely, Miskolc, Budapest és Zabola.

Ferenc tüzér lapjai tematikai szempontból több csoportra tagolódnak. Leveleinek nagyobb része szorosán a szülőfalu világához kapcsolódik. Írásaiból körvonalazódnak a szülőfalun belőli kapcsolatai, ugyanakkor bemutatja saját családi, rokoni, generációs, szomszédi és érzelmi hálóját is. Továbbá jelzésszerűen felvillantja a falun belül működő vetélkedéseket, rivalizálásokat, valamint kisebb-nagyobb konfliktusokat is.

A levelek második nagyobb tematikai egységét a nagyvilág, a nagytörténelem eseményeiről szóló beszámolók alkotják. Érdekes, hogy mintha a levélíró ez a téma kevésbé érdekelné. Valószínűnek tartjuk, hogy a cenzúra

is hozzájárult a körülötte zajló *nagytörténelem* jelentősebb eseményeinek tudatos elhallgatásához (József 2003).

A frontról haza küldött levelei azt tükrözik, hogy Ferenc baka mentálisan mindig is otthon volt, gondolatban a szülőfalu megszokott, meghitt világában élt. *Továbbá írjátok, hogy Amálit kifizették. Aszt nagyon jól tették, úgy kell neki.* (1916. V. 22.) *Továbbá írod, hogy elköltözött a jó szomszéd, csak aszt nem írod, hogy hová...* (1916. VI. 1.) *Továbbá írod még aszt is, hogy a házat megvennék, és hogy elagygyátok-e. Hát ha a jövőt tudná az ember, jó volna, hogy netalán haza kerülök, és még elérem azt az időt, hogy megnősülnék, és úgy lenne, hogy az anyós a menyével nem tudna kijönni, akkor talán jó lenne még a kis ház, hogy oda vagy az új asszonyt oda bele zárni hamar. Édesanyámmal sem tudna egy meny kijönni egy fedél alatt, ha már egy házban nem is.* (1916. VII. 25.)

A természet különböző jelenségei még a fronton is felidéztek egy-egy otthoni mezőgazdasági munkafolyamat kezdetét és végét. Például a június számára azt juttatta eszébe, hogy otthon kaszálóidő van. *Az Isten agyon egészséget, aszt kívánom, hogy végezhessek a mezei munkát is, maradok a távolban szerető fiok.* (1914. VIII. 23.)

Továbbá írták, hogy a disznókat elatták, de lehet ocsun is atták, mer it élő sujban épen csak megölik és ráteszik a mérlegre, 75 krajcár kilaja, de hát az ökör a legdrágább vagyis a szarvasmarha. Azért is írom, hogy ne vesztegessék igen olcsón, mer minél tovább, annál drágább lesz, kivált a tinokot ne vesztegessék el, ha lesz miből tarcsák, aszt hiszem, most van is. Írják meg, nem atták-e el a tonokot, aszt hiszem el sem agygyák, a nyulakot pedig írscák ki az istállóból, hogy ne áskálják összevisza. (1915. I. 3.)

Én a Kárpátoki harctéren vagyok az uzsoki szorosnál, jöttünk ide itt vannak a legmagasabb hegyek, most éppen Magyarországnak határán vagyunk tűzállásban, írják, hogy a tavaszi vetőt elvégezték. Itt a hegyek közt ott még most kesztek szántani, a fák csak most rügyeznek. (1915. V. 7.)

Erössen ne küzgyenek a dologgal, csak amennyit lassan elvégeznek, ne szaparcisák a dolgot. De amint írják, most is még szaparcisák a dolgot: glenc darab marha az nagyon sokban tartani, me sok nyári munka... (1915. VI. 13.)

Továbbá írod, hogy már a szénát már haza is hortátok, nagyon jól halattok akkor már a dologgal, az Isten segicscen és aggyon egészséget, hogy végezhessetek a nyári munkát, mert én segíteni nem tudok. (1915. VI. 21.)

Az Isten segítse és aggyon egészséget maguknak is, hogy végeszhessek lassan, mert én segítenék szívesen, csak nem tudok, oly sokszor gondo-

lom, mily jó volna most otthon aratni, meg kaszálni, mintsem itt henyélni... (1915. VII. 29.)

Asztalokat csináltunk és a meleg nyári napokon csak úgy mulattunk. Sokszor gondolom magamban, hogy most Apámék hogy aratnak. Ha most látnák, megirigyelnék az én jó dolgomot. Továbbá írod, hogy már az ősz gabonát learatták. Nagyon jól halattatok a munkával, kivált, ha apám beteg nem lett volna... (1915. VIII. 9.)

Továbbá írod, hogy milyen szépek az állatok és kettőt el attok, melyik nem a legszebbek, ahogy maga Édesanyám jobbnak lássa, úgy csinálja, annyit tarcsanak meg, menyinek elég takarmány lesz a télen át is a lehetőségig. Ócsun ne vesztegessétek el. Arra számítsatok, hogy jó erős jármás marha legyen, mivel jobban lehet végezni a mezei dolgot, mer gyenge marhával nem lehet földet művelni. A dologgal, tudom, megbokrosodtatok, aszt sem tudjátok, melyiket végezzétek... (1915. VIII. 25.)

Írjanak, mi újság, és hogy haladnak a munkával. (1915. IX. 23.)

Írod, hogy elattatok két bornyút. Jobb is, ami felesleges, ha eladjátok. Még amelyiket jobbnak láttok, adjátok el, mert nem lehet tudni, még el is vehetik. (1915. IX. 29.)

Borzasztó, milyen drágaság van, akkor most a marha háromszor olyan drága, mint mikor otthon voltam. (1915. X. 18.)

Hát még hogy vannak, hogy megy a gazdálkodás a télen, jövő tavaszon mi lesz. Írták volt, hogy tűzifát vettek, de aszt nem fejeznépnek való erdőlni. Még ha szabadságra fogok menni, akkor majd segíteném, amit lehet. (1915. XI. 16.)

Írják, hogy disznót is öltek. Jó volna, ha lehetne, vagyis ha tudnának küldeni egy kis tepertyút. (1916. I. 10.)

Továbbá a 27kén írt lapot megkaptam, melyben írják, hogy földrengés volt. Itt mi, lehet észre sem vennők, ha volna is, mer mikor el kezdünk lőni, akkor a föld is mozog, úgy hogy a sajkám a fedezékemben a polcra a földre hull. (1916. II. 2.)

Továbbá jól tettétek, hogy az ökröket elattátok, mer aval is könyebült valamit, csak a tehénnek kapjatok egy jó társat. (1916. V. 9.)

A tehénről írják, hogy vettek és hogy milyen elég szép az ára is neki. Aszt hiszem, hogy nagyobb is, mint a mi volt, a régi. Hát a tehén szarvával mi van? Írják meg, hogy lehet velük boldogulni. Most már annyi fű meg here is a kertben, akkora van, aszt hiszem, hogy lehet nekik kaszálni... (1916. V. 22.)

Hogy a marhának az ára felment, azon ne csodálkozzatok, mer lesz most rövid idő alatt még drágább is, mer hús szűkiben vagyunk. Néha hús helyett

halat kapunk, úgynevezett heringet, de én igaz, nem szeretem, nem is eszem meg most sem, ha ezután kényszerrel rá nem szorulok... (1916. VI. 1.)

Írod, kedves testvérem, hogy megcsináltátok már a szénát, és nemso-kára már arattok. Hát egyebet nem tudok tenni, ahogy tudjátok, végezzé-tek Isten segedelmével... (1916. VII. 10.)

Írtad volt, hogy az mit vetettek, nagyon jó tehén. Hát az borjúzó-e, ird meg, a tinókat pedig meg hagynátok még, ugye, bár van két kis borjú tehén-kék és az fel nőne az anyjuk helyett, és ha aszt a miénk féle tehenet eladná-tok, 5 darab marha maradna 2. tinó és két kis borjú és a tehén. (1917. I. 31.)

Agygyák el a marhákat, és a mi földet kivesznek letakarításra, vala-hogy rendezzék. Én már segíteni nem tudok, katona vagyok és mind ka-tona, úgy is kell meghalni, mer nem lesz vége soha, én már meguntam. Itt kórházba is olyan rossz az étkezés és kevés, hogy nem is gondolják, répa meg káposzta, hogy vagy három nap beteg voltam és legtöbbször eszt a menázsit meg sem bírom enni, hanem tejet veszek 2. korona 40 fillér egy liter, hát ilyen az étel, és egy kis darab málé egy korona, amelyből egyszer-re meg lehet enni négy darabot. (1918. V. 5.)

Amióta katona vagyok, ilyen éhes nem voltam soha... Te Vilma, most már rossz helyzetbe jutottál, sok dolog jut és mi lesz a kaszálóval, ki ka-szálja le a réten a füveket. Annyit búsulok, hogy kellett nekem ilyen beteg-ségbe esni... (1918. VI. 17.)

A katonalevelek mellett, kutatásaink során összegyűjtöttük a család által megőrzött más természetű írott forrásokat is. A levelek, a szerződések, a kü-lönböző kifizetési bizonylatok meg határozatok pontosan és szemléletesen kirajzolják ennek a székelyföldi gazdacsaládnak, valamint faluközösségének a mindennapi életét, életstratégiáját, a háztartások szerkezetét, a különböző csa-ládtagok, nemek és nemzedékek egymáshoz fűződő kapcsolatát, viszonyát.

Zabolán a 20. század elején csak a Mikes grófi család rendelkezett nagy-birtokkal, de a faluban még élt 2-3 vagyonosabb família is (Pozsony 2002: 47–48). A magyar családok jelentős részének tehát csak törpebirtoka volt, s a 6-10 holdnyi területen gazdálkodó földművesek elsősorban családtagjaik szükségleteinek kielégítésére törekedtek, általában önellátó gazdaságot mű-ködtettek. Ferenc tüzérnek közvetlenül az első világháború után összesen 10 hold szántója, 3 hold kaszálója és 30 hektárnyi erdeje pedig három közbir-tokosságban volt.

Az első világháború előtt a háromszéki gazdacsaládokban jól meghatá-rozott volt a férfiak és a nők helye a gazdálkodásban, a família és a falu tár-sadalmi életében. A szántás, vetés, kaszálás, cséplés, erdölés, szerszámké-

szítés, a nagyállatok gondozása valamint a családi gazdaság irányítása elsősorban a férfiak feladata volt. A nők általában a háztartást vezették, főztek, kenyeret sütöttek, mostak, falat tapasztottak, meszeltek, naponta megfejték teheneiket, gondosan művelték a zöldséges kertet, s rendszeresen besegítettek a nagyobb mezőgazdasági munkákba: pl. kapálásba, szénakészítésbe, takarásba, a szálás gabona learatásába, a burgonya összegyűjtésébe (Zakariás 2000: 107–137).

A zabolai gazdacsaládok háztartása és gazdasága a 20. század elején is alapvetően önellátásra épült, éppen ezért nem figyeltek különösebben a piac szükségleteire vagy viszonyaira sem. Szántóföldjeiken hagyományosan kenyérgabonát termesztettek. Továbbá rendszerint a családi telken felnevelt sertések és szárnyasok biztosították a familia hússzükségletét. Gazdaságukban elsősorban a szarvasmarha tenyésztése dominált, azokat felhasználták igavonásra, valamint tej és hús előállítására is (Pozsony 2002: 47).

A 20. század elején a ló még csak szórványosan fordult elő a háromszéki paraszti családok gazdaságában. Tehát a szarvasmarhák lóra való cserélése Háromszéken, az első világháború előtt, még nem fejeződött be. Pénzbeli kiadásaikat (pl. az adóikat) rendszerint szarvasmarhák, bikák és ökrök eladásából fedezték, de abból vásároltak általában boltbeli ruhaneműt (pl. lábbelit), újabb földterületeket, munkaeszközöket vagy fajállatokat is. A huszadik század első évtizedeiben Háromszéken burgonyát viszonylag még keveset termesztettek. A faluban csak az első világháború után épített házak alá terveztek burgonya tárolására alkalmas nagyobb méretű pincéket.

A háborús évek azonban gyökeresen átalakították a zabolai földműves családok korábbi gazdasági stratégiáit és mintáit, mivel éles szakadék következett be életükben. A mindennapi élet diszkontinuitását gazdasági életükben elsősorban az okozta, hogy a munkaképes férfilekosság jelentős részét frontra küldték. Ennek hatására otthon felbomlott a megszokott, békés, biztonságos élet és a ciklikus jellegű gazdasági rend. Gyökeresen átalakultak még a korábban jól működő, nemek és nemzedékek közötti kapcsolatok vagy szerepek is. A férfiak távozása után rendszerint a gazdasszony vette át a háztartás és a gazdaság irányítását. A háborús évek telével már egyre határozottabban intézte a család belső és külső ügyeit: pl. fenntartotta a család kapcsolatait a helyi adminisztrációval, a hivatalos szférával, az egyházzal, s tudatosan ápolta a familia kommunikációját a fronton harcoló férfiakkal, elsősorban a nekik küldött levelek, csomagok és kisebb-nagyobb pénzüsszegek segítségével.

Az első világháború idején fokozatosan megtorpant Ferenc baka családjának korábbi, látványosan felfelé ívelő fejlődése és gyarapodása is. Például

1914–1918 között már nem tudtak egy darab földet vagy erdőt sem vásárolni. Az első években még egy-két tehenet be tudtak szerezni, de utána rendre eladták borjaikat, tinóikat, majd az utolsó években már banki kölcsönhöz is folyamodtak. *Írod, hogy a kötvények megjöttek, hát csak viseljétek jó gondját, vigyázzatok rá és többet ne jegyezzetek 1 fillért se, ez már bővön elég hadi kölcsönben.* (1917. XI. 19.)

Érdekes tény, hogy ebben az időszakban, Zabolán is felértékelődött a szarvasmarha. Ára előbb csak megduplázódott, majd hamarosan megháromszorozódott. Mivel az otthon maradt asszonyok nem tudtak kaszálni, s a széna már a tél közepén elfogyott a csűrből, tavaszig nem maradt elégséges eledel nagyállataiknak. Majd később a tüzelőfát is meg kellett vásárolniuk, habár a családnak a háromszéki havasokban elégséges erdeje volt. Az évek elteltével anyagi helyzetük egyre romlott, fokozatosan elszegényedtek, de megmaradt nagyállataik továbbra is forgótőkájük és létük alapját, biztonságát, aranytartalékát jelentették. A háborús évek végére a család rendre felélte korábbi tartalékait, fokozatosan túlélésre szakosodott.

Az első világháború alatt a Székelyföldön is megtorpant a korábbi folyamatos gazdasági és társadalmi fejlődés, s az önellátás rendre felemésztette a családok korábban megteremtett erőtartalékait. Míg az asszonyok a korábbi években, 1914 előtt a közeli városok (pl. Kézdivásárhely, Brassó) piacán árúsították termékeiket, a háború kitörése után, férjeik és legényeik hiányában, ezt a jövedelemkiegészítő tevékenységet már sehogy sem tudták gyakorolni. Többletforrások hiányában az otthonmaradt családtagok általában tartósan spórolni kezdtek, majd rendre eladták állataikat is. Végül már arra kényszerültek, amitől egy háromszéki gazdacsalád mindig a legjobban irtózott, jelentős kölcsönt kellett felvenniük egy bankból.

Habár a lényegi döntéseket a háború elején férjeikkel levélben is megbeszélték, az évek teltével az otthon maradt asszonyok fokozatosan átvették a gazdasági és a családi élet alapvető irányítását, döntéseit.

Ferenc baka leveleiben plasztikusan beszámolt a rendre meglátogatott vidékek adottságairól, háztartásáról és gazdaságáról. *5 nap mentünk a Muszka után, it nagyon szép hejre értünk. Dombos síkság, jó meleg van it, már a nép is művelteb, van sok tehén, veszünk tejet, vajat, tojást, igaz nagyon drága, de nem sajnáljuk, muszáj is, mer a kenyér nagyon szűkön van, nem bírnak utánnunk hozni, az utat tönkre tette a muszka...*(1915. V. 18.)

Nagy előrenyomulásunk volt a Nyeszter folyón is át mentünk, Galícia fővárosát is vissza foglaltuk vagyis Lemberget. Nagy szép város, most jelenleg itt vagyunk mellette és több kis városban mentünk át. A földnépe

nagyon örvendett, csak úgy élyeneztek és horták ki nekünk a dohánt meg kalácsot, ígaz pénzírt, de ugyis nagyon jól esett... (1915. VI. 26.)

Itt Oroszországban nincsenek a faluk oly közel egymáshoz. 10-15 kilométert is kell menni, amíg egy falura vagy városra talál. Mindenütt csak mocsarat és nagy erdőséget lehet látni, és egy hely van egy dombos hely, ahol termelhetnek gabonát, a domb tetején vannak a szélmalmok. Itt egy mocsaras erdőben, hol vagyunk, mindenfelé utak fából vannak kipadolva. Más különben még ember sem járhatna...(1916. IV. 9.)

Idén nagyon sok itt a cseresznye és meggy, csak más gyümölcs nincs, alma meg körte és stb. Pityóka az már van, minden nap főzik az embereim, így most éhen nem lehet halni. (1916. VII. 18.)

A távoli városokban és falvakban látott gazdasági és kulturális minták rendre beépültek Ferenc tüzér tudatába, s a háborút követő évtizedekben azok alapvetően meghatározták életmintáit valamint gazdasági stratégiáit. A frontról hazatérve, 1920–1944 között tudatosan piacra orientált termelést valósított meg gazdaságában. Például nagyobb területen lencsét termesztett és azt Észak-Amerikába exportálta, majd hamarosan rátért a cukorrépa intenzív termesztésére is. A két világháború között a helyi gazdakört vezette, annak keretében pedig különböző tanfolyamokat szervezett. Saját gazdaságában is csakhamar bevezette a vetésforgót, Nyugat-Európából (pl. Hollandiából és Ausztriából) korszerű eszközöket és gépeket vásárolt, falujában elsőként cigánymunkaerőt alkalmazott, fiát mezőgazdasági szakoktatásban részesíttette, lányát pedig tanítóképzőbe íratta be.

Az első világháborús évek azonban alapvetően meghatározták életét. Családi otthonában is számos tárgy az ő heroikus szerepét reprezentálta. Például a sorkatonaság alatt készített, később kinagyított, idealizált fényképe mindig a család tisztaszobájának falát ékesítette. A frontról hazaküldött leveleit előbb katonaládájában őrizte, majd 1945 után egy gazdasági épületben rejtette el. Az első világháború végén különböző hadi tárgyakat (pl. ágyút, szuronyokat, kulacsokat, tölténytárolókat, szögesdrótokat, fémoszlopokat stb.) gyűjtött össze. A frontról hazaküldött leveleit a hosszú téli estéken felolvasta gyermekeinek majd unokáinak. Az első világháború csataterain megfogalmazott rövid szövegei, beszámolóí, helyzetelemzései a szűkebb családi történelem, a családi emlékezet szerves részét alkották (Assmann 1999).

Szakirodalom

ALBERT Ernő

1999 A népi verses levelekről. In: KESZEG Vilmos (szerk.): *Írás, írott kultúra, folklór. Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 7.* Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 30–56.

ASSMANN, Jan

1999 *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magas kultúrákban.* Atlantisz Könyvkiadó, Budapest

BERECZ Gyula

1893 *Háromszék-vármegye népoktatási intézeteinek története.* Brassó

ECKHARDT Sándor

1950 A legrégebbi parasztlevelek nyelve és stílusa. *Magyar Nyelvőr* 74. (2–3) 113–122.

HANÁK Péter

1988 Népi levelek az első világháborúból. *Valóság* XVI. (3) 62–87.

HORVÁTH István

1971 Népi szerelmes levelek. In: Uő: *Magyarozdi toronyalja. Írói falurajz.* Dacia Könyvkiadó, Kolozsvár, 313–316.

JÓZSEF Álmos

2003 *Mire a falevelek lehullnak...* T3 Kiadó, Sepsiszentgyörgy

KESZEG Vilmos

1998 Írott szövegek, szövegtárgyak egy egyén életerében. *Ethnographia* CIII. (2) 589–628.

1991 *A folklór határán. A népi írásbeliség verses műfajai Aranyosszéken.* Kriterion Könyvkiadó, Bukarest

1996 *Kelt levelem... Egy mezőszéki parasztasszony levelezése.* (A Néprajzi Látóhatár Kiskönyvtára, 6.) Györffy István Néprajzi Egyesület, Debrecen

2004 Verses levelek. In: Uő: *Aranyosszék költészete I–II.* Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 397–420, 395–396.

2008 *Alfabetizáció, írásszokások, populáris írásbeliség. Egyetemi jegyzet.* Kriza János Néprajzi Társaság–BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék, Kolozsvár

KOKÓ Juliánna

1999 Egy vargyasi család levelezése az első világháborúban. In: KESZEG Vilmos (szerk.): *Írás, írott kultúra, folklór. Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 7.* Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 240–265.

KONSZA Samu

1957 Levelek. In: Uő: *Háromszéki magyar népköltészet*. Állami és Művészeti Kiadó, Marosvásárhely, 541–552.

LAMPÉRTH Géza

1918 A magyar levélírás kezdete. *Századok* LII. 1–21.

LÁSZLÓ Gyula

1943 Verses népi szerelmes levelek. *Termés. Ősz.* 89–93.

NOVOTNY Tihamér

1987 *Első világháborús katonaemlékek antropológiai és művészetszociológiai vizsgálata*. Múzsák Közművelődési Kiadó, Budapest

NYÍRI Kristóf

1998 Adalékok a szóbeliség-írásbeliség paradigma történetéhez. In: NYÍRI Kristóf – SZÉCSI Gábor (szerk.): *Szóbeliség és írásbeliség. A kommunikációs technológiák története Homérosztól Heideggerig*. Áron Kiadó, Budapest, 7–15.

ORTUTAY Gyula

1962 Az iskolai nevelés szerepe parasztságunk kultúrájában. *Ethnographia* LXXIII. (4) 497–511.

PÁL Judit

1996 Írástudás a Székelyföldön a XVIII. században. In: KOVÁCS András – SIPOS Gábor – TONK Sándor (szerk.): *Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 421–433.

POZSONY Ferenc

2002 *Zabola*. Száz Magyar Falu Könyvesháza Kht, Budapest

SERES András

1984 Levelek. In: Uő: *Barcasági magyar népköltészet és népszokások*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 349–352.

SOLTÉSZ István

1988 *El kell menni katonának. A falusi ember és a régi katonáskodás*. Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest

SZENTI Tibor

1987 *Vér és pezsgő. Harctéri naplók, visszaemlékezések, frontversek, tábori és családi levelek az első világháborúból*. Magvető Kiadó, Budapest

TÓTH István György

1994 Az írás a paraszti kultúrában a 17–18. században. In: KISBÁN Eszter (szerk.): *Parasztkultúra, populáris kultúra és központi irányítás*. MTA Néprajzi Kutatóintézet, Budapest, 9–15.

1996 *Mivelhogy magad írást nem tudsz... az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon*. MTA Történettudományi Intézet, Budapest

ZAKARIÁS Erzsébet

2000 *Asszonyélet Erdővidéken*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely

1. Ferenc tüzér

3. Ferenc tüzér katonaképe

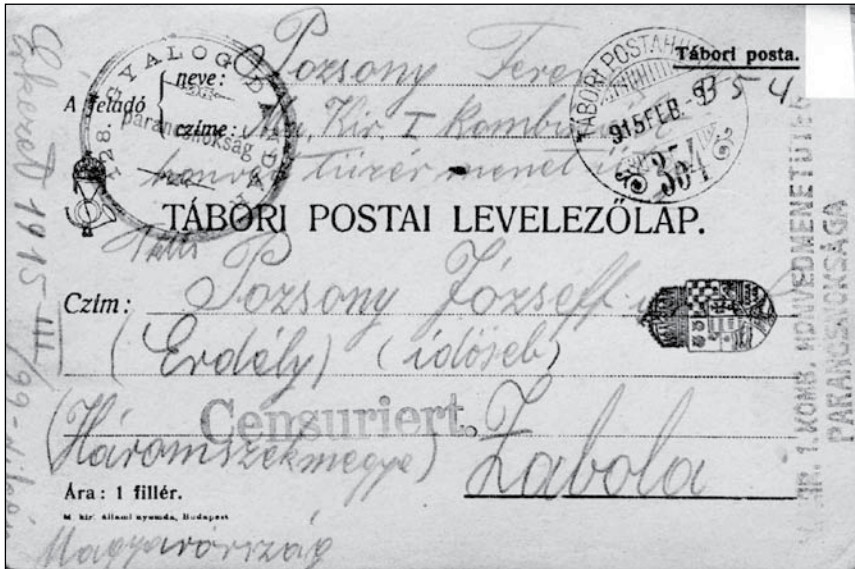
2. Bajtársak között (Ferenc a harmadik sorban jobbról a negyedik)

4. Katonaláda

5. Katonaláda

6. Tábori levelezőlap

7. Brassóból küldött képeslap

8. Budapestről küldött képeslap

9. Kulacs

10. Ágyúgolyó-ajándék

11. Gyufatartó

Keszeg Vilmos

A katonaság és a történelem

Szakirodalmi kontextusok. A társadalomtudományok közeledésére felhívó tanulmányában Fernand Braudel a következőképpen összegzi megfigyeléseit: „A történelem legújabb tapasztalataiból és próbálkozásaiból – akár tudatosan és elfogadottan, akár nem – kezd kibontakozni az idő sokszerűségének és a hosszú idő kivételes értékének egyre pontosabb fogalma” (Braudel 1972: 989). A tudományok e csoportjának „hozzá kell szoknia a lassúbb, néha csaknem egészen mozdulatlan időhöz” (Braudel 1972: 995). Ez az idő szemben áll a történelmi események lezajlásának az ember által is érzékelhető idejével, a rövid idővel: „az időtartamok közül a rövid idő a legszeszélyesebb, a leginkább csalóka” (Braudel 1972: 991). A későbben írott munkájában a kérdés ismételten – következetesen – visszatér. Itt különül el a globális történelem három szintje, s a három szintnek megfelelő idődimenzió: 1. az állandó, a társadalom életét hosszú távon meghatározó alapstruktúrák szintje, a mindennapi élet struktúrái (földrajzi viszonyok, a természeti környezet, a vegetáció, az anyagi kultúra, a táplálkozás, az öltözködés, a település- és a lakásviszonyok, az úthálózat) s az ezeknek megfelelő hosszú idő (*longue durée*), a 2. konjunktúrák (a gazdasági élet, a társadalmi berendezkedés, az állam, a kultúra) szintje, s az ennek megfelelő közepes távú idő, valamint 3. az események, az egyéni élet szintje, a történelem látható, érzékelhető felszíne, a rövid idő.¹ A történelemről szerzett személyes tapasztalatokat, a jelenhez mint a történelem részéhez való viszonyulást François Hartog a *prezentizmus* terminusával nevezi meg (Hartog 2003: 119–126).

A katonáskodás intézményének áttekintésére vállalkozó konferencia ezzel a gondolattal kíván perspektívát nyitni az előadások számára. Indokoltnak tartjuk kitérni arra, hogy az államiság, a társadalmi berendezkedés intézményén belül a katonaság a közepes idődimenzióban helyezhető el és értelmezhető. Ebben a megközelítésben a katona egy örökölt, a társadal-

¹ Az áttekintés a második kiadás Katus László által készített bevezetőjét vette alapul: Braudel 2004: 12–13.

makban általában és folyamatosan meglévő intézménybe lépett be. Miközben az intézmény általános funkcióval rendelkezett, társadalmanként és korszakonként más-más normákat, előírásokat és eszményeket érvényesített. Ezek voltak azok a normák, amelyek a társadalmak, a közösségek és az államok és települések arculatán és életvitelén nyomot hagytak. A katonaszkodás, a hadviselés történetében fordulópontok, korszakok különülnek el. E történetben fordulópontot jelentett a haditechnika és a hadviselési stratégia megváltozása, akárcsak a sorkatonaság megjelenése és – amire a jelen konferencia összpontosít – annak megszűnése.

A hadviselés egyidőben állami és társadalmi igényeket elégített ki. Georges Dumézil 1968–1973-ban megjelent nagy, *Mythe et épopée* című munkájában a hős három típusát, az archaikus epika három funkcióját tekinti át. Ezek mindenike más-más módon biztosítja környezetete boldogulását: a szakrális funkcióval rendelkező isten, az istenek által támogatott, kiválasztott személy a vallásos erőt aktivizálja. A mágikus erővel, tudással bíró varázsló termékenységet biztosít. A király a harci jártasságok és eszközök birtokosa, aki hont foglal, hont alapít, az ország biztonságát garantálja. A könyv megjelenését követő vitában tisztázódott, hogy – bár e trichotómia egyetemes emberi funkciókat nevez meg – az indoeurópai kultúrkör sajátja (Dumézil 1968). Ezt követően Le Goff a középkorból eredezteti az európai társadalom negyedik, modern hősét, az értelmiségit, aki a korábbi funkciók mellett a tudás létrehozója és letéteményese, amint a szerző mondja: a szó árulója (Le Goff 2000).

Johan Huizinga 1938-ban írta meg művelődéstörténeti összefoglaló munkáját, a *Homo ludens*-t. Benne a játékot a civilizáció előtti állati korból eredezteti, s rendre áttekinti a jog, a háború, a tudomány, a költészet, a filozófia, s általában a művészet és a kultúra játékra visszanyúló gyökereit, a játékot idéző szabályait és formáit. A játék és a harc határa mindaddig összeér, amíg a két cselekvés „kultúrfunkció”-val rendelkezik: korlátozó szabályokat érvényesít (hadüzenet, udvariassági szólamok váltása, harci szabályok, a helyszín, a küzdés időintervallumának megválasztása, lovagi torna), a felek egyenjogúnak ismerik el egymást, s mindketten csak az őket megillető jogokat követik (éhség, becsület, büszkeség, dicsőség). A kultúr- és a játékfunkciót érvényesíti a harc olyan formája, mint az ordália (az istenítélet kinyilvánítását szolgáló harci játék, tehát szakrális harc, szent játék), a háborút helyettesítő, s így a vérontást, az anyagi károkat megelőző párharc, a bírósági (jogi) párviadal, tehát rituális harc, az archaikus avatási szertartások férfias küzdőpróbái. Ebből a harcból egyik oldalon az igazsá-

gosságfogalom, azaz a jog és az etika szabályrendszere (képviselője a lovag, a gentleman) (Huizinga 1944: 113), másik oldalon a harc megjelenítésének *szép formái* (a művészet) kristályosodnak ki.

Mihelyt azonban a harc kétségbe vonja az ellenfél ember voltát, mihelyt kiiktatja a harci szabályokat (orvtámadás, csapda, rablóhadjárat), mihelyt az ellenfelek egyike nem az őt megillető jogokat követi, a harc a „totális háború” területére tevődik, s egyidőben mond le a kultúráról, a jogról, az emberiségről (a lakosság kiirtása, egy nép fölötti hatalom átvétele, egy terület meghódítása) (Huizinga 1944: 98–99, tágabban: 98–114).

A hősök, a haramiák és a bolondok egyazon kultúra játékszabályait játszzák – eltérő módon – állapítja meg Peter Burke. A hős példaszerűen teljesíti a társadalmi előírásokat, túlszárnyalja az érvényben lévő elvárásokat, s ezáltal maradandó mintát statuál. A haramia megsérti az együttélés normáit, s ezáltal veszélybe sodorja a közösségi értékeket. A bolond kivonja magát a társadalmi konszenzusok alól, külön szabályokat érvényesítő autonóm világot épít fel magának. Ezt követően a szerző a történelemtudománnyal párhuzamosan élő népi mentalitásban követi végig az 1500 után a szentek szerepét átvevő hősök fejlődéstörténetét. Ezek (rendre) az államot alapító, a törvényeket hozó, az ország sorsát diplomáciai érzékkel biztosító uralkodó, ezt követően a hadba álló feudális urak. Királyi udvarban sajátítják el a fegyverforgatást, lovagi játékokban gyakorolják a küzdés szabályait, hadjáratokban, sokan életüket feláldozva alapozzák meg hírnevüket. A 18. századtól a közkatonára lép örökökbe. Kezdetben alakját dicsfény övezi. S ahogyan a hadviselésben való részvételének motivációi elsorvadnak, a köztudatban alakja metamorfózison megy át. A még mindig rokonszenves hetvenkedő katonává alakul, s még később az erőszakkal besorozott és harctérre hajtott, idegen érdekeknek feláldozott áldozattá (Burke 1991: 179–201).

A harci funkció alakulásának történetével párhuzamosan szükséges lenne áttekinteni a harci funkciók reprezentációs formáit és ezek történetét. Kimeríthetetlen a tárháza azoknak a művészeti ágaknak és műfajoknak, amelyek az esztétikai értékteremtés szándékával jelenítik meg a katonaelet, a hadviselés, a háborúskodás, utóbb a terrorizmus és a fegyveres erőszak, a bűnözés témáját (szépirodalom, népszerű irodalom, képzőművészet, filmművészet). Az irodalomtörténet *háborús irodalom* címszó alatt tartja számon az első és második világháború hatása alatt született irodalmi szövegeket (regény, krimi, dráma, publicisztika, hadi tudósítás), valamint – tágabban – minden, harci és háborús témát megjelenítő irodalmi alkotást (harci dal, hősepika, csatadal, katonadal) (Martinkó 1988: 122–123). A 20. század

során a háborús téma fokozódó mértékben vált a *filmgyártás* témájává. A nagy honfoglaló hadjáratok (francia–angol, világháborúk), a polgárháborúk (1848, Észak- és Dél-Amerika) mellett fiktív események (csillagok háborúja) állandósították a háború látványát. A művészeti narratívában a katona a legkülönbözőbb szerepekben és státusokban jelenik meg. Az utóbbi évek elektronikus *játékipiacát* a harci helyzetekbe invitáló és integráló játékprogramok árasztották el. A vizuális média (tv) évtizedek óta *napihírként* referál a háborús eseményekről. 1991–1995 között a délszláv háború, a NATO 1999-es, Jugoszlávia elleni légi offenzívája, a 2001-es New York, a 2004-es beszlni iskola elleni terrortámadás apró részletei követhetők voltak a média által.

A magyar folklorisztika kezdetektől fogva figyelemmel kísérte a történeti narratívumok műfajait, témáit. Az évtizedek során a kutatástörténetben a hősepika és a történeti monda kutatása kanonizálódott. A hősepika szüzséi és epizódjai, nyelvi-formai specifikumai iránt az irodalomtörténet a kezdetektől a 20. század második feléig intenzív érdeklődést tanúsított.² A összehasonlító kutatások módszerével, az utóbbi időben készült legteljesebb monográfia, Demény István Pál munkájaként.³ A korábban kutatott hősepiikai szüzsék (a csodaszarvas, Emese álma, a vérszerződés, a fehér ló, a kalandozások eseményei) mellett hősepiikai kompozícióként vizsgálta meg Szent László kerlési kalandjának reprezentációit, Molnár Anna és Kerekes Izsák balladáját (Demény 1997). A történelmi narratívumok a *monda* címszó alatt kerültek be a kutatásba. Kőváry László *Száz történelmi rege* című gyűjteményével indította be kutatásukat.⁴ Az ő nyomdokain haladva Orbán Balázs további narratívumokat tárt fel a lokális emlékezetből, és épített be monumentális monográfiájába.⁵ Több tanulmány vállalkozott egy-egy történelmi személyiséghez (Mátyás király⁶, Toldi Miklós⁷, Rákóczi⁸, Kossuth⁹, Petőfi¹⁰),

² A kutatások történetéről és kérdéseiről kimerítő áttekintést nyújt Voigt 1998.

³ A szerző rendre áttekinti a magyar szóbeli hősi epika forrásait, szüzséit, az Anjou- és Zsigmond-kori hősi epika, a törökellenes harcok hősi epikájának epizódjait, a hősi epika hőseit, formuláit, fejlődéstörténetét (Demény 1997).

⁴ Kőváry 1857.

⁵ Orbán 1868–1873.

⁶ Ferenczi 1968.

⁷ Szendrey 1914.

⁸ Bálint 1953, Ferenczi 1960.

⁹ Ortutay 1952.

¹⁰ Dobos 1973.

típushoz (betyár¹¹), valamint történelmi eseményhez (1848–1849¹², világháború) kapcsolódó narratívumok összefoglalására.¹³ A kutatások szerint a magyar történelem időtállóan emlékezetes figurájának Attila, Szent László, Mátyás király, Rákóczi Ferenc, Kossuth Lajos, Rózsa Sándor, Horthy Miklós, emlékezetes epizódjainak pedig a honfoglalás, a tatár-török támadások, a szabadságharc, a két világháború bizonyult.¹⁴

Az utóbbi évtizedek kutatási és értelmezési paradigmáját az emlékezetkutatás nyitotta meg. Maurice Halbwachsnak az „emlékezés társadalmi kereteiről”, majd Jan Assmannak a kommunikatív és a kulturális emlékezet-ről szóló értekezése az emlékezést az emlékezetközösségek szerveződése és működése, az identitást konstruáló stratégiák és szertartások felől közeledik az emlékezési eseményekhez (Halbwachs 1925, Assmann 1999). Ebből a perspektívából az országtörténelem, a várostörténelem, a lokális történelem emlékezési és identitás-alakzatok, amelyeket más-más társadalmi igényeket termelnek meg. A katona ebben az értelmezési keretben az ország határainak, a nemzeti értékek védelmében, majd a rendi és lokális érdekek képviselőjében nyújt emlékezetes teljesítményt. A nemzeti és a lokális emlékezet a 19. századtól kezdődően olyan élő intézménnyé növi ki magát, amely ezeket a teljesítményeket archiválja és népszerűsíti. Az utóbbi években fellendült kutatások érdeklődésének középpontjába új kategóriák kerültek. Az emlékezhelyek (*lieux de mémoire*) és az emlékezetközösségek (*collectivité-mémoire*) terminusát Pierre Nora és munkacsoportja dolgozta ki. A monumentális munka bevezető tanulmányában a csoport munkáját egybehangoló történész írja, hogy az archívumok, a megemlékezési szertartások, az eseménytörténetek olyan – anyagi vagy szimbolikus, tárgyi vagy esemény jellegű – konstrukciók, amelyek a történészek munkáján túl is az emlékezés szervezését és működését biztosítják (Nora 1986, különösen Nora 1986a, 1986b). Tulajdonképpen ebben az elméleti keretben bontakozik ki későbbben a *littérature à soi* (a rólunk szóló irodalom) és a *domestiquer l'histoire* (a történelem háziasítása) irányzata. Az első a lokális közösség azon törekvését nevezi meg, hogy birtokba vegye saját múltját, illetve hogy kapcsolatot és párhuzamot keressen saját múltja és az országtörténelem között. Ebben a

¹¹ Küllős 1988.

¹² Dégh 1947, 1952.

¹³ Szendrey Zsigmond következetesen értekezett a történelmi narratívumokról. Lásd: Szendrey 1920, 1921, 1922, 1923, 1925, 1926, 1927.

¹⁴ A magyar történelmi színhagyomány gazdag forrásaiból kettőt emelünk ki: Landgraf 1998, Bosnyák 2001.

törekvésben születik meg a lokális történelem, valamint a különböző ünnepek forгатókönyvébe beépülnek a lokális múlt motívumai, sor kerül a múlt ünnepélyes őrzésére, a múlt patrimonizálódására (Bensa–Fabre 2001). A második fogalom a múlt monumentalizálását, a műemlékek formájában történő kiállítását, az élettérben való állandósítását nevezi meg. Ebben a törekvésben a múlt szociális használatba kerül (Fabre–Voisenat 2000). A műemlékek állítását Eric Hobsbawm az állam által kezdeményezett kiatált hagyományok csoportjába sorolta. Az első hullám a 19–20. század fordulóján söpörte végig a polgárosodó Európát (Hobsbawm 1987: 138). Az első világháború áldozatainak már lokális közösségek, helyi intézmények állítottak emléket.

Domestiquer l'histoire. A francia kutatócsoport terminusát felhasználva érdemesnek tartjuk hosszabban elidőzni azoknál a kulturális gyakorlatoknál, amelyek a történelmet láthatóvá és emlékezetessé teszik a lokális életvilágokban, a családi univerzumokban. A történelmi eseményeket biografikus eseményekkel kötik össze, a háború helyszíneit a család és a lokális közösség tagjaival népesítik be, a háború hőseinek és áldozatainak állítanak emléket, a közösség életterében megörökítik az ott átviharzott háború nyomait. Ennek következtében a családi és a helyi megemlékezési szertartások folyamatosan felelevenítik a család, a közösség és a háborús események kapcsolatát.

A halott emlékének kimerevítését, kihelyezését szolgáló családi gyakorlatok és tradíciók olyan emlékezési alakzatokat preferáltak, mint a halott biográfiájának, genealógiájának megszerkesztése. A sorkatonaság és a hadviselés biografikus toposz. A biográfia olyan funkcionális kontextus, amelyben ezek a toposzok személyes megítélése, értelmezése megtörténik.

Az emlékezési alakzatok egyik csoportja a háborút, a katonáskodást a halál okaként jeleníti meg. Mint ilyen, általában két értelmezésben fordul elő. Első esetben a magánéletet valamilyen kollektív (nemzeti) dimenzióba emeli. Az egyének alkalma van a közösségi érdekekért meghozni a maga áldozatát, illetve, a család, a település az ifjú életével fizeti meg a maga kötelezettségét. Ilyen értelemben az áldozat önkéntes volta miatt megneemesíti az egyéni életet, elnyomja a halál tragikumát. A halálról való beszélést pátosz lengi be, az egyéni (s az ennek háttérében húzódó kollektív) áldozathozatal heroikusnak minősül. A másik oldalon ezek az emlékezési alakzatok az egyéni élet és boldogság ellen irányuló, szenvedést és halált okozó háborút látatják.

A **verses halottbúcsúztatás** a 17–18. században a temetési szertartás fontos strukturális része volt. Az egyház általi tiltása ugyanekkor kezdődött, s ennek hatására az utóbbi évek-évtizedek idején szorult vissza. A 18. századi nemesi, nyomtatott halottbúcsúztatók a hivatalos vallásos szertartás szerkezetébe illeszkedtek, elkészítőjük vallásos személy vagy közismert literátor. Szemléletük és frazeológiájuk a hivatalos vallásossággal összhangban van. A változás következő szakaszát a 19. század kéziratos halottbúcsúztatói képezik. E korszak verseit kántortanítók, parasztkántorok fogalmazták, a család elvárásához igazodva. Szerepe a halál fölötti meditációról a fájdalom kifejezésére, a búcsúztatás lebonyolítására, a szertartás irányítására tevődött át. Mind szemléletében, mind stílusában eltávolodott a halotti prédikációtól.¹⁵ Részletesen szerkesztette meg a halott biográfiáját, a halálát kiváltó okokat, testamentumát. Előadására közönség előtt, a temetési szertartás keretében, vagy közvetlenül a végén, a hantolás előtt került sor.

A halottbúcsúztató a háborút, a katonáskodást az élet rendes menete, a magánélet, a családi boldogság elleni agresszióként jeleníti meg. Az egyént kiragadja szerettei, a szülőföld köréből, szenvedéseknek veti alá és a halálát okozza. A vers a történelmet személyi biográfia keretébe építi bele.

Csép András katonát az aranyosszéki Bágyonból sorozták be katonának és küldték a frontra. Itt, a *A duló véres csatába/ Az ellenség fegyvere* végzett vele. 1916 december 31-én temették. Halottbúcsúztató verse gyászkezetes nyomtatvány formájában készült el és maradt fent. Terjedelme 28 x 4 sor. A szerző neve hiányzik. A vers hitvesét, szülőit és hat testvérét szólította meg. Vigasztalásul üzentek nekik, hogy

*Kik meghalnak a hazáért
És a dicső szabadságért
Azoknak neviük az égen
Fénylik mint a nap az égen*

Vásárhelyi Mihály legényember szintén az aranyosszéki Bágyonban élt. Szülei elhaláloztak, amikor őt a haza a béke helyreállításáért harctérre szólította, *Mert ránk rontott a Francia/ Muszka angol és Szerbia*. A fiatalember hazafias kötelezettségének eleget téve indult a harctérre, *széphazája*, az

¹⁵ E folyamat részletes bemutatása és szemléltetése: Keszeg 2000: 152–152. A téma irodalma: Kríza 1993, Bartha 1995.

áldott béke védelméért. Itt érte a halál, testét Galícia *silány földjébe* temették. A versíró láthatóan nem rendelkezett pontos értesüléssel a halál körülményeiről. A háborúban való részvételt hazafias kötelességgént állítja be, a halált heroizálja. Ez az új szüzsé azonban hagyományos szövegkontextusba illeszkedett. A vers fenntartások nélkül használja fel az emberi élet mulandóságára vonatkozó, a halottbúcsúztatókban bármikor alkalmazható formulákat és motívumokat.

A vers vigasztaló szavakat intéz a halott fiú- és lánytestvéréhez és azok családjához, s gyászra szólítja a falu fiataljait és minden lakóját. A gyászjelentő elkészítése és szétosztása az elmaradt temetést hivatott pótolni. A figyelmet a távoli földön elhunyt falubelire irányította, emléket állított ifjú életének és tragikus halálának. Halála pillanatában senki nem zokogott felette, ezért hozzátartozóit és ismerőseit utólag szólította fel a halott elsíratására. A közeli rokonok megszólításával fájdalomuk kifejezésére, a halott elsíratására ösztönözte őket. Rendre a testvérbátyját és -nénjét, atyafiait, rokonait, valamint lány- és legénybarátait nevezi meg. A vers másfél évvel a haláleset után íródott. Különálló lapon őrződött meg kéziratban, a család tulajdonában. Terjedelme 20 x 4 sor. A szerző Csép Titi. A vers végére írott megjegyzés:

*Aki ezt elolvasa a
Szeméből könny csorduljan.*

A bécsi döntést követően sok más dél-erdélyi magyar férfihoz hasonlóan Dávid Tamás is Kolozsvárra távozott Romániából. Munka közben ott érte a baleset. A vers két héttel a haláleset után, 1942. november 15-én íródott. Különálló lapon őrződött meg, kéziratban, a család tulajdonában. Terjedelme 16 x 4 sor. Szerzője Csiki József. A vers balladaszerűn mutatja be az eseményeket. Rendre elbúcsúzik feleségétől, hat testvérétől, nagynénjeitől és -bátyjaitól. Utolsó szavait a *Sok menekült testvérekhez* intézi, isten kegyelmébe helyezve őket. (1–3. sz. melléklet)

Az epitáfiumok. A márványtáblára vésett sírfeliratok létezéséről magyar nyelvterületen a kutatásnak a 16. század elejétől van tudomása. A 17. századtól a templom falára akasztott, vagy a síron állított fejfára rögzített deszka *epitáfiumok* készültek. Az emlékjelet megnevező szó a felirat szövegét is jelölni kezdte (Balassa 1989: 146–148).

A rendelkezésünkre álló sírfeliratokon az 1848–1849-es szabadságharc, a két világháború, valamint a romániai, 1989-es kommunizmusellenes mozgalom jelenik meg. Akárcsak a halottbúcsúztatók esetében, az építáfiumok is a harctéren elviselt szenvedések és a bekövetkezett halál ambivalens voltát láttatják. A hazáért elviselt szenvedés, a meghozott áldozat olyan esetben is felkerül a síremlékre, ha a harcos túlélte a harci eseményeket, s családi körben, természetes halállal múlt ki. A világháborúban való részvétel azonban csak olyan esetben válik témává, ha az a halál kiváltója lett. A szövegtípus rövid terjedelme nem teszi lehetővé az egyes tartalmi motívumok kifejtését. Emlékezési alakzatként mindössze megnevezi, emlékezetben tartja, felidézi a háborúban való részvételt, kiindulópontot kínálva a róla való beszélés, a kommunikatív emlékezet számára.

A csomakőrösi Kelemen Györgyné Debreczi Mária sírfelirata azt örökíti meg, hogy férje az 1848–1849-es forradalomban megsebesült, s a feleség éveken keresztül *híven, panasz nélkül* ápolta. Fábián József ügyvéd 1805-ben született, 1891-ben hunyt el. Az aranyosegerbegyi temetőben helyezték nyugalomra. Rövid sírfelirata 40 év elmúltával arról tudósít, hogy *Az 1848/9szabadságharcban/ Mint székely huszár/ Vett részt.* Tuzson János 1904-ben halt, sírkövére a hozzátartozói fél évszázad elmúltával felírták, miszerint *az 1848/49iki/ szabadság harcban/ hová őrnagy/ nyug.m.kir./ honvéd alezredes volt.* Az anti (Bihar megye) temetőben *Papp István/ az oroszharctéren/ hősi halált halt/ és ott eltemetett/ szakaszvezető emlékére* édesanyja állíttatott síremléket. A család ebben a sírban helyezte el az édesanya holttestét is. A koltói Lakatos Árpád a második világháború végén, 1944. október 20-án *HŐSI HALÁLT HALT MEG A/ NAGYKÁROLYI HARCTÉREN.* Dezső Miklós 30 évesen hunyt el Disznajón. Sírfelirata szerint *Háborúnak durva kése/ Hosszú évek szenvedése* végzett életével. A baróti Trifuj család a világháborúban elesett Ferenc és József nevű fiának emelt síremléket. A felirat szerint *Hősi halált haltak a második/ világháborúban.* Emléküket a szülők temetkezési helye őrzi. (4–10. sz. melléklet)

A 17. századtól folyamatosan regisztrált kéziratos változat után a nyomtatott **gyászjelentő** a 19. század első felében jelent meg, arisztokrata környezetben.¹⁶ A 20. század első felében használata általánossá vált az iparosok, a

¹⁶ Egy 179 darabból álló gyűjtemény elemzése: Keszeg 1999.

munkások és földművesek körében is. Szövegében több funkció rétegződik egymásra. Szertartásirányító (konatív) funkcióját a szertartás körülményeinek (időpont, hely, a gyászszertartás felekezeti típusa, engesztelő szentmise áldozat időpontja) megnevezése által tölti be. Valójában azonban a gyászlap szerepe nem merül ki a temetésre vonatkozó adatok közlésében. Sőt, ezen túl tölti be igazi hivatását. Ezért gyakran a szertartás végén kézbesítik, vagy a temetésen meg nem jelent ismerősöknek juttatják el. A családi irattárakban hosszú időn keresztül gyakori volt a berámázott gyászlap falra való kifüggesztése.

A gyászjelentő egyik terjedelmes strukturális része a halott biográfiája. A biográfiában különösen az elhunyt emlékeztető méltó tettei és a halálát kiváltó okok vannak megörökítve. A harctéren elszenvedett szenvedés, sérülés vagy halál általában belekerül a gyászjelentőkbe. A tordai Dekáni Gusztáv tisztként vett részt az első világháborúban. Az orosz harctéren hősi halált halt, 1916-ban. Gyászjelentője megnevezi harci érdemeit (*csász. és kir. őrnagy, az 51-ik gyalogezredben; a hadiékítményes III. oszt. Vaskoronarend lovagja, a német birodalmi vaskereszt, hadiékítményes katonai érdemkereszt, az arany signus laudis stb. és legfelsőbb helyről nyert többszörös elismerés tulajdonosa*), halála körülményeit (*életének 47-ik, boldog házasságának 4-ik évében a orosz-harctéren julius 8-án kapott súlyos sebében, a pozsonyi helyőrségi kórházban f. hó 10-én reggel 7 órakor*). (10. sz. melléklet)

Emlékművek. A családi emlékállítási gyakorlat mellett az első világháborút követően kollektív emlékművek (oszlopok és táblák) készültek a világháború áldozatai számára. A kezdeményezésben élen jár az egyház, valamilyen párt vagy egyesület és a polgármesteri hivatal. Aranyosvidéken a háborús áldozatokra emlékeztető obeliszk Várfalva, Aranyosrákos, Kövend közepontjában, Torockón és Torockószentgyörgyön a templom udvarán található. Az emlékmű felirata szűkszavúan közli az áldozatok elhunytának időszakát, helyszínét, s a felületet az elhunyt vagy eltűnt lakosok névsora tölti be. A felirat az epitáfiumok záradékával zárul (emlékezésre való felszólítás, az örök nyugalomra vonatkozó fóhász). Az emlékmű a továbbiakban a megemlékezési szertartások célpontja. A szertartás az emlékmű körül zajlik, a halottaknak szánt virágcsokrok és a koszorúk itt kerülnek elhelyezésre. Míg a síremlék és a sírfelirat az egyéni sorsnak állít emléket, s az egyént genealógiai struktúrában helyezi el, az emlékmű és felirata a település áldozatait

a kollektív sors, a történelem áldozatainak, a lokális közösség mártírjainak nevezi ki (Jakab 2007).

Aranysorákos unitárius templomának udvarán az első világháború idegenben elhunyt áldozataira emlékeztető emlékoszlop. Szövege patetikus és patriotikus hangnemben íródott. *Hős fiak*nak nevezi az öldöklés áldozatait, a világháborút a hozzátartozókért és a hazáért vívott küzdelemnek. A torockószentgyörgyi emlékmű egyszerre örökítette meg az első világháború 28 és a második világháború 11 áldozatának nevét. (11–12. sz. melléklet)

Emlékiratok és naplók. Az emlékiratok és a naplók az újkori modernség termékei (Gyenis 1965). Egyik oldalon az írásnak a mindennapi életbe való beépülésével, másik oldalon a személyes beszédmód terjedésével vannak összefüggésben. Az írás terjedése az élettér enyhe átrendeződését hozza magával. Az élettérben megjelennek és használati eszközökké válnak az írás kellékei (írószer, íróasztal, könyvtár), a mindennapi életvezetésben állandósulnak az írásszokások (feljegyzés, írásgyakorlat, piszkozat, letisztázás, olvasás, írásos kommunikáció, az iratok archiválása). A személyes beszédmód a genealógiai és az autobiografikus, a lokális történelmi motívumok dominálását hozza magával.

Ebben a kontextusban tűnik fel a katonáskodás és a háború mint szüzsé. Az emlékirat és a napló elsősorban az ezzel kapcsolatos személyes élményeket és tapasztalatokat, esetleg a családi vagy a lokális szájhagyomány narratívumait örökíti meg. A katonaság az a környezet, amely olyan intenzív érzéseket termel (idegenség, magány, honvágy), amelyeket írásban kell megörökíteni. Az érzések modellálásának, kanalizálásának közvetett formái a katonakönyvek és az emlékverses füzetek. A katonakönyvek Ferenc József idején terjedtek el, lettek népszerűek (Katona 1980: 105, 1994). Szerzőik sorkatonák, a frontra kirendelt férfiak. A füzetben megtalálhatók az otthonra emlékeztető népdalok, nóták és emlékverses füzetek, a katonaelet körülményeit megörökítő, elküldhető verses levelek, saját szerzemények (Ujváry 1960: 167, Penavin 1980, 1983, Beck 1978). Több, a frontélményeket bemutató leírással rendelkezünk (Környeyné Gaál 1985).

Tamási Áron öccse, Tamási Gáspár 1967 decemberében kezdte el, 1968 szeptemberében zárta le a *Vadon nőtt gyöngyvirág* című emlékiratát. A történet tartalmazza az udvarhelyszéki férfiak életének jellegzetes eseményeit. Fegyvert gyermekként, legényes vetélkedés formájában fog kezébe. A szétrobbanó lövedék az arcát éri. Az első világháború idején Áron bátyját

katonának sorozzák, a frontra viszik, ahol – apja büszkeségére – jelentős előmenetelt tanúsít. A faluban román katonákat szállásolnak el, akikkel Tamási Gáspár tartja a kapcsolatot. A szerző a katonaélet történéseit szemmel látható kedvvel részletezi. A legények izgatottan várják, hogy a sorozóbizottság egészségesnek találja őket. Összefogózza, hangosan énekelve vonulnak az utcán, örömeiket borral fokozzák. Szeretőt keresnek maguknak, akivel levelet válthassanak a katonaság idején. A katonaruha, a nyírás felismerhetetlenné teszi az újoncokat. A kaszárnyai rend, tisztaság, a háló, a táplálék kedvére van, a kiképzést kíváncsian várja. A leleményes Gáspár megfelelő öltözetet szerez, s egy kapitány tisztiszolgájaként kiköltözik a kaszárnyából. Elvégzi a ház körüli munkákat, tökéletesíti román nyelvtudását. Pártfogója újabb és újabb szabadságlevelet szerez. Később, családi emberként 1940-ben behívót kap, munkaszolgálatra viszik, majd 1944-ben a frontra kerül. Hamarosan orosz fogságba esik, s Szibériába szállítják, ahonnan 1945 októberében tér haza (Tamási 1971).

Fazekas István egy „bukovinai székely család krónikáját” írta meg a családi szájhagyomány alapján. Emlékirata nem regény, nem kordokumentum, „csupán szűk családi történet”. Ősei 1764-ben, a madéfalvi veszedelmet követően menekültek Bukovinába. Innen a család egyik ága 1941-ben, a viszsza telepítések korában a Marosludas melletti Eckentelepre költözött vissza, majd egy későbbi hajtás Besztercére ágazott el. A másfélszáz év alatt a család történetét a történelem alakította. Esténként családi körben, az utcai kiüléseken *Hadik András generálisról, Sáskavics (Siskowich) tábornokról, Karádé (Carate) alezredestről vagy éppen a nagylelkű telepítő grófról, Hájzingerről (Eizemberg) meséltek. Tudtak József főherceg és Ferenc József bukovinai látogatásáról is, melyet a mesével határos módon emlegettek.* A második világháború az édesapát ragadta magával. A frontról előbb halálhíre érkezett haza, későbbben, 1946-ban maga személyesen is visszatért a szibériai munkaszolgálatról. Az édesanya gyermekeivel 1944 szeptemberében Marosludas mellett tapasztalta meg a frontot. A megviselt orosz és román katonák embertelensége, olykor emberséges gesztusa számtalan történetben maradt emlékezetes. A menekülő özvegyet és gyermekeit lövedék érte (Fazekas 2005).

A háromszéki Zsigmond Ferenc katonatisztként, 1944. október 25-én került a második világháború harcterére. Magyarország, Szlovákia, Ausztria területén való hányódás után orosz hadifogságba esett. Az 1945 szeptembere és 1948 júliusa közé eső időszakot az örmény Jereván város közelében lévő munkatáborokban töltötte. Kőbányai munkát végzett, sorstársaival vasutat épített.

Naplófeljegyzései az orosz munkatáborok, s ezen belül a katonatisztek életét örökítették meg. A feljegyzések visszatérő motívumai az utazás, a nélkülözések (az élelem, az öltözet, az orvosi ellátás, a könyvek hiánya, a tisztálkodás nehézsége), a megerőltető munka, a bizonytalanság, az emberi szolidaritizálás formái, a szülőföld, a családtagok távolléte (Zsigmond F. 1995).

Zsigmond Erzsébet 1977-ben kezdte el a maga és családja életének megírását. A történetet meghatározó, háborús élményeivel indítja. Édesapját 1942-ben vitték a frontra. 1944-ben Marosmagyarót német katonák szállták meg, a Zsigmond család két katonát szállásolt el. A gyermekek életükben először ekkor kóstoltak csokoládét. A németek visszavonulása után a falu magyar lakosságának menekülnie kellett. Javaikat földbe ásták, padló alá, kutakba rejtették. A Szilágycsehig tartó úton a gyermeknek alkalma van katonautó által eltaposott, az útfélen hagyott gyermek holttestet, bombázást látni, átélni az idegenben való elvesztődés élményét, megtapasztalni a rokonok közömbösségét, az idegen környezet ellenséges viszonyulását. Menekülés közben pár percre tűnik fel a katona apa, aki azonban nem segíthet gyermekein és feleségén. Visszatérés után a házakat kifosztva találják. *Édestől nem sok jó szót hallottunk abban az időben, mert a nyomorúságban még az is elfogy, de mi annál jobban ragaszkodtunk, jaj, gyermekek, ne érjete ilyen keserű életet, mert csak az tudja, aki ezeket megérte s így kellett teljen, nem törődik senki senkivel, már nem feltűnő semmi, ha a szemünk láttára lelőttek valakit csupán azért, mert nem adta annak a katonának, mondjuk, amit kért, fejbe lőtte, s ment tovább, olcsó volt az emberi élet, de akinek még volt napja, az mindent kibírt. Ottan helyben maradtunk még egy hetet, s azután mondták, hogy forduljunk vissza lassan, de mindenki azt mondta, hogy csak a falu helye legyen meg, akkor is szívesen hazamegy. Így megérkeztünk Magyaróra haza, jaj, ahogy a falut megláttuk, mindenki sírt, imádkozott, nagy volt az öröm, de amikor beértünk, jaj, az üres házak, se ajtó, se ablak, se semmi, ami mozdítható volt, a gödröket mind kiásták, s mindent elhordtak a falubeli románok és a rusziak, akik addig prétyénák s szomszédok, még sokan komaságban is voltak, akkor mindenünket kifosztották* (Zsigmond E. 1995: 8). (13. sz. melléklet)

A **településmonográfiák** (falufüzetek) a nemzeti identitás kiépülését követően, a lokális identitások, különösen a polgári identitás szerveződésének formájaként születtek meg, a 19. század második felében. (Irodalma: Gyáni 2002, Keszeg 2007) Szerzőjük a lokális társadalom (esetleg elszármazott)

tagja (lelkész, tanító, laikus értelmiségi), akinek egyaránt rálátása van az országtörténelemre és a helyi hagyományokra. A falufüzet az országos történelmet és a helyi társadalom történetét hozza szinkronba. A lokális társadalom múltját korszakokra tagolja, kijelöli a korszakok határait, az egyes korszakokat eseményekkel és szereplőkkel tölti fel. Az országtörténelem meghatározó egyéniségei ilyenképpen a lokális történelem szereplőivé válnak (a településen átutazó, megszálló fejedelem, a települést privilégiummal ellátó fejedelem, mecénás). A lokális történelem további szereplői azok a helyi személyek, akik részt vettek az országos eseményekben, egy országos kezdeményezést helyi szinten szerveztek meg, kapcsolatot tartottak országos hírnevű személyiségekkel. A lokális történelem bemutatása ünnepélyes keretek között, megemlékezési szertartás keretében történik meg. Ezzel párhuzamosan történik meg a lokális társadalom múltjának dokumentálása és láthatóvá tétele (emlékszoba, falumúzeum szervezése, a dokumentumok kiállítása). A múlt felfedezésében két motiváció válik külön. Az egyik a múlt, azaz az elmúlt idő, valamint a lezajlott események felértékelődése, patrimonizálása, megőrzésre méltó örökség státusába való juttatása.¹⁷ A másik a múlt láthatóvá tétele, kiállítása, azaz szociális használatba vétele.¹⁸

Márkodi Siklódi Sándor Székelyföldváron született 1918-ban. Édesapja vasúti dolgozóként állapodott meg a faluban. Siklódi Sándort katonának sorozzák és a frontra küldik, ahonnan sebesülése miatt 1941-ben tér haza. 1949-ben szerez tanítói oklevelet, ugyanettől az évtől tanügyi alkalmazott. Később a kolozsvári Pedagógiai Főiskolán román-történelem szakos oklevelet szerzett. Pedagógusi pályája Felvinchez kötötte. A község monográfiáját 1999-ben tette közzé. Benne a település, a református egyházközség és templom, az oktatás, a dalegylet és az olvasókör történetét dolgozta fel. A helyi társadalom életét jelentős mértékben meghatározta a trianoni és a bécsi döntés. A magyar lakosság nagy számban repatriált Magyarországra, a faluban a vasgárda sovén indulatokat és akciókat szított. Az első világháborúban elesett első felvinci áldozatról az olvasókörben emlékeztek meg. A háború öt személy életét követelte, hárman orosz fogságot szenvedtek. 1944 őszén Felvinc is tűzvonalba került. A front épületeket rongált meg, emberál-

¹⁷ A történelmi, kulturális örökség (*patrimónium*) fogalom a *longue durée*-vel van kapcsolatban, s előírja a tárgyak vitathatatlan tiszteletét, védelmét (Chastel 1986: 410–436).

¹⁸ A múlt kiállítása, láthatóvá tétele az örökségi politika része (Fabre 2000: 22). Egyaránt szolgál turisztikai és lokálpatriota érdekeket.

dozatot szedett, politikai fogolyként ártatlan lakosok jutottak orosz fogságba (Márkodi Siklódi 1999).

Fejér József 1928-ban született, középiskolát végzett, ipari szakmunkásként dolgozott, majd faluja néptanácsának alelnöke volt. 30 éven át gyűjtötte a falujára vonatkozó adatokat. Ezt követően 8 évig írta rövid lélegzetű munkáját, *Aranyosegerbegy fejlődése és történelmi múltja* címmel. A falufüzet kitér a település eredetére, múltjára, lakosságának eredetére, összetételére, gazdálkodására, hitéletére, az intézmények történetére, a helyi szokásokra. A honfoglalás előtti korból induló történelmi áttekintés alapja Orbán Balázs monográfiája. Részletző bemutatást az 1848-as forradalom epizódjairól, az egerbegyi férfiak hőstetteiről nyújt. Fábíán Zsiga azzal szerzett elévülhetetlen érdemeket, hogy Bem József tábornokot köpenye alá rejtve menekítette ki a segesvári csatából. A faluból mindkét világháború sok áldozatot követelt. 1944. szeptember 12. és október 12. között a falu a magyar–német és az orosz-román sereg állásai közé került. A falunak alkalmá volt megtapasztalni a háború borzalmait. A háborúk kimenetele a település magyar lakosságának státusát jelentősen megváltoztatta (Fejér 2000).

A katonaság a kommunikatív emlékezetben. A sorkatonaság, a 20. századi front és a munkaszolgálat elmozdította a hagyományos életforma és mentalitás horizontjait. A férfiak idegen földrajzi, kulturális és szociális környezetekbe jutottak el. A migráció *utazás- és tájélményt* nyújtott, kitágította az élettér dimenzióját, rálátást nyújtott idegen, ismeretlen világokra. A kaszárnyában, a fronton kötött ismeretségek, kapcsolatok *különböző mentalitásokat* hoztak egymással kapcsolatba, *szövegeket, ismereteket, nyelvtudást cseréltek ki, kapcsolatokat állandósítottak*. A mozgófront átmenetileg idegen személyeket telepített be a lokális társadalomba, ahol jelenlétükkel, viselkedésükkel riadalmat keltek, tragédiák kiváltói voltak, megterhelték a helyi társadalom viszonyrendszerét. Az átvonuló front nyomán *etnikus és szociális sztereotípiák* maradtak fenn. A sorkatonaság, a front és a munkaszolgálat *új életérzéseket* alakítottak ki (honvágy, patriotizmus, sovinizmus, bajtársiasság), *az érzések kifejezésének új formáit* honosították meg (levél, verses levél, emlékjegyzés).

Ott esténként ésszegyűltünk, egyik egyet mondott, a másik mást mondott, ott úgyé mindönféle tanár volt, történelem, földrajz, mindönféle. Egyik így világosította föl az embört... (Fehér István, Nagyalambfalva. Buzogány Anna Zsuzsanna gyűjtése, 2002). *Áj faluban a magyarok bevonulásakor*

[...] a bevonuló katonák nótáit kapták az ájiaik először az anyaországtól. A településen ebben az időszakban 40-50 dallam honosodott meg. A katonaságból a legények további dallamokat vittek haza (Vargyas 2000: 21–32). A szibériai lágerben a foglyok egymásnak tartanak előadást és nyelvleckét: „Mi tartotta a sovány és szúrós szemű Dima főhadnagyban a lelket, hogy rongyosan és éhesen tovább folytatta előadásorozatát a napkeleti istenekről? Hans Kohnban, hogy ragyogó színekkel ecsetelte Palesztina jövőjét a tizenkilences földbarakkban? Szász Gyurkában, egy szemüveges hadapródban, hogy a francia nyelv befejezése után angol szöszedetet készített, és szorgalmasan folytatta tovább az angol nyelvet?” (Markovits 1965: 419) Az évtizedeken keresztül megőrződött etnikus sztereotípiák a következők: a németek műveltek, de csupán magukat szeretik, az oroszok civilizálatlanok, az orosz nőkatonák kegyetlenek (Kiss Károly, Illyésmező sz. 1922. Bartis Klára kutatása, 2004); a németek okosak, de könyörtelenek, az oroszok tolvajok, részegesek, a románok gyengék, gyávák, a zsidók ártatlanok (Sándor János szibériai hadifogoly. Kinda István kutatása, 2002); a német katonák kedvesek, ajándékot osztogatnak, az orosz katonák műveletlenek, egyik katona faliórát visz az óráshoz, hogy 10 kicsi órát készítsen belőle (Farkas Ferenc sz. 1928, Kolozsvár. Erdődi László kutatása, 1998); „Néhány méterre tőlünk tragikus epizód játszódik le. Hiányosan öltözött, félig meztelen, de kemény kötésű, csíkos ruhás rab, pisztollyal oldalán és sok-sok karórával, rátámad egy árkáscsizmás német katonára. Óráját követeli. A német nem adja. Tettlegességre kerül sor, s a tagbaszakadt árkáscsizmás férfi – néhány száz vagy ezer bábmészködő szeme láttára – rövidnyelű csákányával agyonüti a támadót. Szétveri az agyát ennek a nyomorult harácsolónak.” (Zsigmond F. 1995: 28) *Ott meg abba az ezeridegenbe, ahol soha nem jártunk, még álmunkban sem, s ennyiféle nép, nemzet összekerültünk, s ott is egyik a másikat segítettük, nem hagytuk ott, há mondom, hogy van valami az emberben, az emberiségben, kéremszépen, hogy az az ezeridegen is kiségit a másikat.* A munkaszolgálatra szállított foglyok takarmányrépát, tökök fogyasztanak, vizeletüket isszák, zúzmarát kaparnak, elfogyasztják a frissen döglött ló húását (Kovács Péter hadifogoly sz. 1917, Oroszhegy. Kovács Melánia kutatása, 2004); az egyik orosz hadifogoly együltében 7 darab 1,5 literes csésze cékla-levest fogyaszt el, egy társa egy évésre 2 kg nyers krumplit; egy alaklommal 120 tetűt ölt meg a testéről; 85 kilósan ment el, 40 kg testsúllyal tért haza (Kis András, Érszőlős, sz. 1916. Sántha Virág kutatása, 2002)

Következtetések

1. A történelem retorikája. A katonáskodás 20. századi folklórja a katonai szolgálatot a férfisors strukturális tartozékként jeleníti meg. A katonai szolgálat hivatalos, szakintézmények (minisztérium, sorozóközpont, helyi állami intézmények) általi szervezése és lebonyolítása mellett a lokális társadalmak kiépítették a maguk, katonasággal kapcsolatos informális intézményrendszerét. A sorozás és a rukkolás rituális keretek között történt meg. A sorozásra és a rukkolásra behívott fiatalok megkülönböztetett figyelemben részesültek. A katonabált, a katonabúcsút, a sorozóhelyre való beutazást, a katonaelet mozzanatait élénk érdeklődés és támogatás, közösségi részvétel követte. Az események megteremtették azt a beszédhelyzetet, amelyben aktivizálhatóvá vált a település katonáskodással kapcsolatos narratív regisztere. A látszólag kontraprezentikus beszédmód a múltat, az elődöket idézte fel, valójában azonban a katonasággal szembeni attitűd, a katonaságban való viselkedési stratégia formáit közvetítette. Szocializáló funkciót játszott azok irányában is, akik számára a kaszárnyai élet ismeretlen volt (nők és gyermekek). A besorozott és berukkolt legények új státushoz jutottak és privilégiumokat élveztek környezetükben (a munkavégzés alóli átmeneti felmentés, költekezés, udvarlás, esti és éjszakai kimaradás, duhajkodás). A mindennapi viselkedés normáinak szinte rituális megsértése (hangoskodás, túlzott italfogyasztás) a fiatalokat egyénenként és korcsoportként a közösségi emlékezetbe emelte be. A sorozás és a rukkolás során a fiatalok a helyi intézmények figyelmébe kerültek, az egyén kapcsolathálója szertartásos körülmények között aktivizálódott, funkcionálissá vált (búcsú, köszöntés, ajándékozás) és kibővült (jegyeség, cimboraság, komaság). A sorozás és rukkolás során felidézett, igénybe vett kapcsolatok egyik része csupán a katonai szolgálat idején funkcionált (levelezés¹⁹), másik része a katonaságot követően is érvényben maradt. A katonák és az otthonmaradottak, valamint a búcsúzkodó katonatársak közötti kommunikációnak szintén megvoltak a hagyomány által szavatolt formái (verses levél, levél, fényképküldés, közös fénykép készítése, a katona meglátogatása, emlékes füzet kitöltése).

¹⁹ Győri Klára lánykorában az estéket gyakran levélírással töltötte. Édesapja biztatására a falu híreiről tudósította a széki legényeket (Győri 1975: 69). *Én csak mind a leveleket küldözgettem a harctérre, a postás már rám szólt, hogy értem kell annyit járjon a Forrószeg utca végére. A szegény széki legények nagyon sokszor és nagyon sokan megemlékeztek rólam. Apám mind számon tartotta, ki írt s mit írt, és figyelemmel volt, hogy ha máskor nincs időm, hát éjjel válaszoljak, mert szegényeknek csak annyi örömük van, ha otthonról levelet kapnak.* (Győri 1975: 106)

A katonaság a férfiak életében átmeneti rítus szerepét játszotta. Mediáló funkcióját a legényélet és a házaselet, a munkában való alkalmi részvétel és munkábaállás, a családi és lokális közösség és az idegen világ közötti közvetítésben töltötte be. A katonaság narratív megjelenítésében a következő motívumok dominálnak: a katonabúcsú szervezése és lebonyolítása, a lányoktól és a rokonságtól való búcsúzódás, az utazás, a kaszárnyaélet nehézségei (étkezés, ruházat, nélkülözés, szigorú program, a felettesek embertelensége, büntetések, a román beszéd), a bajtársias és a férfias kapcsolatok (egymás megsegítése, emberséges tisztok), a katonaelet emlékeztető eseményei (jóllakás, kihágás, felettesek átverése), az idegen világ (földrajzi és szociális környezet) megjelenítése, a kaszárnyai élet mindennapjai (levélírás, ünneplés, csínyek), állandó vagy alkalmi udvarlás, a szabadság eltöltése, a hazaiakkal való kapcsolattartás.

A katonáskodás rítusai, a katonasághoz és a katonákhoz való viszonyulás, a katonáskodásról, a kaszárnyai életről való tudás, a katonáskodásnak a személyes biográfiába való beépítése a katonaságot a paraszti társadalomban *longue durée*-vel rendelkező intézményként jeleníti meg.

A háború, a front és a munkaszolgálat a történelem tragikus megtapasztalása. Megélésében a katonaság kedélyes rítusai háttérbe szorulnak, az egyén szocializálódás nélkül, s épp ezért kiszolgáltatottan szembesül az eseményekkel. A háború, a front és a munkaszolgálat sorseseleményként épül be az egyén és a közösség életébe, az életpályákat és az életvezetést negatív minőségek felé irányítja el. Narratív megjelenítésének motívumai a következők: a halállal való szembesülés, a test degradálódásának átélése, a család szétszakítása, a családtagok meggyalázásának és elpusztításának látványa, a generációkon keresztül és az élet során gyűjtött anyagi javak elvesztése, a nacionalizmus és az emberi brutalitás formái, az ösztönök leplezhetetlen megnyilatkozása (gyilkolás, lopás, éhezés, kimerültség, félelem). A háború, a front és a munkaszolgálat a vizsgált forrásokban a rövidtávú idő dimenziójában jelenik meg. Épp ezért a róla való beszélés hosszasan, máig hatóan állandósult, ritualizálódott (emlékoszlop és -tábla állítása, megemlékezési szertartások). Az emlékezés rituális kerete a megemlékezési szertartás, amely a jelen társadalmat a múltba vezeti be, az emlékezés alakzatainak megszerkesztése és forgalmazása a múltat megtanulhatóvá és felidézhetővé teszi.²⁰

²⁰ A szakirodalom az emlékezést és a felejtést szervezett, kulturális viselkedésként jeleníti meg (Assmann 1999, Weinrich 2002), diszkurzív érdekekre (nacionalizmus, birodalmi érdekek, anyagi haszon) vezeti vissza (Burger 2001).

2. Belelátni a történelembe. A sorkatonaság és a háború révén az egyén, a lokális közösség és nagytörténelem kapcsolatba kerül. A történelem az individuális életpálya, valamint a település, az etnikum kollektív életének alakítója lesz. Az események személyes tapasztalatot termelnek a történelmet formáló személyekről (Ion Antonescu marsall, vezérkari főnök, hadügyminiszter, Horthy Miklós). Sok-sok egyénnek adatik meg történelmi eseményben venni részt (doberdói csata, a Don-kanyar harcai, a tordai csata, 1989). A történelemmel való személyes találkozás új érzékenységet alakít ki, lehetővé teszi a múlt és a kortárs események megértését és megélését. A történelemben való részvétel nyomán az egyéni és a közösségi élet értékelése, értelmezése és megítélése tágabb (európai, történelmi) dimenziókban, összefüggésekben történik meg. A katonáskodás, a háborúban való részvétel a történelmi események értelmezése számára individuális, személyes perspektívát honosít meg.

A történelemről szerzett személyes tapasztalatok bekerülnek a helyi emlékezetbe, biográfiai és családtörténeti eseményként élnek tovább. A település története nagyobb dimenzióba illeszkedik.

3. A háborúban való részvétel, a katonáskodás az individuális élet szervezésére választott, életvezetési stratégiák egyike lesz. Átmenetileg, hosszabb vagy rövidebb ideig intenzíven kisajátítja az egyén életét és meghatározó élményeket hagy maga után. A kiszolgáltatottság legszélsőségesebb helyzeteibe kényszeríti az egyedet, s olyan egzisztenciális és humánus értékeket és normákat gyakoroltat be, mint a segítségnyújtás és a segítség elfogadása, a másokért érzett felelősség, a remény, a hit megőrzése a kilátástalan helyzetekben, a túlélési ösztön győzelme a betegségek, a szenvedés fölött, az emberség felismerése a más szokásokat éltető, más nyelvet beszélő idegenekben.

A távolban, idegenben eltöltött idő alatt felértékelődik az elhagyott szülőföld, szülőház, család. A szenvedés, a nélkülözés olyan mértékben hangolja át líraira a férfiak életérzését, hogy napi életvezetésükben állandósítja a naplóvezetést, a versírást, a magánlevelezést. Ezek a kulturális gyakorlatok személyes tudást, személyes élményeket örökítenek meg a történelemről.

4. A történelemmel való találkozás élménye beemelődik a kulturális emlékezetbe. A lokális társadalom a történelem emlékeit betelepíti a maga környezetébe, kiállítja a maga életvilágban. Kitermelődnek a lokális történelem helyi specialistái, a lokális történelem előadásának alakzatai, helyzetei és rítusai.

5. A sorkatonaság életbe léptetése a harci technikák és stratégiák elsajátítását a férfiak kulturális szerepének részévé tette. A férfi az európai társadalomban az ország biztonságának letéteményesévé vált. A tudás és a jártasság megszerzése beavatási szertartás keretében történt meg. A katonai kiképzés egyúttal a férfivá és a felnőtté válás intézményeként is működött. Az egyén átmenetileg egy férfitársadalomba szocializálódott, megtanulta és begyakorolta a katonai, a férfias viselkedés szabályait. A berukkolásra készülve elsajátította környezetének az intézménnyel kapcsolatos hagyományait. A katonai szolgálat idején az alakulat és a katonatársak emlékezeti kultúrájával került kapcsolatba, valamint maga is tapasztalatokat szerzett a katonai életformáról. Hazatérve ezeket a tapasztalatokat és hagyományokat népszerűsítette.

A sorkatonaság megszűnése, a katonai szolgálat professzionalizálódása ezeket a (magánéleti, családi, nemzeti keretben érzékelhető) tapasztalatokat iktatta ki, dekontextualizálta. Mi változott meg? Egyik oldalon virtuálisá vált az a haza, amelynek védelmére minden férfi állampolgárt kiképeztek. Ezzel egyidőben a nemzetért, a hazáért érzett felelősség más síkra tevődött át. A másik oldalon a családi hagyományból eltűnt, láthatatlanná vált a hazát védő katona, aki az állambiztonság, az állampolgári biztonság, a katonai tudás letéteményese volt. Ettől kezdve a katonai életformáról, a hadviselésről való tudás és tapasztalat kialakítása olyan médiumok szerepévé alakult, mint a művész- és a dokumentumfilm.

Természetesen, a politikai életben is jelentős változások következtek be. Az EU-hoz való csatlakozás a biztonság más kereteit teremtette meg. Továbbá, a terrortámadások számának növekedése, világszinten való elterjedése a veszély, a fenyegetettség, az erőszak más formáit telepítette be a köztudatba.

Szakirodalom

ASSMANN, Jan

1999 *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrában*. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest

BALASSA Iván

1989 *A magyar falvak temetői*. Corvina Könyvkiadó, Budapest

BÁLINT Sándor

1953 Régi szegedvidéki néphagyományok Rákóczi halhatatlanságáról és a Rákóczi-nótáról. *Ethnographia* LXIV. (1–4) 290–292.

BARTHA Elek

1995 *Halotti búcsúztatók a dél-gömöri falvak folklórában*. I–II. (Gömör Néprajza, XLVI–XLVII.) Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszéke, Debrecen

BECK Zoltán

1978 Zsilinszki János kéziratoss verses-daloss füzetee katonakorából, 1878-ból. *A Békés megyei Múzeumok Közleményei* V. 115–178.

BENSA, Alban – FABRE, Daniel (sous la direction de)

2001 *Une histoire a soi. Figuration du passé et localités*. Éditions de la Maison des sciences de l'homme, Paris

BOSNYÁK Sándor (gyűjtötte)

2001 *1100 történeti monda*. MTA Néprajzi Kutatóintézete, Budapest

BRAUDEL, Fernand

1958 Histoire et sciences sociales. La longue durée. *Annales ESC* 4. 725–753.

1972 A történelem és társadalomtudományok. *Századok* CVI. (4–5) 986–1012.

2004 *A mindennapi élet struktúrái: a lehetséges és a lehetetlen*. Gutta Kiadó, Budapest, (Eredeti kiadás: 1979. Az első magyar kiadás: 1985.)

BURGER, Rudolf

2001 Az emlékezőpolitika tévedései. Védőbeszéd a feledés mellett. *Európai Szemle*. (3) 81–93.

BURKE, Peter

1978 *Popular Culture in Earl Modern Europe*. Maurice Temple Smith Ltd, London

1991 *Népi kultúra a kora újkori Európában*. Századvég Kiadó–Hajnal István Kör, Budapest

CHASTEL, André

1986 La notion de patrimoine. In: NORA, Pierre (dir.): *Les Lieux de mémoire* II. 2. Gallimard, Paris, 569–592.

DÉGH Linda

1947 Beszámoló az 1848-as néphagyománygyűjtés eddigi tapasztalatairól. *Ethnographia* LVIII. (3–4) 230–235.

1952 *A szabadságharc népköltészete*. Akadémiai Kiadó, Budapest

DEMÉNY István Pál

1997 *A magyar szóbeli hősi epika*. Pallas–Akadémia Könyvkiadó, Csíkszereda

DOBOS Ilona

1973 Petőfi mondák. *Ethnographia* LXXXIV. (4) 418–429.

DUMÉZIL, Georges

1968–1971 *Mythe et épopée. Types épiques indo-européens: un héros, un sorcier, un roi* I–III. Gallimard, Paris

1986 *Mítosz és eposz*. Gondolat Kiadó, Budapest

FABRE, Daniel

2000 L'ethnologie devant le monument historique. In: FABRE, Daniel (sous la direction de), – VOISENAT, Claudie (textes réunis par): *Domestiquer l'histoire. Ethnologie des monuments historiques*. Éditions de la maison des sciences de l'homme, Paris, 1–29.

FAZEKAS István

2005 *Hetediziglen. Bukovinai székely család krónikája*. Polis Kiadó, Kolozsvár

FEJÉR József

2000 *Aranyosegerbegy fejlődése és történelmi múltja*. Hiperborea Kiadó, Torda

FERENCZI Imre

1960 Rákóczi alakja az abautj-zempléni néphagyományban. *Ethnographia* LXXI. (2–3) 389–436.

1968 Adatok a Mátyás mondakörhöz. *Néprajz és nyelvtudomány* XII. 11–27.

GYÁNI Gábor

2002 A városmonográfia és a mikrotörténet. In: *Uő: Történezdiskurzusok*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 59–66.

GYENIS Vilmos

1965 Emlékirat és parasztkrónika. *Irodalomtörténeti Közlemények* 69. (2) 152–171.

GYÓRI Klára

1975 *Kiszáradt az én örömem zöld fája*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest

HALBWACHS, Maurice

1925 *Les cadres sociaux de la mémoire*. Librairie Félix Alcan, Paris

HARTOG, François

2003 *Régimes d'historicité. Présentisme et expériences du temps*. Seul, Paris

HOBSBAWM, Eric

1987 Tömeges hagyomány-termelés: Európa 1870–1914. In: HOFER Tamás – NIEDERMÜLLER Péter (szerk.): *Hagyomány és hagyományalkotás. Tanulmánygyűjtemény*. MTA Néprajzi Kutató Csoport, Budapest, 127–197. (Eredeti kiadás: 1983)

HUIZINGA, Johan

1944 *Homo ludens. Kísérlet a kultúra játékelemeinek meghatározására.*
Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt., Budapest

JAKAB Albert Zsolt

2007 A kollektív emlékezet szervezése Kolozsváron 1989 és 2004 között.
In: HÜGEL, Peter – COLTA, Elena Rodica (red.): *Regiuni, etnii și identități regionale. Lucrările Simpozionului Internațional de Antropologie Culturală din 17–19 mai 2006.* (Colecția minorității, 8.)
Complexul Muzeal Arad, Arad, 486–505.

KATONA Imre

1980 Katonakönyv. In: ORTUTAY Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon III. Ka–Né.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 104–105.

1994 Népi kéziratok katonakönyveink művelődéstörténeti jelentősége. *Honismeret* XXII. (2) 72–74.

KESZEG Vilmos

1999 Századeleji gyászjelentő lapok. In: Uő (szerk.): *Írás, írott kultúra, folklór. Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 7.* Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 95–110.

2002 A genealógiai emlékezet szervezése. In: ÁRVA Judit – GYARMATI János (szerk.): *Közléteések az időhöz. Tanulmányok.* (Tabula Könyvek, 3.) Néprajzi Múzeum, Budapest, 172–212.

2007 A történelmi emlékezet alakzatai In: SZEMERKÉNYI Ágnes (szerk.): *Folklór és történelem.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 18–43.

KÖRNYEYNÉ GAÁL Edit

1985 *Az első világháború emlékei a népi kéziratok forrásokban és a száj-hagyományban.* (Studia Folcloristica et Ethnographica, 15.) Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszéke, Debrecen

KŐVÁRY László

1857 *Száz történelmi rege.* Kolozsvár

KRÍZA Ildikó

1993 *Felsőnyéki halotti búcsúztatók.* MTA Néprajzi Kutatóintézet, Budapest

KÜLLŐS Imola

1988 *Betyárok könyve.* Mezőgazdasági Kiadó, Budapest

LANDGRAF Ildikó (szerkesztette és a bevezetést írta)

1998 *„Beszéli a világ, hogy mi magyarok...” Magyar történelmi mondák.*
Magyar Néprajzi Társaság–Európai Folklór Központ, Budapest

LE GOFF, Jacques

2000 *Az értelmiség a középkorban.* Osiris Kiadó, Budapest

MÁRKODI SIKLÓDI Sándor, id.

1999 *Felvinc. Emlékezetre méltó dolgok*. Maiko Könyvkiadó, Bukarest

MARKOVITS Rodion

1965 *Szibériai garnizon*. Irodalmi Könyvkiadó, Bukarest

MARTINKÓ András

1988 Háborús irodalom. In: KIRÁLY István (szerk.): *Világirodalmi Lexikon* IV. Akadémiai Kiadó, Budapest, 122–123.

NORA, Pierre

1986a Entre Mémoire et Histoire. La problématique des lieux. In: Uő (dir.): *Les Lieux de mémoire* I. Gallimard, Paris, XVII–XLII.

1986b Les mémoires d'État. In: Uő (dir.): *Les Lieux de mémoire*. II. 2. Gallimard, Paris, 355–400.

ORBÁN Balázs

1868–1973 *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi és népismei szempontból* I–VI. Tettey Nándor és Társa Bizománya, Pest–Budapest

ORTUTAY Gyula

1952 Kossuth Lajos a magyar nép hagyományában. *Ethnographia* LXIII. (1–4) 263–307. (Kötetben: *A nép művészete*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 131–184.)

PENAVIN Olga

1980 A realiztikus folklór egy terméke, Dora Emil verses beszámolója katonáskodásáról. *Hungarológiai Közlemények* XII. 37–75.

1983 Dora Emil verses beszámolója katonáskodásáról. In: Uő: *Néprajzi Tanulmányok*. Forum Könyvkiadó, Újvidék

SZENDREY Zsigmond

1914 Szalontai mondák a Toldiakról és a csonka-toronyról. *Ethnographia* XXV. (3) 164–168.

1920 Történeti népmondák. *Ethnographia* XXXI. (1–6) 45–59.

1921 Történeti népmondák. *Ethnographia* XXXII. (1–6) 130–133.

1922 Magyar népmonda-típusok és tipikus motívumok. *Ethnographia* XXXIII. (1–6) 45–64.

1923/1924 Történeti népmondáink. *Ethnographia* XXXIV. (7–12) 143–149.

1925 Történeti népmondáink. *Ethnographia* XXXVI. (1–6) 48–53.

1926 Történeti népmondáink. *Ethnographia* XXXVII. (1) 29–35, (2) 78–86, (3) 132–138, (4) 183–187.

1927 Történeti népmondáink. *Ethnographia* XXXVIII. (3) 193–198.

TAMÁSI Gáspár

1971 *Vadon nőtt gyöngyvirág*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest

UJVÁRY Zoltán

1960 Tasnádi Lajos botpaládi kéziratos könyve. In: CSALLÁNY Dezső (szerk.): *A nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve* III. Jósa András Múzeum, Nyíregyháza, 155–175.

VARGYAS Lajos

2000 *Egy felvidéki falu zenei világa – Áj*. (Jelenlévő Múlt) Planétás Kiadó–Európai Folklor Intézet, Budapest (Eredeti kiadás: 1940)

VOIGT Vilmos

1998 Hősepika. In: Uő (szerk.): *A magyar folklór*. Osiris Kiadó, Budapest, 149–183.

WEINRICH, Harald

2002 *Léthé. A felejtés művészete és kritikája*. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest

ZSIGMOND Erzsébet

1995 *Sírató. Életem panaszos könyve*. (Kriza János Néprajzi Társaság Könyvtára, 1.) Sajtó alá rendezte Keszeg Vilmos. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár

ZSIGMOND Ferenc

1995 *Hadifogságban. Naplótöredékek. Emlékfoszlányok. 1944–1948*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest

Függelék

1. sz. melléklet

*Vásárhelyi Mihály búcsúztatója
Ki Galiciában elesett 1915 Május 21-én.*

Az ifjuság kellem telyes
Szép kertében igen kedves.
Szegény árva legény fellett
Éneklek most Gyász énekett

Jertek ifjak haljátok
Én példámon tanuljatok
S ne bizatok szépségtekbe.
Sem ifjú erőtkben.

Mert lám a sors egyet fordul
S azonnal szemfedő borul.
Arcáitok rozsáira.
Szép éltetek folyásira.

Néktek is a sors mostoha
Lehet ép mint nekem vala.
És a halál jég kebelén,
El hervadhatok ugy mint én.

Énis köztetek egy virág.
Valék a kit az árvaság
S a szegénység kenyere
S vize növelt fel enyire.

De a haza hivo szava
Az mindennél elsöbvala
Mert ránk rontott a Francia
Muszka angol és Szerbia.

Amíg szép hazámat védtem.
Galicia közepében.
Gyilkos golyó a szívemet
S ki oltotta életemet

Reám fuvalt halál szele
S el hervadt bus szívem tőlle
Itt hagytam a földi hazát.
Ugyis tartt még elég árvát.

Bágyon egész ifjusága
Örege kicsinye nagyja
Tudjátok meg hogy a világ
Sokat ígér keveset ád.

Kinek gyász tiszteletére.
Gyültünk ide e szent helyre
Az már rég alusza álmát.
Ujitsuk meg hát halálát.

Ö Vásárhelyi Mihály volt
A ki a hazáért meg hott.
De még hányan haltak s halnak.
A míg áldott békét hoznak.

Az én gyászos sorsom látva.
Ne sirjatok hisz az tudva
Van hogy mindenkinek sorsa
Ez lesz be fed egy sir hantja.

Samu bátyám hitveseddel
Klára néném tieidell
Testvérek hozátok térek
Még egyszer és bucsut vészek.

Isten áldjan jóságtokért
Testvéri szeretetekért
Isten legyen már veletek
Virágoztasa éltetek

Atyafijak jó rokonok
Tinéktek is bucsut mondok
Isten áldjan jóságtókért
Értem fáradozástokért

E földön míg tart éltetek
Áldásában bővölködjetek
Virágozzon családotok
Isten legyen már hozátok

Lány s legény barátaim
Minden rendü ismerőseim
A kik a temetésemen
Ugy sem lehetek jelen.

Nem voltak ott a hü szivek
Kik értem könyet ejtsenek
És nyugalmat kívánjanak
Ezen árva katonának.

Galicia silány földje
Be sok vitéz temetője
Adj nyugalmat a hősöknek
Akik már ott meg pihentek

Álmuk legyen bátortalan
Sirjok szája míg fell pattan
Sirod fellett béke lengjen.
Isten veled s velünk. Ámen.

Irta Csép Titi Bágyon
1917 év I hó 16 án.

2. sz. melléklet

Búcsúztató

Szép András katona felett 1916. December 31.

Halandó rendeltetése
Hogy sírba kell majd tennie
Bár mindenkor szívet sebezhet
De érzékenyebb az eset

Midőn olyan dől sírba
Ki még nem volna a sorba
Kéért szemünkből könny csordul
Mint tört virágra harmatszál

Ki tud érzéketlen lenni
Midőn újra kell temetni
Egy kis család védbástyáját
Hazánk vitéz katonáját

Sirasd meg sorsod halandó
Életed beh hervadozó
Lásd szived reményei beh
Hirtelen ment semmibe.

Ha ma élsz öröm vigságba
Holnap fekhetsz koporsóba
Ha ma tiednek örvendsz
Holnap utánok kesereghetsz.

Oh halál miért keserítél
Szívünkbe sebet miért ejtél
Fájdalom könnyet öntél
Miért inditod meg ismét.

Oh érezzük veszteséged
Szülőd, nőd, mely sujt téged
De ne feledjétek soha
Hogy az élet s halál ura.

Mindenkor bölcs ő dolgában
Atyánk életben s halálban
Egyik kezével hogyha ver
Másik kezével felemel.

Csép Andrást is eltalálta
A duló véres csatába
Az ellenség fegyvere
Áldott jó lelkét megtörte.

S az a hitves, szülő, testvér
A rokonság az egész község
Fájlalja gyászos kimultát
Halljátok meg bucsuját.

Első bucsuzások tárgya
Hát te lészel Balogh Klára
Kivel az életet kezdtem.
Kíért oly igen fáj szívem.

Kedves hű nőm nem reméltem
Hogy az én ifju életem
A haza szolgálatában
Lesz a halál martaléka

Enyhítsen meg az a tudat,
Hogy a sűrű halál miatt
Szép hazám szolgálatába
Hány ifju szállt a sirba.

Kik meghalnak a hazáért
És a dicső szabadságért
Azoknak nevük az égben
Fénylik mint a nap az égen

Sírom leltem idegenbe
Ámbár az is Isten földje
Befogadta fáradt testem,
Hogy ott örökre pihenjen.

Temetésem harangszó
Nem volt csupán csak ágyúszó,
Távol voltak a hű szívek
Akik engem úgy szerettek.

Kedves hű nőm a te szived
Amely legjobban szeretett
Köszönöm hogy megbecsültél
Nyerd jutalmat az Istennél.

Csép Mihály édes jó apám
Balogh Anna szülő anyám
Fájhat szívetek igazán
Nincsen a jó fiu immár.

Midőn engemet könnyeztek
Nem szabad elfelejtenetek
Aki meghalt szép hazánkért
E világon már sokat élt.

Azért vigasztalódjatok,
Imátokba foglaljátok
E községet, e szép hazát,
Amely nektek kenyeret ad.

Ez vég kérésem hozzátok
 Jó szülők kik fájlaljátok
 Öregségetek gyámolát
 Sziveteknek szakadását.

Van még hat élő testvérem
 Kiknek nevét most e helyen
 Nincs idő felemlítenem
 Szálljon rátok hát kegyelem.

Szülőimet tiszteljétek,
 Egymást híven szeressétek
 Így megáld az egek ura
 S nem juttat a sok nagy bura.

Minden rendü hű rokonok,
 Após, anyós, jó barátok
 Kiket mind nem említhetek
 Az Isten legyen veletek.

Temetésemre ide gyűlt
 És szomorun összevegyült
 Gyászos sereg Isten népe
 Szálljon rátok Isten lelke.

És ezáltal vezérelve
 Eljussatok a mennybe,
 Hol a jóság jutalmául
 Reám örök tavasz virul.

Megboldogult jó barátom
 Utoljára én kívánom
 Sírodon az idegenbe
 Folyton tartó béke lengjen.

Álmodat ne háborítsa
 Ágyúk s puskák ropogása
 Isten veled, jó éjszakát
 Adj meg tested nyugalját.

3. sz. melléklet

Dávid Tamás Bucsuztatoja MH 1942.XI hó 2 án

Dávid Tamás gondolt egyet.
Enis menekült kel legyek,
Isten Velled feleségem.
Haza jövök még az őszen.

Nem menyek en Koncsentrára
Inkább menyek Kolozsvara
Meg védni az egészségem
Meg védni az élletemet

Amint Kenyerem Kerestem
A Bihari uttesteken
Meg rudta egy lo a melyem
Amitől én beteg letem

Én az orvoshoz nem mentem
Azt gondoltam joban leszok
De a fájdalmim nem szünt meg
Én a munkárol el jöttem

El mentem én más munkára
Meszire az én hazámtol
De én onan is el jöttem
Mert én nagyon beteg lettem

Dénes Samu ne Hagyatok
Mert én itt mingyár meg halok
Vigyetek el engem Pestre.
A korbázba tegyetek be

Jo orvos úr ara kérem
Gyógyicson meg engem szépen
Mert Vár othon feleségem
S otthon marat ket testvérem

Nefej fijam joban leszel
Haza mehetcz még az öszel
De el dagat a job Karam
Amibe én bele haltam

Isten veled feleségem.
Kivel én Sokáig éltem.
Köszönöm a joságodat.
Isten Viseje gondodat

Testvéreim hattan Vattak
Töletek is el bucsuzak
Ne sirasattok engemet
Mert nekem el keletet menem

Laci Dénes Pali Péter
Kérlek ne felejsetek el
Mongyátok meg oda haza
Hogy én it már Boldog Vagyak

Édes Hugom és Hütársa
Márton Bátyam és családja
Vigýázatok magatokra
Vigýázatak Ángyatokra

Szüleimtől nem bucsuzok
Vellek én már találkozok
Elmondom hogy el jöttetek
Hogy mind bujdosok lettetek

Nagy bátyáim és nagy néném
És a töbi rokonaim
Mindenkitő el bucsuzak
Isten Veletek Szomszédak

Isten Velletek bajtársak
 Akik velem dolgoztattak
 Vigyáztok magatokra
 Ne jusatok a Sorsomra

Mehesetek inen haza
 A ti kicsi falutokba
 Isten maragyon Velettek
 Ti Sok menekült testvérek

Irta Csiki Jozsef
 1942 November 15én

4. sz. melléklet

*E SIRKÖ GONDOS
 NŐ ÉS SZERETŐ EDES
 ANYA KELEMEN
 GYÖRGYNÉ DEBRECZI
 MÁRI EMLÉKÉT HIRDE
 TI, FÉRJÉVEL EGYBEKELT
 1844 BEN. ELHALT
 1888 NOVEMBER
 HAVÁBAN. E KÖVET
 HÁLÁBÓL EMELÉ
 FÉRJE KI MAGYAR
 HARCZBAN 1849 BE
 FELSZEGSEBET SZEN
 VEDETT KIT 1848 TO
 HIVEN PANASZ
 NELKÜL ÁPOLA*

Település: Csomakőrös, Kovászna megye. A sírjel a temető régi részében található.

A síremlék leírása. Homokkőből készült síremlék. Méretei: 96 x 50 cm. A felirat fölött rozetta. A sírhant felismerhetetlen.

Lejegyzés: Szócs Borbála, 2002.

5. sz. melléklet

ÜGYVÉD
FÁBIÁN JÓZSEF
Szül. 1805 Jan. 2
Meggalt 1891 Oct 29.
Az 1848/9 szabadságharcban
Mint székely huszár
Vett részt.
Nyugodjék békével
És
NEJE
M. BOGÁTI JAKAB KATALIN
SZ. 1817. MEGHALT 1895

Település: Aranyosegerbegy, Kolozs megye.
Lejegyzés: Keszeg Vilmos, 2000.

6. sz. melléklet

TUZSON JÁNOS

az 1848/49iki
szabadság harcban
hovéd őrnagy
nyug.m.kir.
honvéd alezredes
1825–1904

Település: Sepsiszentgyörgy, katolikus temető, Kovászna megye.
A síremlék leírása. Fehér márványból készült síremlék. Méretei: magassága 150 cm, szélessége 55 cm, vastagsága 11 cm.
Lejegyzés: Román Márta, 2005.

7. sz. melléklet

*Papp István
az oroszharctéren
hősi halált halt
és ott eltemetett
szakaszvezető emlékére
emeltette az anyjai szeretet
élt 26 évet
meghalt 1915 jún. 13
gyászolja hátramaradt özvegye, édesanyja
Áldás emlékére
Itt nyugszik Papp Julcsa*

Település: Ant, Bihar megye.

Lejegyzés: Benedek Réka, 2002 decembere.

8. sz. melléklet

*ITT NYIGSZIK
LAKATOS ÁRPÁD
HŐSI HALÁLT HALT MEG A
NAGYKÁROLYI HARCTÉREN
Szül. 1922 II 15 megh. 1944 X 20*

Település: Koltó, Máramaros megye.

A síremlék leírása. Betonból készült síremlék.

Lejegyzés: Bölönyi Helga-Tünde, 2003.

*DEZSŐ MIKLÓS
1922 – 1952
Háborúnak durva kése
Hosszú évek szenvedése
Vitt a sírba
Nyugodjál csendesen*

Település: Disznajó, Maros megye. Református temető.

A síremlék leírása. Sírkő. Véssett biblia. Gondozott sír.
Lejegyzés: Vita Imola-Renáta, 2003.

9. sz. melléklet

Ferenc, József
sz. 1918 sz. 1923
Hősi halált haltak a második
világháborúban.
Emlékük legyen áldott!
Szülei
Trinfiuj Ferenc
1880–1953
Ráduly Juliánna
1885–1969

Település: Barót, Új temető, Kovászna megye.

A síremlék leírása. Bazaltos andezitből készült, obeliszk alakú síremlék.
Fénykép és véssett kereszt díszíti. Méretei: magassága 180 cm, szélessége 36
cm, vastagsága 20 cm.

Lejegyzés: Tókécs Lóránt, 2004.

10. sz. melléklet

Alólírottak úgy a maguk, mint a közeli és távoli rokonok nevében mélyen
megszomorodott szívvel tudatják, hogy a hű férj, gondos édesapa, gyöngé-
den szerető fiu, igazi jó testvér és rokon

Dekáni Gusztáv

**csász. és kir. őrnagy, az 51-ik gyalogezredben; a hadiékítmé-
nyes III. oszt. Vaskoronarend lovagja, a német birodalmi vas-
kereszt, hadiékítményes katonai érdemkereszt, az arany signus
laudis stb. és legfelsőbb helyről nyert többszörös elismerés tulaj-
donosa,**

Életének 47-ik, boldog házasságának 4-ik évében a orosz-harctéren
július 8-án kapott súlyos sebében, a pozsonyi helyőrségi kórházban f. hó
10-én reggel 7 órakor meghalt.

...Itt vagy tehát! Óh, nem így vártunk mi tégedet! A borzasztó vérzivatarokban a diadal és dicsőség utját jártad; nem félted a halált; többször sebesülve elbukál, de szívós kitartásod, fegyelmezett egyéniséged, lángoló honszerelmed ismét a harcok tűzébe szólított, míg most diadalmaskodott fölötted a halál.

Haza jöttél: lassu sötét jármű hozott, élőbabér helyett hervadó virágokkal ékesítve. Önfeláldozó honszerelmed a halhatatlanok közé emelt; míg tieid szeretete sziveinkben emel neked emlékoszlopot. Mérhetetlen veszteségünk fájdalmában a zsoltáriróval zokogjuk: „Elesett a mi fejünknek koronája”; nincsen oly bánat, mint a mi bánatunk; Fájdalmunkban Te légy velünk vigasztalásnak áldott Istene!

A megdicsőültnek hült tetemei f hó 16-án d.u.4 órakor fognak a református egyház szerinti gyászistentisztelket után az ó-tordai köztemetőben levő családi sírboltban örök nyugalomra helyezettetni.

Nyugodj megdicsőült hős! Sírod fölött családod és a nemzet kegyelete fog virrasztani!

Ó-tordán, 1916 aug 15-én.

Dekáni Gusztávné, ótordai Székely Vass Klára, mint özvegye.

Zsófika, gyermeke.

Özv. Dekáni Ernőné, vadadi és iklandi Filep Berta, édesanyja.

Dekáni Ernő, Árpád, özv. Hollaki Zoltánné, Margit, Kálmán és neje **bikafalvi Máthé Mariska** gyermekeikkel, mint testvérei és azok családjai.

Ótordai Székely Béla, Klementina, Ilona, Miklós, János, Erzsébet, Vass Albert, Miklós és családjuk, mint sógorok, illetve azok családjai.

Dekáni Gusztáv az orosz harctéren szerzett sérülés következtében 1916-ban hunyt el Pozsonyban. Holttestét Tordán temették el. Gyászjelentője a KJNT archívumában a 254. jelzet alatt olvasható.

11. sz. melléklet

Nyugosznak ők
a hős fiak,
Messzi idegen
hant alatt.
Kik érettünk s a
hazáért
Lelték ott a
halálukat.

Ez csak emlék ami itt áll.
Ember! állj meg
S imádkozzál!

(Aranyosrákos, unitárius templom közelében)

12. sz. melléklet

A KÉT VILÁGHÁBORU
ALDOZATAINAK
EMLEKERE.
1914–1918
BALOGH JÁNOS
BARA JÁNOS
BARTHA FERENC
BARTHA JÁNOS
BENEDEK ALBERT
CZIRKA MIHÁLY
CZIRKA MIKLÓS
CSUCSI SIMON
FALAMON JÁNOS
GYÖRKE MIKLÓS
GYÖRKE PÁL
KEREKES FERENC
KOZMA GERGELY
MÓRICZ ISTÓK
MÓRICZ JÁNOS

MÓRICZ MIKLÓS
MÓRICZ PÉTER
POZSGI SIMON
SZABÓ ALBERT
SZABÓ ANDOR
SZABÓ ISTVÁN
SZABÓ MIKLÓS CSURGÓ
SZABÓ JÓZSEF DANI
SZAKÁCS H. JÁNOS
SZAKÁCS JÁNOS
SZÖCS ALBERT
TAKÁCS ALBERT
TAMÁS JÓZSEF

1941–1945
BARA MIKLÓS
BENEDEK GERGELY
CSUCSI GYÖZÖ
GERGELY ISTVÁN
MÓRICZ IMRE
MITRA LÖRINCZ
SZAKÁCS JÁNOS
SZAKÁCS JÓZSEF
VARGA ALBERT
VARGA JÓZSEF
ZSAKÓ GYULA
„MAGATOKAT ÁLDOZTÁTOK
ODA NAGY IDŐKBEN
NEM FELEJTÜNK SOHASEM
EL, ITT ELTEK
SZIVÜNKBEN”
ÁLLITATTA
TOROCKOSZENTGYÖRGY
KÖZÖSSÉGE

(Torockószentgyörgy, az unitárius templom udvarán)

13. sz. melléklet

Gombási János 1892-ben született Aranyosrákoson. Szülei (Gombási Máté és Szatmári Anna) gazdálkodó emberek. Tordán középiskolai, majd Kolozsváron teológiai tanulmányokat végzett. 1919–1968 között unitárius lelkipásztorként szolgált szülőfalujában. Noteszbe gyűjtötte verseit. A 10x16 cm méretű, 100 lapos, vonalas füzet 75 számozott oldalára jegyezte be őket. Az egységes íráskép arra vall, hogy a válogatásra 1930-ban, az utolsó keltezés idején került sor. Az első vers Tordán készült, 1911-ben. Az utolsó bejegyzés 1930-ból származik Aranyosrákosról. A két évtized alatt 32 verse készült el.

Alábbi versét a hadifogságot elszenvedett rokon emléke ihlette. A költő a versbe építi a hadifogság topográfiáját, a fogolysors eseményeit, a férji és apai érzéseket, a keresztényi hitet és értékrendet.

*Levél az orosz fogságból
/:Sógorom emlékének!:/*

*Feleségem, Annám,
jó hűséges párom;
Régi boldogságom
e levélbe zárom,
S elküldöm Te-hozzád
végre-valahára,
Zord Kis-Ázsiából
– Aranyosrákosra.*

*Ne gyötörjön bánat,
ne is aggodj értem,
Hisz nézd: a jó Isten
megőrizte éltel!...
Az öldöklő harcot
én már befejeztem,
Mert vad-kozákoknak
hadi-foglya lettem...*

*Nevezetes dátum
julius-hat nékem,
Galícia síkján
fogságba kerültem...
Véres, dúló csaták!
– Istenhez szállt imám! –
Ne is gondolj reá:
feleségem, ... Annám.*

*Egy levelet küldtem
még az útról néked
S nem válaszoltál rá,
pedig megígérted...
Nem haragszom érte.
hisz nem tudtad címem;
Most megírom...s aztán
küldjél választ – lelkem.*

*Sztavropol szép város
kellős-közepében,
Van egy kicsiny zárda
a fő-utca szélén...
Oda vagyok zárva
két hú bajtársammal,
Akiknek neveit
Te tudod bizonyjal...*

*Nincs sok dolgunk itten:
csak söprünk, fát vágunk
S reggel, délben, este...
mindig harangozunk...
Nem hallod-e néha,
nem hallod a hangját,
Amikor meghúzzuk
a zárda harangját?!...*

Valahányszor édes szava
kondul-csendül,
Üzenetet küldök
hozzád a szívemből:
„Isten óvjon, védjen
minden nagy csapástól
S dúló ellenségtől
tartson Téged távol!”

Bennem új remények
bontogatnak szárnyat:
Valamikor egyszer,
ismét, újra látlak...
Valamikor egyszer
visszatérek hozzád,
S elhalmozom ismét
csókjaimmal orcád!...

Hát kicsiny Erzsikénk
megnőtt-e már nagyra,
S tudja, hogy hol van most
az ő édes-apja?...
Tanítsd imádkozni,...
bízni az Istenben...
Ki haza vezérel
Ti hozzátok...lelkem!...

Kérjétek az Istent
összekulcsolt kézzel,
Csöndes imátokkal:
áhitattal, hittel!
Kérjétek, ...kérjétek,
engedje megérnünk
Fogoly katonáknak,
hogy mind haza térjünk...

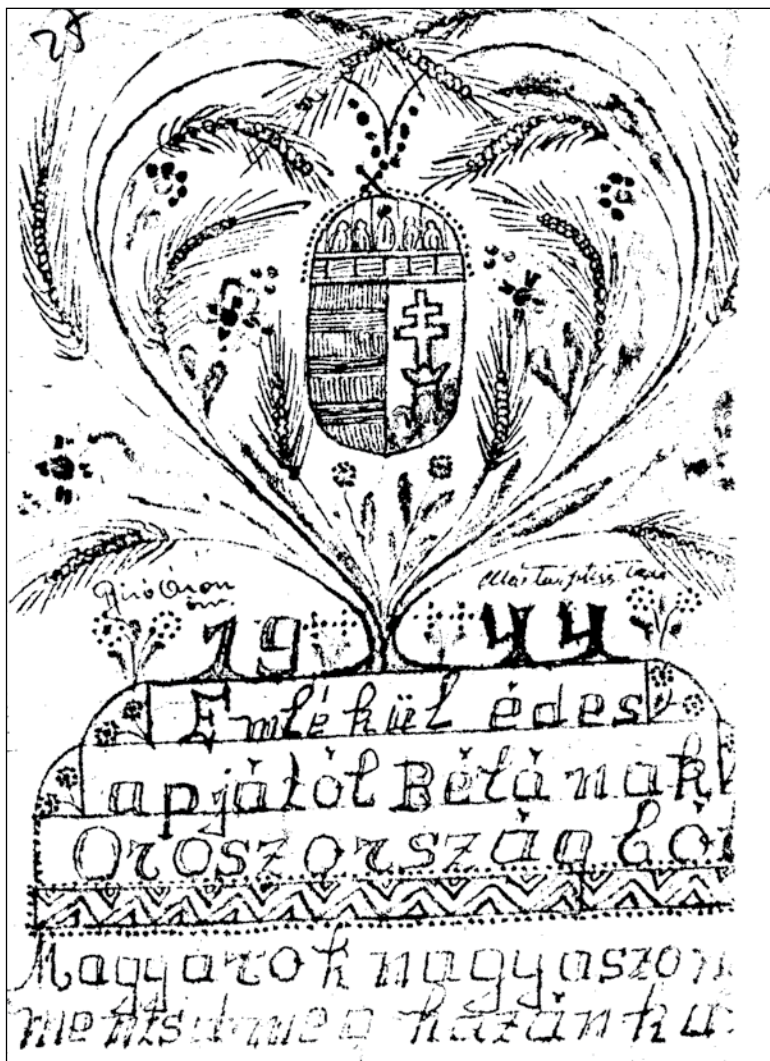

*S ti majd várjatok ott
lenn az állomáson,
Ujjongó örömmel,
diadal-ittason!...
Eljön az a nap is,
nem sok idő multán:
Mikor hó ima kél
százezrek ajakán!...*

*De míg ez eljő:
csókollak titeket!
Áldja meg az Isten
minden lépéstekeket!...
Csöndes kolostorból
kivánom ezerszer
Én, akire vártok:
hű férjed...Sámuel.*

A.R. 1917. III. 4.

1. Frontról küldött üdvözet. Korond (Szócs Lajos gyűjtése)

2. A háború emléke Torockó központjában

3. A háború emléke Torockón

4. Emléktábla a tordaszentlászlói templomban.
(Fodor Attila felvétele)

5. Első világháborús emlékmű Tordaszentlászlón

6. Háborús emlékirat

Lajos Katalin

„Élni akarni kell.”

**Hadifogoly-visszaemlékezések
frazeológiai vizsgálatának néhány
nyelvészetén túli aspektusa**

Tanulmányom egy nagyobb vizsgálat részét képezi, melynek célja a paraszti önéletírások frazeológiájának elemzése. Elsősorban nem a hadifogolysors néprajzi vizsgálata vezetett a munkámban, ám a nyelvészeti elemzés keretén belül óhatatlanul szembesültem olyan témákkal, melyek néprajzi érdeklődésre is számot tarthatnak. Több kötet közül egy tehát az itt bemutatott könyv, melyet az köt össze a többi paraszti önéletírással, hogy nem tollforгатásból élő, az írást nem mesterséggként űző emberek írták.

A *Hargita Népe* napilap 1993-ban pályázatot hirdetett *Fogságom története* címmel, és két év alatt hatvan pályamunkát közölt folytatásokban. 1997-ben a Státus Kiadó könyv formájában is megjelentette e visszaemlékezéseket, illetve részleteket a pályamunkákból. Jelen elemzés anyagát ez a nyomtatott könyv képezi (Ferencz 1997). Sajátossága e kötetnek, hogy több visszaemlékező ugyanannak a viszonylag rövid, mindenképpen behatárolt időszaknak (1943–1951) az eseményeiről számol be. A szerzők mind férfiak, a háború végén orosz fogságba esett székely-magyar katonák, egy kivételével, Brettschneider Lajost német származása miatt hurcolták el otthonról. Az elbeszélt történetek forгатókönyve azonosnak mondható: fogságba esés, a magyarországi, lengyelországi, németországi és romániai gyűjtőtáborokban eltöltött hetek után hosszú, embertelen körülmények közt zajló utazás Szovjetunió valamelyik lágerébe – többnyire az Uralon túlra –, a tábori élet szörnyűségei, éveken keresztül tartó megerőltető fizikai munka, majd a szabadulás, a hazafelé tartó út, a máramarosszigeti vagy más gyűjtőtáborok, végül immár szabad emberként a hazaérkezés.¹

¹ A visszaemlékezésekben megfogalmazódó nagy témakörök teljesen megegyeznek a Vasvári Zoltán által vázolt témákkal, melyet magyarországi volt hadifoglyok visszaemlékezéseinek elemzése nyomán állapít meg (lásd Vasvári 2006).

A szövegek frazeológiai egységeit listázva azt vettem észre, hogy a frazémák, különösképpen a parómiológia részét is képező közmondások, szólások és szóláshasonlatok tematikai csomópontokat jelölnek ki az egyes szövegeken belül.

Tanulmányomban röviden vázolom a kötet frazeológiai állományát, melőlve ezúttal a szakirodalmi hivatkozásokat, amelyek elsősorban nyelvészeti jellegűek lennének és a frazeológia tágabb felfogására vonatkoznak. Részletesebben kitérek a közmondások, szólások és szóláshasonlatok bemutatására, megpróbálva bizonyítani, hogy ezek olyan nyelvi egységek, melyek félkész, „előregyártott”, „panel”-voltuk miatt segítik az önkifejezést, ugyanakkor maguknak az eseményeknek a „túlélésében”, értelmezésében is segíthették az egykori foglyokat, majd a visszaemlékezés folyamatában az élmények átadhatóságát, elmondhatóságát, átélhetőségét teszik lehetővé. Közben természetesen olyan észrevételek is óhatatlanul megfogalmazódnak, melyek túlmutatnak a nyelvészeti leíráson. Ilyen gondolat az, hogy értelmezhető-e beavatási szertartásként ez a forgatókönyv? Több visszaemlékezésben is megfogalmazódik ugyanis, hogy a háborúba indult kiskatona a fogság éveit és megpróbáltatásai hatására „szakállas, bajuszos” felnőtt férfiként érkezik haza. A van geneppi mozzanatok mindenképpen benne vannak ezekben az elbeszélésekben: az eltávolítás, a beavatást megelőző „tanulás” (fogságba esés, gyűjtőtáborok, Oroszországba tartó vonat- vagy hajóút), a beavatás több évig tartó próbatételei (pusztító tifusz- és vérhas-járványok, éhínség, bányamunka, erdővágás stb. a szibériai télben, a túlélésre irányuló veszélyes technikák, az önkéntes halál kísértése stb.), majd a túlélés jutalmaként a visszaépülés a „normális”² élet rendjébe (hazatérés a nyitott ajtós vonaton, elegendő élelemmel és vízzel, a szabad közlekedés jogával, máramaroszigeti, focsani-i vagy más gyűjtő- és elosztótáborokban a várakozás a végleges szabadulásra, ingyenes vonatút haza, találkozás a családdal, ismerősökkel). A hatvan visszaemlékező fizikai és lelki sérülésekkel ugyan, de sikeresen teljesítette a próbatételeket: túléltek. Csak a túlélőknek adatott meg, hogy beszélhesenek emlékeikről, ők a győztesek. Szövegeikben azonban szólnak azokról a százazerekről is, akik számára e „beavatási rítus” próbái végzetesek voltak: a szibériai hómezőkön tömegsírokban nyugvó meztelen halottakról.

² Megjegyzendő, hogy a normalitás nem mindig osztályrésze ezeknek a sokat próbált embereknek. Sokan röviddel hazaérkezésük után a kuláksors megpróbáltatásaival kell szembenézzenek, van olyan is, akit hazaérkezése után nemsokára a Duna-csatornához hurcolnak el kényszermunkára.

A kötet teljes frazeológiai állományának vázlatos bemutatása ezúttal csupán módszertani érdekességként jelenhet meg, hisz nem tart szoros kapcsolatot a konferencia témájával. A visszaemlékezésekben 428 frazeológiai egységet találtam, (a frazeológia tágabb értelmezését fogadva el). Ezek között 275 kollokáció, 79 szólás, 57 szóláshasonlat, 11 közmondás, 1 közhely, 1 szállóige és 6 egyéb kategóriába sorolható egység található: közöttük 2 átokformula (*hogy mennének maguk a pokol mélységes fenekére; mikor szálltam le, miért nem törött el a lábam*), 1 szólásformájú falucsfófoló (*nem hiába hívják a zetelakiakat deszkametszőnek*), és 3 kommunikációs frazéma, köztük egy népmesei fordulat és egy idézetként használt záróformula (*hogy legyen, s mint legyen; kietlen erdőbe, ahol még a madár se járt; eltelt s ne beszéljünk róla*). A két átokformula rokonságot tart azzal a 23 kollokációval, melyek indulatszó-értékűek, és a meglepetés, a bizonytalanság, a hála vagy más érzelmek kifejezői (pl. *megszakad a szívem, kiráz a hideg, az isten őrizzen; hála a Jóistennek; Isten tudja; édes jó istenem; a jó Istenit maguknak* stb.) Ezeket a frazeológiai egységeket Excel-táblázatban listáztam, feltüntetve a kötet adatait, a visszaemlékezők nevéen túl a frazeológiai egység típusát és esetenként altípusát is, a frazeológiai egységet megelőző mondat- vagy szövegrészt, magát a frazeológiai egységet, zárójelben az őt követő szövegrésszel, majd a kötetekben való visszakereshetőség biztosítására az oldalszámot is, ahol ez az egység megtalálható. Ily módon több kritérium szerint is kereshető ez az adatbázis, összehasonlíthatókká válnak az egyes szövegek, listázhatók az egyes frazématípusok, pontos statisztikája készíthető el az anyagnak stb.

A vizsgált kötet frazeológiai állománya azt mutatja, hogy a hadifogsággal kapcsolatos élmények elbeszélésében egyetlen olyan frazéma sem fordult elő, mely erre a speciális témára lenne csupán jellemző. A mindennapi beszédben egyébként is használt frazémák fordulnak itt is elő, a sajátos kontextus teszi őket alkalmassá arra, hogy ezt a sajátos élettapasztalatot fogalmazzák meg. A betoldást, kiegészítést is lehetővé tevő frazémák esetében néha maga a betoldás aktualizálja a frazéma értelmét (*kifelé áll a lágerből/fogságból a szekere rúdja*) vagy pedig a fogság általános emberi tapasztalatát megfogalmazó frazéma telítődik konkrét jelentéssel a kontextus hatására (*a fogság nem jó dolog még a kutyának sem*). Kérdésként merülhet fel az, hogy vajon már a hadifogság alatt is ezekkel a frazémákkal minősítették-értelmezték a foglyok a megélt tapasztalatokat, helyzeteket, vagy csupán utólag, az önéletrajzi visszaemlékezéssel óhatatlanul együtt járó értelmezés folyamatában kapcsolódnak a frazémák az elbeszélte történetekhez. Ez a kérdés az önéletrajzok narratológiájához vezetne, az elbeszélte idő és az elbeszél-

lés idejének sajátos viszonyának, az emlékezési folyamat jellegzetességeinek tárgyalásához. Ez pedig meghaladná e dolgozat kereteit.

A továbbiakban a beavatási rítusok csomópontjai szerint mutatom be a kötet parómiológiai egységeit, azt illusztrálva, hogy ezeket a csomópontokat többek közt a frazeológiai egységek megjelenése, aktuális tartalma és funkciója is kijelöli. A beavatási rítusok első mozzanata az eltávolítás. Ezekben a történetekben nemcsak fizikai eltávolításról van szó (persze arról is, hisz a fogságba esés, a gyűjtőtáborokba, majd az orosz lágerekbe való szenvedésekkel teli út erről a térbeli eltávolodásról, az ismert világtól való elszakadásról szól), hanem az emberi méltóság megszüntetéséről is. A „beavatási szertartás” ezen első fázisában az emberi státusból való kivetkőztetés gesztusai a jó ruháktól (katonaköpeny, jó bakancs stb.) való megfosztás és rongyosakkal, szakadtakkal való kicserélése, az élelem kényszerű megvonása (már a gyűjtőtáborokban elkezdődik az éhezés és szomjazás, bár ez első sorban a lágerek fő motívuma lesz), az elemi higiéniai körülmények hiánya stb. Érdekes, hogy a csajkát nem veszik el a foglyoktól, ez az egyetlen tárgy, amit magukkal vihetnek, s ez sokaknak valóban a túlélést jelenti. Ezekben a gyűjtőtáborokban még lehetséges a kapcsolattartás a civil lakossággal, még lehetséges a szökés is, és él még a remény, hogy a sokat ígért „zapiszkát”, igazolópapírt kézhez kapva hazaengedik őket. A végleges búcsú az ismert világtól a Szovjetunióba tartó vonaton történik meg, ez az a pont, ahol minden visszaemlékező szerint rádöbben a fogoly, hogy miről is szól ez az utazás, hogy nincs visszaút. A csajkának ezen az úton is már létfontosságú szerepe van: madzagra kötve le tudják engedni a robogó vonatból a sínek közé, és havat tudnak felmerni vele, vagy a vonat ablakából az olvadó hóletet lehet felfogni vele. Ez a szomjan halástól menti meg a tulajdonosát. A visszaemlékezések 57 szóláshasonlata közül 22 olyan van, melyben állattal, az állati léttel hasonlítja össze a foglyok akkori állapotát. Ezek közül 12 az Oroszországba tartó utazást elbeszélő részben fordul elő:

1. Bójte László: *Másnap megállt a vonat egy folyó mellett, a foglyok pedig mérték nélkül vedelték magukba a cseppet sem tiszta vizet, aminek az lett a következménye, hogy sokan vérhast kaptak, amit a legyengült szervezet nem tudott legyőzni. **Hulltak a foglyok, mint a legyek.*** (Ferencz 1997: 66)
2. Orbán István: *Megérkeztünk egy ismeretlen helyre. Aki tudott, leszállt, mások kiestek, kimásztak. Marékszámra ettük a havat. Egy nagy erdőn kísérték keresztül, azt mondták, hogy a „Brianszki nagy erdő”. Térdig érő hóban kb. 1200 fogoly ment. Jármű nem*

- volt, a rongyos, szomjas, elesett foglyok **úgy hullottak, mint ősz-szel a legyek.** (Ferencz 1997: 77)
3. Soós Elek: Innen utunk Ceglédre vezetett, ahol már jó pár ezren voltak összegyűjtve minden felőlről. Sorsunk annyival javult, hogy hetente kétszer kaptunk valami ennivalót is, aki pedig szökni mert volt ilyen is, azt **előtték, mint a kutyát.** (Ferencz 1997: 90)
 4. Két hét elteltével reánk is sor került, **bevagoníroztak, mint az állatokat,** marhaszállító vagonokba, 70-80 személyt egy vagonba. Irány a végtelen, senki sem tudta, hová... (Ferencz 1997: 90)
 5. Szüneteket tartunk, majd ismét behunyt szemmel **iszunk, iszunk, mint a barmok.** (Ferencz 1997: 115.)
 6. csak **szédelegtünk, mint őszszel a legyek.** (Ferencz 1997: 116)
 7. Toró Ödön: Két hét múlva elhoztak Lengyelországba, Poznan városba, ahol egy nagy gyűjtőtábor volt. Aztán egyszer sorakozót rendeltek el, hogy visznek orvosi vizsgára, s hogy a szerelvény készen áll és engednek haza, mert vége a háborúnak. Hát **be is vagoníroztak, mint az állatokat.** Azt sem tudom, hogyan bírtuk ki azt a kétheti utazást. Megérkeztünk a Szovjetunióba. (Ferencz 1997: 123)
 8. Bálint Sándor: Ez idő alatt a ruhánkat lefertőtlenítették és másnap bevagoníroztak, 50 embert egy vagonba, **úgy ütöttek, mint a marhákat,** egymás hegyén-hátán voltunk és a vagonajtókat lezárták. (Ferencz 1997: 128)
 9. Nagyon sokan lebetegedtek és lefogytak. Rendesen **osztályoztak, mint a marhákat:** a csont és a bőr volt rajtunk. (Ferencz 1997: 128)
 10. Ferenczi József: Mellénk rendelt két lovas kozákot, azok bekísértek Remetére, a parancsnokságra, s onnan másnap Ditróba vittek. Este bezártak egy szobába, s hajnalban arra ébredtünk, hogy nagy mondás van az udvaron. Kizárták az ajtót és „dévaj” kifelé. Akkor láttuk, hogy az udvar tele van katonákkal. Az egészszünket **behajtottak a csűrbe, mint a juhokat.** (Ferencz 1997: 243)
 11. Egyik éjjel megállott a vonat, az előttünk levő vagonból kitortek és ki merre látott, ment vizet keresni. Az örök észrevették, verték az ajtókat és kérdezték, hogy valaki tud-e oroszul? A vagonunkban volt egy idősebb ember, aki az első világháborúban is orosz fogóságban volt és így tudott oroszul. Kinyitották az ajtót és mondták neki, hogy kiáltsa az embereknek, hogy jöjjenek vissza, mert hoznak vizet, amennyi csak kell, és különben sem megyünk tovább.

*Az emberek visszajöttek, hozták is a vizet, de mi **úgy mentünk a vízre, mint a juhok az itatóra.** Ebből aztán sok vérhas lett, ami sok embert elvitt. (Ferencz 1997: 245)*

12. Miklós Vencel: *Az emeleten viszont a négy ablak alatt nincs fekvőhely, s így összesen a vagonban kilencvenhét legyőzött magyar ember van, **szigorú őrizet alatt, mint valami gonosztevők.** (Ferencz 1997: 114)*
13. Ambrus József: *Télen **úgy összebújtunk, mint a malacok, hogy ne fázzunk.** (Ferencz 1997: 87)*
14. Soós Elek 1948. *augusztus 1-én szabadultam, de **olyan erőtlen voltam, mint tavasszal a felébredt méh.** (Ferencz 1997: 91)*
15. Lukács András: *Az asszony hozott kenyeret, szalonnát, **úgy ettem, mint egy állat.** (Ferencz 1997: 200)*
16. *Ez július első napjaiban volt. A sok fogoly csóróra vetkőzve, **mint a juhok a karámban.** (Ferencz 1997: 201)*
17. Péter József: *A szekérben körülbelül 10-15 hulla volt s mi is talán ennyien, a nyakunkba akasztott drótokkal **húztuk** halott társainkat, **mint jó lovak.** (Ferencz 1997: 205)*
18. Szentés Dónát: *Lassan telt az idő, március hónapba kerültünk. Az időjárás megenyhült, **szédelegtünk** az udvaron, **mint a tavaszi legyek.** (Ferencz 1997: 211)*
19. Ambrus Károly: *A csipőnk **kisebesedett, mint a rühös lóé.** (Ferencz 1997: 225)*
20. Lukács Béla: *Az elítélt polgári foglyok **olyanok voltak, mint a szarkák.** Még a szerszámainkat is ellopták, ha felügyelet nélkül hagytuk. (Ferencz 1997: 254.)*
21. Ilyés Ferenc: ***Olyan éhesek voltunk, mint a farkas,** de nem volt mit tenni, csak dolgozni kellett, ünnepről szó sem lehetett, csak devaj, devaj... (Ferencz 1997: 261)*
22. Antónia Lajos: ***hát mint a pipék, olyanok voltunk.** (Ferencz 1997: 286)*

A légy, kutya, marha, juh, méh, ló, malac, farkas, pipe és az orosz polgári foglyokat minősítő szarka a szóláshasonlatok hasonlító részében megjelenő állatok, ezek a frazémák mind részét képezik a magyar frazeológiai készletnek, képanyaguk ebben a kontextusban pontosan közvetíti azt az emberhez méltatlan állapotot, amibe a foglyok kerültek. Ugyanezt a hatást keltik az állat és barom gyűjtőnevek is. Egy hasonlatban nem szerepel állat, itt a gonosztevőkhöz hasonlítja a foglyokat, ez is azt sugallja, hogy az emberi lét pe-

rifériáján kirekesztettnek, megbélyegzettnek érzi magát a visszaemlékező. A 13–22. szóláshasonlatok már a tábori élet későbbi fázisainak eseményeihez kötődnek, mindvégig fenntartva azt a jelentést, hogy ezeknek az éveknak a történései nem értelmezhetők az emberhez méltó lét kategóriáival.

Minden hadifogoly-történet a túlélés története, annak elmesélése, hogy a gondviselés, a szerencse és a személyes jótulajdonságok hogyan segítették hozzá az elbeszélőt, hogy megmaradjon a borzalmak között nemcsak fizikailag, hanem erkölcsileg, lelkiileg is, hogy teljesítse a próbákat. Az egyik titok az élni akarás, bár nagy a kísértés, hogy elfogadják a népi bölcsességben rejlő igazságot, amit a ditrói Puskás Antal fogalmaz meg betegségére emlékezve: *A kórteremben egyedül voltam magyar, volt két román, a többiek németek. Az egyik román éppen olyan súlyos beteg volt, mint én. Már bele voltam nyugodva a sorsomba, gondoltam, **egy halállal úgyis tartozunk.*** (Ferencz 1997: 100)

Többen is megfogalmazzák, hogy aki elveszítette a reményt, aki nem hitte már, hogy át lehet vészelní a megpróbáltatásokat, annak már nem sok maradt hátra az életéből. Ez a gondolat képezi dr. Major Miklós visszaemlékezésének az alapját, a szerkesztő is ezt a mondatot emelte címül a részlet élére: *Élni akarni kell...* A bajtársak temetésének traumatikus élménye váltja ki a felismerést: *Ezért sajnós, ezen a télen több mint háromszáz magyar a hatszázból éhen halt, akiket naponta folyamatosan hordtunk ki egy erre kijelölt helyre. Kiástuk a megfelelő mélységű gödröt, összeácsoltunk fenyődeszkából egy-egy ládát és **így adtuk meg a végtisztességet nekik.** Itt egyébként megtanultam azt is, hogy **élni nemcsak tudni, hanem akarni is kell.** Ugyanis azok haltak meg első sorban és szinte kivétel nélkül, akik elvesztették az **életbe vetett hitüket.** (Ferencz 1997: 139)*

Szabó Sándort is ez a megdöbbentő élmény, tíz halott fogolytársának emberhez méltatlan körülmények között való eltemetése ébreszti rá arra, hogy ha nem akar sorsukra jutni, akarnia kell a túlélést, és semmi olyat nem szabad elkövetnie, mellyel fölöslegesen veszélyeztetni amúgy is gyenge egészségét: *... csak a túlélőknek lehetett reményük arra, hogy jön egy olyan fordulat, amely ezeknek a sátáni kommunistáknak **a számításait keresztül húzta.** Engem otthon vár édesanyám, testvéreim, tehát nekem haza kell kerülnöm. Nem kerülhetek én oda ki a domboldalra, életem befejezéséként, hogy aztán valamelyik túlélő bajtársam az én lábam fejére is kaparjon össze egy kis port, vagy esetleg a lapátja élével odasuhintson a kiálló, renitens lábujjaimra. Ahhoz, hogy ezt a poklot valóban túlélhessem, először is akarnom kell... Az akarat hiánya a halálhoz vezet.* (Ferencz 1997: 85)

Ebben a kontextusban kétszer is előfordul a *lelket önt valaki valakibe* szólás. Major Miklós maga lép fel a segítő szerepben, mikor egy kétgyermekes családapát próbál meggyőzni, hogy akarjon élni. Az cigarettára cseréli az amúgy is csekély élelmiszeradagot, így hamarosan éhen hal. Brettschneider Lajos egy Ottó nevű szász fiúról számol be: *Volt közöttünk egy Ottó nevű szász fiú, bokszoló Régenből, s vele volt az öccse, Sándor, aki nagyon valóságos volt. Ottó állandóan szidta a muszkákat, az öccse pedig kérte az Istent, hogy bocsásson meg a bátyjának, mert nem tudja, mit beszél. Nagy szerencsénk volt Ottóval, mert ha észrevette, hogy valaki a nagy hidegtől kezd megfagyni, azonnal kezdte dörzsölni hóval, s lelket öntött az emberbe.* (Ferencz 1997: 133)³ A segítő mitikus alakja több visszaemlékezésben is megjelenik, ő az, aki vagy a biztatással, vagy fizikai segítséggel, pártfogásával átsegíti a hőst egy kritikus helyzeten, így annak esélye lesz a túlélésre. Ez a segítő legtöbbször fogolytárs, de nagyon gyakran orosz doktornő (gyógyíthatatlannak tűnő betegségből erőfeszítést nem kímélve kigyógyítja; igazolja, hogy sebei nem abból erednek, hogy önkéntesként jelentkezett, s a hóna alá süttött bélyeget kivágatta, hanem a haretéren sebesült meg; könnyebb munkára osztja be stb.). Az orosz segítőik több esetben is azért viselik szívükön a magyar foglyok sorsát, mert vagy nekik maguknak, vagy elődeiknek közülük volt Magyarországhoz. Vasvári nyugati hadifoglyok visszaemlékezéseit vizsgálva emel ki két toposzt, melynek vallástörténeti és teológiai párhuzamai vannak, és amelyek mind az öt általa vizsgált visszaemlékezőnél megjelennek: az éhező megetetésének valamint a senki földjén való lebegésnek a toposzát. Ezt írja tanulmánya zárómondatában: „Hasonló toposzokat, motívumokat számosat tudnánk még említeni, ám ezek rendszeres feltárása, összegyűjtése, rendszerezése és összehasonlítása a meglévő folklór motívumindexekkel az előttünk álló kutatások feladata lesz, amelyben magunk is szeretnénk részt vállalni” (Vasvári 2000: 552). Ezek a toposzok a keleti hadifogságról visszaemlékezőknél is megjelennek, és ilyen toposzként értelmezhető a segítő megjelenése is. Ha viszont csupán toposzként értelmezzük őket, elsikkad az a tény, hogy ezek megtörtént esetek, valódi élethelyzetek is, nem csupán elbeszélések. Nem csak arról van szó, hogy a folklórban élő motívumok a visszaemlékezések szövegeiben is megjelennek, vagy hogy a folklóralkotások motívumkincse hatott ezekre az önéletrajzi írásokra, hanem arról, hogy a végletes, tragikus élethelyzetekben

³ A többi életrajzot is tartalmazó teljes anyagban még egyszer fordul elő ez a szólás, a *Kuláksors* című kötetben.

megnyilvánulnak azok az alapvető, archaikus emberi gesztusok (a szolidaritás, a segítőkészség stb.), amelyek nélkül gyakorlatilag nem működhetne az emberi társadalom. Ezek a magatartások kristályosodhattak ki folklórmotívumokban, és nyilvánulhattak meg ismét a hadifoglyok valós életében.

A túlélés egyik útja olyan mesterség magára vállalása volt, amihez ugyan nem ért, de előnyökhöz juttat: könnyebb munka, konyhai szolgálat, állatok élelmezése stb. Simon Vencel Gyergyószentmiklósról ezt írja: *Tudott dolog, hogy a fogság nem jó dolog még a kutyának sem. De azt mondják, a mestereknek mégiscsak jobb valamivel. Először a borbélyokhoz mentem. Vittem nekik jó borotvát és prima ecsetet. Kölsönadom, mondom a főnöknek, ha felvesznek engem a műhelybe. Borbélyinas voltam, mondom, másfél esztendeig. [...] Pár hét múlva az esti sorakozónál azt kiáltják, hogy a szabók lépjenek előre. Az 1500-ból előreléptünk vagy ezren. No, de versenyvizsgázni kellett. Az apám szabó volt, gondoltam, megpróbálom. Be tudtam fűzni a cérnát, be tudtam szegni egy rongyot. Vagyis **kiálltam a próbát**. Máris szabó lettem.* (Ferencz 1997: 110)

A zetelaki visszaemlékező, Benedek Péter is így cselekszik, mikor deszkavágáshoz keresnek embereket. Zetelaki lévén úgy gondolja, hogy a gáter melletti munka sokkal könnyebb, így falustársaival együtt elvállalják. Persze csalódnak, hisz harcsafűrészsel kell vágniuk a deszkát: *Persze mi vízfűrészre gondoltunk, s hát felszerelnek 2 állványt és a fát fel kell húzni rá és úgy húzni a nehéz vasat. Nálunk az ilyet **fingó gáternek** hívják. No, így csináltuk mi S. Imre bácsival hónapokon keresztül a deszkát priccsek, ágynak. Nem hiába hívják a **zetelakiakat deszkametszőnek**.* (Ferencz 1997: 49) A *fingó gáter* kollokáció és a *zetelakiak deszkametszők* szólásformájú falucsúfoló használata azt is illusztrálja, hogy a frazeológiai egységekben rejlő kulturális tudás és a humor segíti a visszaemlékezőt a megpróbáltatások idején is abban, hogy elfogadja a csalódásokat, a várakozások meghiúsulását.

A maroshévízi Brettschneider Lajos egy tatár segítőről számol be, aki egy legenda hatására viseltetik különös jóindulattal a magyarok iránt. A hadifogoly-történetekben így nemcsak maguknak a foglyoknak a folklórjáról nyerhetünk információkat, hanem például magyarokkal kapcsolatos tatár legenda nyomait is fellelhetjük bennük: *Nagy szerencsém volt a tatárral, mert nagyon jóindulatú ember volt. Kujbiseuszi Juszufnak hívták. Miután megtudta, hogy magyar vagyok, elkezdett mesélni. Elmondta, hogy őket, a tatárokat, mivel nem fizettek adót a cárnak, állandóan üldözték. Megtámadták a cári katonák, s mivel szervezetlen, kiképzetlen emberek voltak,*

mindig legyőzték. Egy alkalommal a tatár örök megláttak egy magányos lovast közeledni az egyik falu végén. Őt orosz megtámadta a lovast, de ez legyőzte őket, és elszedte tőlük a fegyvereket, az élelmet. Az örök értesítették a tatár törzsfőnököt, hogy mi történt. A főnök két őrrel, fehér kendőt lobogtatva elébe ment, hogy békések a szándékai. Az idegen lovas pedig nem volt más, mint egy magyar főhadnagy, egy körözött forradalmár, akit Oroszországban üldöztek és 5000 rubel volt kifizetve a fejére. A törzsfőnök azonnal megkérdezte: „Keresztes Stevo?” „Igen”, válaszolta a főhadnagy, de a puská már a kezében volt. „Tedd el a puskát, nincs rá szükség, mi is olyan üldözöttek vagyunk, mint te” – mondta a főnök. A magyar főhadnagy pedig hazament a törzsfőnökkel és harcolni tanította a katonákat. A főnöknek gyönyörű leánya volt, akibe a magyar belészeretett és elvette feleségül. A lány elvitte egy településre, ahol magyarok éltek. Nemsokára a cár ismét megtámadta a tatárokat. A csata után alig maradt életben egy pár tatár. A lány és Keresztes Stevo, a magyar hadnagy is eltűnt. Ilyen történeteket, legendákat mesélt nekem a tatár... (Ferencz 1997: 136)

A gyergyócsomafalvi Erős László 39 kilósan bányamunkára alkalmatlannak bizonyul, ekkor jelenik meg a mindenki által ismert Lajos bácsi, egy anyaországi magyar, aki pártfogásába veszi a legyengült fiút. Élelmiszeres zsákokat hordtak a konyhára – majd a malacok mellé protezsálta be gondozóként. Itt már a csomafalvi székely észjárás segítette a fiút: a malacoknak mért levesből a sűrűjét először kiette, csak azután adta az állatoknak. Ezek a híg lét visszautasították, így több adag levest engedélyeztek, amiből jutott immár embernek is, állatnak is. A malacok élelmezésére szánt kukoricát nyersen nem lehetett fogyasztani, de a fiú kitalálja, hogy főve a malacok is jobban tudják enni. A főtt kukoricát társaival is megosztja, végül a lopást felfedező kirgiz őrt is lefizeti ugyanezzel a csemegével. A történet meséi felhangokkal a székely észjárás, a találékonyság és a szolidaritás diadalát hirdeti a kilátástalan, embertelen helyzetek felett. Elbeszélése végén teljesen jogosnak hangzik a visszatekintő önértelmezés, melyet közmondásban fogalmaz meg: ***Én biztos betartottam azt a jó elvet, hogy Segíts magadon, s az Isten is megsegít.*** (Ferencz 1997: 39) Ez a közmondás nemcsak értelmzés és visszaemlékezésben, hanem irányt mutató tanács volt a megpróbáltatások idején.

A túlélés másik útja a munkához való pragmatikus hozzáállás volt. A pontos és becsületos munkához szokott székelyek bizony saját bőrükön kellett megtapasztalják, hogy a lelkiismeretes munka kevesebb ételadagot, ez pedig a halált jelenti. Köllő József azt beszéli el, hogy pityókaültetés közben

a foglyok meghámozták az ültetnivaló krumplit, s a mindig kéznél levő sóval megsózták és megették. Ugyanezt tették a kukoricával is: *A só állandóan a zsebünkben volt, mert ha valami zöldség került utunkba, azt megsóztuk és megettük. Egyszer elvittek kukoricát ültetni. Kettő vágta a fészket, egy rakta a kukoricaszemeket. Három szemet volt szabad egy fészekbe tenni. A szemek meg voltak áztatva, ehető volt, így sajnos csak minden tizedik fészekbe jutott egy-egy szem, a többit meg kellett enni.* (Ferencz 1997: 45)

Szabó Sándor meséli el, hogy a Volgánál állomásozva délelőtti munkájuk iszapásás volt, egy nap azonban délután is munkára vezényelték őket, cementes zsákokat kellett lehordaniuk egy uszályról. Sötétedés után, reflektorfényben is dolgozniuk kellett, és tudták azt is, hogy másnap délelőtt folytatódik az iszapásás. Az egyetlen mód az volt, hogy minden második-harmadik ember a Volgába dobta a zsákját. A történet záró bekezdésében hemzsegnek a frazeológiai egységek: *Mehettünk be a lágerbe. Örültünk ennek mindnyájan, mi is, az őreink is, de a munkavezető „dávájok” is. Amíg mi ott tartózkodtunk, nem derült fény erre a cement-ügyre. Ha esetleg az eljöttünk után süll ki a dolog, nyilván törhették a fejüket, hogyan került a Volga fenekére az a sok tonna cement zsákoktól együtt.* (Ferencz 1997: 80)

A túlélés másik lehetséges, de kockázatos formája volt az öncsonkítás, az egészség tudatos károsítása. A technikák lágerről lágerre, a végezendő munka nehézségének és típusának függvényében változtak, és ha cinikusak akarunk lenni, kulturális tudásként terjedtek a foglyok közösségében. Egyik változat több visszaemlékező szerint is az volt, hogy nagy mennyiségű sót nyelt le az ember, majd sok vizet ivott utána. A vesék működése sérült, feltekkel vízzel, feldagadtak, így néhány napi kórházi beutalót kaphattak, ami alatt mentesültek a munkától. Egyesek józan eszűktől vezérelve és a sok hallal végződő kísérlet láttán mondtak le erről a módszerről, mások maguk tapasztalták meg, hogy élet és halál között milyen vékony a határ. Lukács Béla súlyos mellhártyagyulladásból épül fel, és távolságtartóan beszél a többi fogoly praktikáiról: *A munkahelyen azonban a hideg tél mind több **áldozatot követelt.** Ezért sokan önként **vetettek véget életüknek,** vagy elcserélték napi szűkös kenyérüket is dohányra, dohányteát ittak, hogy hamarabb haljanak meg, ne kelljen szenvedniük a nagy hidegben. Én fogóságom ideje alatt nem dohányoztam, a dohányrészemet szétosztottam a bajtársaimnak. De a németek kértek, hogy adjam nekik, s ők a kenyér részüket nekem adták. Tiltakoztam az ilyen cserétől, de meggyőztek, milyen **jól fog nekem a kenyér,** ha úgysem dohányzom. Egy némettel megejtet-*

tük a cserét, aki hálálkodott, hogy így hamarabb disztrófiás lesz, és nem kell kimenjen a hidegbe dolgozni. (Ferencz 1997: 253)

Köllő József a következőket írja: **Nap mint nap** csillékbe lapátoltuk a sűrű, mészhez hasonló anyagot. **Pokoli hely** volt ez. Egészséges emberek is fél év alatt elpusztultak. Élni akartam, túlélni a helyzetet, így kénytelen voltam néha szimulálni. Egy kis falapáttal addig vertem a kézfejemet, amíg megdagadt. Az ütögetést pokróc alatt végeztem, hogy fogolytársaim ne lássák. A vizit során betegnek nyilvánítottak s így két-három hetet lazálhattam. Amikor meguntam, egy kis sósvizes borogatással helyrehoztam magam, a dagadás lelohadt. A só a fogolynak **aranyat ért**. Állandóan **kéznel volt**. (Ferencz 1997: 44)

A lágerélet legnehezebb megpróbáltatása mégis az éhség volt. Nincs olyan visszaemlékezés, ahol ez a téma ne fogalmazódna meg, s a magyar közmondáskincsből akad olyan, mely az ekkor ajánlatos magatartásformát mutatja fel. A gyergyószentmiklósi Simon Vencel így ír erről: **El kell ismernem, hogy legjobb szakács mégis csak az éhség**. A silány ételt is ingyenc falatokká tudja varázsolni. Érzem, hogy az akkori menüből – a halat kivéve – egyetlen fogást sem tudnék most megenni. [...] Meg kellett enni mindent, ami ehető volt, mert aki finnyáskodott, tönkrement, lefogyott. (Ferencz 1997: 109) A stockeraui gyűjtőtáborban éhező Kovács Mihály pedig ezt írja: **Mínket állandóan hitegettek az igazolással (zapiszka), s mi hittük is, de mind fogyó reménnyel és egyre éhesebb gyomorral. Valami élelem-féleséget adtak, de arról itt már nem is érdemes beszélni. Az éhes ember mindent megeszik, de hihetetlen, hogy mit kibír...** (Ferencz 1997: 144)

Az éhség csillapítására tavasz és nyár idején a népi étkezési kultúrában is înséges idők alatt szerepet játszó csalán, laboda és más növények szolgáltak, de a veréb, kutya, sőt a bőrbekecs bőre is lehetett életmentő élelemforrás.

A túlélés azonban nemcsak fizikai kérdés volt, hanem lelki, erkölcsi is. Hisz a szenvedés sem csak fizikai volt. A honvágy, az éveken keresztül többször felébredő, majd meghíúsuló remény a hazatérésre, az egyhangúság mind olyan érzelmek, melyek „kezelése” a lelki túlélést tette lehetővé. A lágerélet enyhülő éveiben ilyen lelki táplálék volt a kultúrelet, melyről többen is beszámolnak. A színház, a versmondás, az éneklés, a tanulás mind olyan tevékenységek, melyek mind művelőiknek, mind nézőinek felüdülést és reményt nyújtottak. A korábban már többször is idézett székelyudvarhelyi Kosztolányi Dezső több ilyen rendezvényről, eseményről számol be. Sportversenyeket szerveznek (ökölvívás, labdarúgás, atlétikai verseny), színdarabot írnak (a *Hófehérke és a hét törpe* darabot említi), kocsmajeleneteket

állítanak össze Petőfi és Arany verseiből, német nyelvet tanulnak egymástól, klubélet zajlik, melyen belül sakkpartikat játszanak orosz fogvatartóikkal, a játék végén kezet fognak egymással a játékosok. Megünneplik a magyar történelem emléknapijait (október 6.) és a vallási ünnepeket (karácsony), gitár és hegedű kíséretében előadják a táborban írt megzenésített verseket, sőt, a szomszédos fogolytábor műsoros esttel látogat el hozzájuk (az ismerősökkel való találkozás reménye, az információcsere lehetősége napokig lázban tartja a foglyokat). Szemléletes az, ahogy ezeknek a tevékenységeknek a funkciójáról ír: **A lelket megint Szántó verte belénk. El kellett kezdeni valamit, mert erre nemcsak nekünk, másoknak is szüksége volt. Így jött össze egy kabaré: légiós jelenet, hindu fakir, kígyóbűvölő: Ez az előadás kissé visszabillentett a régi kerékvágásba.** (Ferencz 1997: 264)

Miklós Vencel is nagy élvezettel számol be a tábor színházi életéről: *A színházi barakkról, színészetünkről nem lehet elfelejtkezni. Legtöbben budapestiek voltak a színészek, de azért egy-két darabban én is szerepeltem. Olyan műsorok is színre kerültek, amelyek nem éppen voltak szalonképesek. A női szereplő sem volt probléma, egy ember egyebet nem csinált, mint lófarokból női haját. Néha-néha fel kellett rázni a sok reményvesztett, elsüggedt éhes embert! Egyik előadásunkat idézném fel emlékezetből: A **Thália deszkáin** most orvosi rendelő van. A doktor úr fehér ruhában és így szól:*

– Kérem a következőt!

Egy férfi meggörnyedve lépik be, két kezével fogja a hasát, jajgat kegyetlenül:

– Jaj, jaj doktor úr! Fáj, erősen fáj a hasam, vagy a gyomrom, nem is tudom, melyik a helyes kifejezés...

– Mit evett?

– Hát doktor úr, megpróbálom felsorolni: egy kilogramm főtt marhahúst (igaz, sovány volt), egy kilogramm disznókarajt (ez sült volt), utána két pirosra sült csirkét, igaz, melléje csak két zsemlet. S tíz perc múlva, vagy lehet nyolc perc volt, amikor nyomtatásképpen még megettem egy olyan 20-25 centiméteres füstölt kolbászt. De ezt igazán csak magára, zsemlye és kenyér nélkül! Jaj, doktor úr! Halok meg! (Ferencz 1997: 118)

A színház kompenzáló és feszültségoldó ereje, az irónia, a nevetés valóban a túlélést jelenthette a visszaemlékezők számára.

Érdekes módon maga az írás is ilyen léleklemelegítő funkciót töltött be. Az események naplószerű vezetése, a jegyzetek készítése az emberi élet illúzióját tartotta ébren. Ezek a jegyzetek nagy számban vesztek el, hisz a hazaindulás

előtt elsősorban ezeket kobozták el a foglyoktól, sőt, azzal fenyegették őket, hogy akinél írást találnak, azt visszafordítják. Máté Károly, akitől már korábban elveszik jegyzeteit, így panaszkodik: *Pedig annyi minden fel volt jegyzetve, **nem lehet pénzzel megfizetni.*** (Ferencz 1997: 13) Kovács Mihály a visszaemlékezés írása közben olvassa átmentett jegyzeteit, s hatásukra nemcsak akkor élményeit, de az azóta eltelt 45 évet is értelmezi: *Most, hogy újra olvasom a fronton és fogságban készített jegyzeteimet, erőteljesen motoszkál bennem a gondolat, hogy az életben kinek higgyen az ember? Az elmúlt negyvenöt év alatt hitegettek, hogy új társadalmat építünk, és egyeseknek ezért kell szenvedniük, mert ennek ez az ára. Most pedig azt kell helyrehozni, amit a 45 év alatt elrontottunk. Mi már nem szedünk rendbe semmit, mert közben **eljárt az idő a fejünk felett.*** (Ferencz 1997: 146)

Az Oroszországban, Szibériában töltött évek alatt a foglyok óhatatlanul szembesülnek egy – sőt több – idegen kultúrával, a visszaemlékezésekben külön színfoltot jelentenek az erre történő reflexiók. Mindegyik megfigyelés szembesíti a foglyot saját kultúrájával, összehasonlítja a tapasztaltakat saját kultúrája értékrendjével és szokásvilágával. A kobátfalvi Lukács Béla az időjárás szabályostól eltérő voltát olyan proverbiumok segítségével írja le, melyek plasztikusan, sőt humorral érzékeltetik a hosszú orosz tél foglyot próbáló erejét: *Felénk azt mondják, **Jégtörő Máttyás, ha jeget kap, elviszi, ha nem, akkor csinál.*** Hát itt Vladimírban bőségesen talált, de elballagott mellette. (Ferencz 1997: 254) Vagy: *Már március is élénk totyogott az ő **Sándor–József–Benedekjével, de zsákjukat az egerek szétrágták, s mind elpárolgott belőle a meleg.*** (Ferencz 1997: 254) E második időjárás szabályt feltördeli, megszünteti annak rímes jellegét, és negatív jelentésbe fordítja át. Az olvasónak kell rekonstruálni az eredeti változatot, és azzal szembesítve megérteni aktuális jelentését.

A gyergyóújfalusi Miklós Vencel számára az idegen táj váltja ki az otthonra való emlékezést, mikesi jellegű hasonlatban fogalmazza meg a látványt: *Az utunk Kiev, Kurszk, Oral városokon keresztül, Oraltól az irány dél felé. Sötétedett, mikor Baku városába érkeztünk. **Annnyi olajkút, fűrótorony, mint a Hargita alján a kaszálókon a fenyők.*** (Ferencz 1997: 116)

Az orosz közemberrel akkor volt lehetősége találkozni a foglynak, ha kint, a civilek között kellett munkát végezniük, ez az időszak már az enyhülés ideje volt. Többen is az orosz ember vallásosságát emelik ki, ez az a tulajdonság, ami egyrészt az előítéletekkel szemben áll (a fiatalabb generációhoz tartozó orosz katonákról ez nem mondható el), másrészt ezen keresz-

tül válik megközelíthetővé a mélyen vallásos székelyek számára az a kultúra, amelynek foglyai. Kosztolányi Dezső így ír: *Mint már többször is írtam, több orosz emberrel találkoztam, mind vallásosak voltak, minden házban ikon volt. Ezek az emberek barátságosan kezelték a foglyot. Hát voltak olyanok is, akik **ellenszennvel viseltettek irántunk**. Például az őrségben azok a katonák, akiket az állam nevelt fel, tehát árvák lehettek, lehettek férfiak vagy nők, olyanok voltak, mint a janicsárok. Vadak és gorombák, ha véletlenül női kísértőt kaptunk, **az isten őrizzen**.* (Ferencz 1997: 267) A ditrói Molnár János szintén ezt emeli ki: *Meggyőződtem, hogy sok értelmes és jóakarátú ember él ott is általában az idősebb korosztályban, azonban legtöbb része rosszindulatú és műveletlen – **nem ismernek sem Istent, sem embert**, se szülőt, se testvért. Ezek a Sztálin növendékei voltak, nagyon sötéten és bután voltak nevelve.* (Ferencz 1997: 164)

Idegen kultúráként tekintettek a székely foglyok a más nemzetiségű fogolytársak szokatlan magatartásformáira is, főként a németek váltják ki a visszaemlékezők értelmező gesztusát. Kosztolányi szerint *Kintlétünk alatt meg lehetett állapítani, hogy ez a három náció hogyan viszonyul egymáshoz. A németek zárkóztak voltak, sem az egyikkel, sem a másikkal nemigen vegyültek össze. A magyar és a román talán jobban megértette egymást, voltak vegyes brigádok, együtt dolgoztak már több éven keresztül. Sohasem hallottuk, hogy bármilyen nemzetiségi ellentét robbant volna ki. Itt végeredményben mindenki egyforma volt: hadifogoly.* (Ferencz 1997: 268)

Antónia Lajos azt mondja: *De tudod-e milyen kultúrások vótak azok a némötök. Azok respektáltak még az őrvezetőnek es, mü senkinek sem, még a századosnak sem semmit. Mikor azt mondta, hogy vigyázz! Akkor azok mind vigyázzba álltak még az őrvezetőnek is. Mü? Le vagytok baszva, mondtuk a magyaroknak.* (Ferencz 1997: 291)

Az idegen kultúrában való kényszerű megmerítkezés többek számára bizonyos fokú műveltség megszerzésével egyenértékű. Nemcsak arról a naiv hitről van itt szó, mellyel néhányan a fogságba indulást mint pozitív dolgot, mint kalandot értékelték („legalább világot látok”) – ez nagyon hamar átértékelődött. Arról van szó inkább, hogy az itt megszerzett tudás (nyelvtudás, kommunikációs gyakorlat stb.) hozzájárult az elbeszélő felnőtté válásához. Antónia Lajos ezt írja: *Osztán negyvennyolcig ment no, ment me az **embörnek az esze is kinyílott** s a nyelvet es egy kicsitt próbálta s minden... Elmentünk egy herré dógozni, s aval láttam, hogy egy néma aszszony örökké ott – akkor má a kenyeret ök es kilóra kapták – levágtak egy kilót... Az a néma leán örökké ott állott s azt a darabocskát örökké szed-*

te el. Azokkal osztán esszekaptam, vót egy öreg anyja, szappant vittem neki s nem tudom még miköt, hát osztán azokat a darabocskákat örökké neköm adták, úgy osztán, hogy én magamot traktáltam, ahogy tudtam... (Ferencz 1997: 287)

A beavatási rítus záró mozzanata a visszaépülés a társadalomba. A hadifoglyok esetében ez nem más, mint a hazafelé tartó vonatút, az otthoni gyűjtőtáborokban eltöltött napok, hetek után a végleges hazatérés, immár a belföldi vonatokon. Ez a mozzanat a legtöbb elbeszélőnél részletesen megjelenik, és itt idézetszinten is találkozunk a hadifogolyköltészet nyomaival. Erről a kérdésről részletesen írt Küllös Imola (Küllös 2006), itt csupán arra térek ki, hogy egy bizonyos dal hogyan tesz szert szimbolikus jelentésre, s válik a hazafelé vezető út jelképévé. (Egyik visszaemlékező arról számol be, hogy ezt a dalt akkor is énekelni szokták, mikor egyik lágerből a másikba költöztették őket.) Sára András ezt írja: *Vizet is adtak egy cseberben, anynyit ihattunk, amennyi kellett. Énekelték a foglyok, hogy „Ha majd egyszer vége lesz a sok-sok szenvedésnek, Nézzétek el a fogolynak, hogy egy kicsit részeg. Megszabadult a fogságból, hej, hazafelé visz az útja, **Kifelé áll a fogságból a szekere rúdja...**”* (Ferencz 1997: 21) Bőjte László változatában: *„Ha majd egyszer vége lesz a sok szenvedésnek,/ Nézzétek el a fogolynak, ha egy kicsit részeg./ Megszabadult a haláltól, haza visz az útja,/ **Kifele áll a lágerből a szekere rúdja.**”* (Ferencz 1997: 67) Szentés Dónát *„Ha majd egykor vége lesz a sok-sok szenvedésnek,/ Nézzétek el a bakának ha egy kicsit részeg./ Megszabadult a haláltól, haza visz az útja/ **kifelé áll a lágerből a szekere rúdja.**/ Nem a hideg, havas árok lesz majd a párnája,/ Odahaza száz forró csók, ölelő kar várja./ Nem füttyül a füle mellett, csak az őszi szellő./ Azt füttyüli, a csatában ő volt a legelső.”* (Ferencz 1997: 213)

A hazaérkezés szintén mitikus, szimbolikus jelentésekkel telítődik. Sok visszaemlékező számol be arról, hogy reggeli vagy esti harangszóra, karácsonyi éjféli misére érkezett haza. Ez a pillanat tehát nemcsak a fizikai szabadság és a viszontlátás pillanata, hanem a lelki felszabadulás is, visszatérés a normális, emberi világ spiritualitásához. Néhány idézet ennek szemléltetésére: Karda László Gyergyószentmiklós: *Mikulás este indultam és Karácsony este érkeztem! Meghatódva, boldogan léptem az édes szülőföldemre, a sokat áhított gyergyói földre. Majd minden ajtóban énekelték a Mennyből az angyalt. Amit mi is énekeltünk ott, a messi idegenben. A város főterén, a mozi felől (Szilágyi udvar) már mást harsogott a hangszóró: bátran előre, elvtársak. Lehajtottam a fejem.* (Ferencz 1997: 26) Köllő József

Gyergyócsomafalva: *Háromnapi pihenés után a lágerparancsnok egy szép beszédet tartott, ahogy szokás volt akkor, s amelyet úgy fejezett be, hogy „Eltelt, s ne beszéljünk róla.”* 1947. június 6-án reggeli harangszóra érkeztem meg Gyergyócsomafalvára. Isten segedelmével jókor érkeztem, hisz közeledett a búcsú...

1947. június 6-án reggeli harangszóra érkeztem meg Gyergyócsomafalvára. Isten segedelmével jókor érkeztem, hisz közeledett a búcsú napja, s ahogy a szólás mondja, **Péter és Pál napjára még a börtönből is hazajön a csomafalvi ember.** (Ferencz 1997: 45) Orbán István Székelyudvarhely: *Hát, 1948. május 9-én, vasárnap délelőtt édesapám várt az udvarhelyi kisállomáson zokogva. Együtt jöttünk fel a Barátok templomáig. Apám kint maradt, én bementem. A mise folyt. Hálát adtam az Istennek, hogy hazajöhöttem. A templomból hazamentünk. Édesanyám sírva várt a kiskapuban engemet...* (Ferencz 1997: 78) Simon Vencel Gyergyószentmiklós: *1948-ban, karácsony előtt pár nappal értem haza a faluba. Édesanyám mégis felöltözve várt rám a kapuban, megérezte, hogy jövök.* (Ferencz 1997: 112) Szent idő tehát a hazaérkezés pillanata, legyen az Karácsony, búcsú vagy egyszerű vasárnap reggel. A misén való részvétel és a hálaadás mintegy ünnepélyes aktusként szentesíti a megpróbáltatások végét. Persze kérdés, hogy valóban a végét-e.

Benedek Péter egy újabb tanulási folyamatról, egy újabb elkülönítés fenyegető árnyáról számol be: *Az utcán mindegyre kérdezték, hogy nem látta-e a fiamat vagy uramat, és oktattak: nehogy Oroszországról vagy a kommunista pártról rosszat mondjak, mert elvisz a fekete kocsit. Zetelakán édesapám sírt örömeiben. Sírva mondta, hogy igazam lett. Tudniillik, mikor mentem a háborúba, mondtam neki, hogy ne féltsen, mert **rossz fejsze nem vész el.*** (Ferencz 1997: 51) A fekete kocsit kollokáció a Kulák-sors című kötet nagy gyakoriságú frazémája, és úgy tűnik többeknek a szövegeiből is, hogy ez a sors sem kerülte el sokukat. Ambrus Lajos így számol be a szabadulását követő napokról, évekről: *Nagy örömmel hazajöttem a családomhoz. Dőlt a panasz Erzsiből, hogy a Mezőségen dolgoztak búzáért, eladtuk a két ökröt erdőjogért, s a végén semmi sincs belőle (az erdők államosítása). Sokszor azt sem tudtuk, mit teszünk a fazékba.*

– Emlékszel, Erzszi – *vizsgáltam az asszonyt – a fejed felül levettem a keresztet az olvasóval a falról, s most itt van. Megőrzött a jó Isten a háltól, hazasegített, s megsegít tovább is, meglátod!* (Ferencz 1997: 106) A fogságból hazahozott olvasó az, amely az isteni gondviselésre immár az otthoni megpróbáltatások idején emlékezteti a volt foglyot.

A parajdi Zsombori Károlynak két éves katonaságát kell letöltenie az elszenvettek ellenére: *Négy és fél évi fogság után, október 17-én jöttem haza az országba Máramarosszigeten keresztül, 20 évesen és én hiába jártam meg az orosz fogságot, itthon a standbéliekkel együtt besoroztak katonának és a 2 évi sorkatonaságomat is le kellett töltsen...* (Ferencz 1997: 235)

Brettschneider Lajost sem a megnyugvás várta: *Másnap hajnalban érkeztünk Văcărești-re, Bukarest mellé. Onnan engedtek haza. És mi történt? Egy pár napra rá elvittek a Duna-csatornához...* (Ferencz 1997: 136)

Ebben a kontextusban érthető az egyes visszaemlékezések végén megjelenő reflexió, mely egyrészt a jövőnek szól, másrészt az emlékek leírásának hasznát értelmezi. A csíkszeredai Ambrus Károly az egyszerű ember békevágyát fogalmazza meg egy olyan új világban, melyben a háborúk fenyegetése nem múlt el: *Mikor érik meg már az emberiség esze, hogy drága fegyverek, tankok, ágyúk, repülők, hadihajók helyett olcsó, közszükségleti cikkeket gyártson, és a vitás ügyeket tárgyalások útján rendezze, hogy többé ne legyen ember az embernek farkasa.* (Ferencz 1997: 229) A gyergyóújfalusi Ferenczi József utolsó két mondata érzékletesen fogalmazza meg a fogság embert alakító, beavató jellegét, s azt, hogy az emlékek leírása nem pusztán kibeszélés, hanem a jövőnek szolgáló tanúságtétel: *Hát szóval hosszú volt az út odáig, hosszú volt hazáig, de az ember élete nem elég hosszú ahhoz, hogy mindezeket elfelejtse. Ezért jó, hogy elmesélhettük, hogy leírhattuk, hátha az utánunk következő nemzedékek okulnak belőle, s úgy próbálják alakítani a világot, hogy soha többé ilyesmikre ne kerüljön sor!* (Ferencz 1997: 248)

Szakirodalom

FERENCZ Imre (szerk.)

1997 *Történetek a fogságból. Hatvan székely hadifogoly.* Státus Kiadó, Csíkszereda

VASVÁRI Zoltán

2000 „Erőt a jó Istenbe vetett hitünkől merítettünk” A hadifogolyemlékek néprajzi kutatásáról (Nyugati hadifoglyok visszaemlékezései alapján) *Néprajzi Látóhatár* IX. (3–4) 545–552.

2006 A hadifogság és a lágerévek idejéről szóló visszaemlékezések jellemzőiről. In: KÜLLŐS Imola – VASVÁRI Zoltán (szerk.): *Áldozatok. A második világháborús hadifogolytáborok és a sztálini lágerok folklorjából.* Európai Folklor Intézet–L'Harmattan Könyvkiadó, Budapest, 53–78.

Rezumate

Küllős Imola

Reprezentarea soldatului și a cătăniei în poezia populară din secolele 17–18.

Cântarea cătăniei reprezintă una dintre cele mai bogate subgenuri ale poeziei populare maghiare. Totuși imaginea cătăniei reflectată în folclorul secolelor 19–20. este mult mai uniformă, mai ștearsă decât în cea a secolelor 17–18. Lucrarea de față prezintă genurile majore în care apare cătănia și rolurile, „ideologiile” contribuie unui strat social care în epoca modernă timpurie și propriu zisă a fost unul dintre cele mai controversate și numeroase. Lucrarea este ilustrată cu creații populare și variantele acestora.

Keszeg Anna

Apartenența soldaților și cântecelor soldățești. 1789

În prezentul studiu autoarea propune interpretarea unor cântece soldățești maghiare, provenind din medii protestante de la sfârșitul secolului al 18-lea legate de războiul ruso-austriaco-turcesc (1787–1792). Problematika este strâns legată de cercetările lui Lajos Csetri și anume: cum se raportează aceste cântece la reprezentările împăratului Iosif al II-lea, reprezentări nu-anțate de altfel de apartenența religioasă a subiecților istorici. Microcomunități locale, cenzură, petreceri specifice companiilor bărbățești, iată cele trei perspective care vor asigura contextualizarea textelor.

Marinka Melinda

Memorii legate de război și ilustrarea soartei de soldat într-o autobiografie populară

Traumele celor două războaie mondiale au îndemnat mai multe persoane cu origini țărănești și cu studii minime să-și noteze experiențele, trăirile proprii. Unul dintre aceste persoane a fost Ferenc Katkó din Botfalva (Ucraina). Documentele din arhiva proprie au conservat memoria războiului, și ne dau de știre trăirile negative ale autorului și în general a comunității maghiare din Ucraina. Fiind un poet popular, ne prezintă o imagine nu numai asupra

personalității proprii ci și asupra condiției sociale a prizonierilor și a celor care au rămas acasă. Astfel „opera” lui poate fi considerată o documentare importantă a perioadei războiului din punctul de vedere a conținutului și implicit a etnografiei sociale.

Nagy Pál

Surse și date asupra istoriei cătăniei romilor din prima parte a secolului 19.

Lucrarea de față analizează datele referitoare la cătănia romilor care se găsesc în fondul *Militaria* a Arhivei Județului Somogy (Ungaria). Trece în revistă dispozițiile militare și politice, structura surselor și dimensiunile posibile ale cercetării. Reconstruiește soarta soldaților pe baza declarațiilor date de soldații romi care au dezertat din armata habsburgică în timpul războaielor napoleoniene, formulând cele mai elocvente învățături. Concluzia: sursele analizate oferă date deosebite cu privire la atitudinea culturală și orientarea valorică a soldaților, permițând o creionare a istoriei cătăniei și mentalității romilor.

Fazekas Lóránd

Cum și-a petrecut timpul liber un soldat rănit din primul război mondial?

Un soldat originar din zona Carei (județul Satu Mare) a fost rănit pe frontul din Balcani încă în primul an al primului război mondial. În timpul recuperării sau a tratamentului acesta s-a ocupat cu cioplirea, bărduirea diferitelor obiecte, dintre care a rămas până în zilele noastre o piesă numită „türelműveg” (sticlă personalizată). Lucrarea de față este de fapt o prezentare minuțioasă a acesteia.

Deáky Zita – Nagy Pál

Soldați romi în al doilea război mondial și în evenimentele din 1956

În anul 2004 Ministerul Apărării din Ungaria a inițiat un program de cercetare care a cuprins și colectarea amintirilor, documentelor legate de participarea soldaților romi la al doilea război mondial și la evenimentele din 1956. Acestei cercetări s-au alăturat și studenții de la Universitatea Szent

István din Gödöllő, cei de la Catedra de Studii Romologice și Sociologia Educației, precum și directorul Colecției Istorice și Etnografice a Romilor din Gödöllő. Studenții au efectuat numeroase interviuri cu romi în vârstă din diferitele regiuni ale Ungariei, iar lucrarea de față însumează problemele abordate, dificultățile acestei cercetări, precum și diferitele orientări de cercetare posibile.

Tötszegi Tekla

Serviciul militar al studenților în România anilor 1970–1980

Lucrarea de față analizează serviciul militar obligatoriu impus de autorități studentelor din România între anii 1973 și 1990. Creionează contextul istoric, social și juridic al acestui fenomen, apoi – pe baza numeroaselor interviuri și surse scrise – prezintă cele mai de seamă motive ale narativelor legate de satisfacerea serviciului militar.

Csonka-Takács Eszter

Riturile de trecere legate de serviciul militar în zona Ghimes

Satisfacerea obligatorie a serviciului militar a fost întotdeauna evenimentul principal în procesul de maturizare a băieților. Odată cu acest episod, ei și-au dobândit statutul de adult, dreptul de a întemeia o familie, schimbându-se totodată rolul lor social și situația lor juridică. Lucrarea de față prezintă mai multe evenimente, ritualuri comunitare dinaintea înrolării, care semnalau și conștientizau începerea procesului de maturizare. Din anul 2007 însă serviciul militar nu este obligatoriu, drept urmare sistemul de obiceiuri legate de acest aspect este în transformare. Se pare că balul legat de culesul viei rămâne singurul eveniment legat de procesul de maturizare a tinerilor.

László Lilla

Cătănie și biografie.

Locul experiențelor legate de război în povestirea vieții

Această lucrare analizează narațiunile lui Dezső Balázs despre cel de al doilea război mondial și despre cele mai importante evenimente din trecutul lui. Lucrarea descrie și faptul cum memoria transcrie trecutul și constituie identitatea unei persoane.

Balázs Lajos

Narațiunea unui prizonier cu referiri etnografice

Majoritatea narațiunilor prizonierești relatează evenimente dramatice, tragice. Formația autorului de folclorist și etnograf l-a îndemnat să descopere în dosul narațiunii unui prizonier, eliberat în 1948 dintr-un lagăr sovietic de la poalele Uralului, valorificarea, într-un mediu neștiut de el și total străin de cel de acasă, a elementelor culturii populare în care s-a format. Cu știința lui, cultura lui, morala și mintea lui dobândite în mediul său tradițional secuiesc a reușit să supraviețuiască și să salveze viețile a mai multor camarazi.

Pozsony Ferenc

Viața economică din Zăbala prin prisma scrisorilor unui soldat din primul război mondial

Lucrarea de față se bazează pe un corpus de scrisori reprezentând proprietatea unui soldat din zona Trei Scaune care a luptat ca artilerist în primul război mondial. Aceste scrisori au fost trimise acasă, în satul natal Zăbala. Prin acestea soldatul nu numai că a ținut legătura cu restul familiei, dar a făcut referire continuă la viața economică de acasă, organizând muncile agricole de la o distanță foarte mare. După război, întorcându-se acasă a avut mare grijă de scrisorile respective, citind din ele copiilor și nepoților în serile lungi de iarnă. Textele sale formulate pe câmpurile de bătălie au devenit o parte integrantă a istoriei și memoriei familiale.

Keszeg Vilmos

Cătănia și istoria

Prin cătănie cât și prin prezența în războaie și în lagăre individul a intrat în legătură directă cu istoria. S-a schimbat imaginea personală asupra istoriei, perspectiva de abordare a istoriei, s-a creat un limbaj retoric în discursul istoric. Totodată individul a acumulat experiențe personale despre istorie, despre medii sociale nemaîntâlnite, a experimentat sentimente noi (patriotism, frică, umanism). Subiectele și motivele istoriei au fost integrate în narațiunile biografice și locale.

Lajos Katalin

„Trebuie să vrei să trăiești” (Câteva aspecte extralingvistice ale analizei frazeologice ale memoriilor prizonierilor de război)

În anul 1996 cotidianul *Hargita Népe* a publicat un proiect de scrieri memorialistice cu titlul „Istoria prizonieratului meu” pentru realizarea memoriilor legate de anii de prizonierat din Uniunea Sovietică. În decurs de doi ani cotidianul a publicat șaiszeci de texte autobiografice. Editura Status le-a publicat și sub forma unei cărți în 1997. Materialul studiului o constituie această carte (*Ferencz Imre (red.) 1997. Történetek a fogságból. Hatvan székely hadifogoly. Miercurea Ciuc*). Principala preocupare a fost analiza frazeologiei textelor și nu studiul lor din punct de vedere etnografic. Totuși, realizând lista unităților frazeologice, autoarea a observat că frazelele, în special proverbele și zicătorile se centrează pe teme cheie în interiorul diferitelor texte. Aceste teme sunt aproape identice în fiecare text. Între timp se vor formula în mod inevitabil observații ce nu mai țin de domeniul lingvisticii, ci de cea a etnografiei.

Abstracts

Küllős Imola

Portrayal of Soldiers and their Lives in 17th–18th Century Popular Poetry

Chanting on military existence represents one of the most important parts of Hungarian lyrical folk poetry, maybe the richest in subgenres. But the image on military existence of the 19th–20th century folklore is much more uniform, gray than that of the 17th–18th century popular poetry. The present paper enumerates the major genres of popular poetry to present military existence, the roles and “ideologies” related to it – since soldiers represented the most controversial and the most numerous stratum of the modern age society. All this is illustrated by products of popular poetry and the related variants.

Keszeg Anna

Soldiers and Soldier Poems. 1789

The present paper intends to analyze some protestant Hungarian soldier poems from the end of the 18th century related to the Russo-Austro-Ottoman War (1781–1792). The topic is connected to Lajos Csetri’s researches, namely: how do these poems contribute to the history of representations about Emperor Joseph II, these representations being influenced by confessional affiliations. There are three perspectives to help the contextualization of the poems: local micro-communities, censorship and specific forms of amusement in male companies.

Marinka Melinda

War Memories and the Illustration of Soldier’s Fate in a Peasant Memoire

The traumas of the two world wars determined many common people of peasant origin with a minimum of education to write down their experiences. One of them was Ferenc Katkó, a farmer from Botfalva (Ukraine). All the manuscripts of his archive kept the memories of war, enabling us to discover

the negative experiences of this person and of the whole Hungarian minority community of Ukraine. Being also a poet, his works show us an image of his personality as well as the image of the social condition of prisoners and of those who stayed at home. Therefore the “poetry” of Ferenc Katkó can be regarded as a documentation of the war-period from the point of view of contents, meaning a perspective of social ethnography.

Nagy Pál

Sources on the History of Gypsy Soldiers in the First Part of the 19th Century

The present paper analyzes the data on Gypsies provided by the *Militaria* fund of the Somogy County Archives (Hungary), reviewing the military and political dispositions, the structure of these sources and the possible dimensions of analysis. It reconstructs the fate of the soldiers and it sums up their conclusions based on the confessions of the Gypsy soldiers who deserted from the Habsburg army during the Napoleonic Wars. The conclusion: the analyzed sources provide specific data on the cultural attitudes and system of values of soldiers, enabling a sketch of Gypsy military and mentality history.

Fazekas Lóránd

Pastime of a Wounded Soldier in WWI

A soldier from the Carei region (Satu Mare County) got wounded on the Balcan front already in the first year of WWI. During his recovery or treatment he used to sculpture different objects, one of them – an impossible bottle – surviving to our days. The present paper is in fact a detailed presentation of the impossible bottle.

Deáky Zita – Nagy Pál

Gypsy Soldiers in WWII and the Events of 1956

In 2004 the Hungarian War Department launched a programme that included the collection of mementos and documents of Gypsy soldiers serving during WWII and the events of 1956. Students from Szent István University in Gödöllő and from the Department of Roma Studies and Sociology of Education of the University of Pécs, along with the director of

the Historic and Ethnographic Gypsy Collection from Gödöllő joined this programme. They made numerous interviews with Gypsies of a considerable age from different regions of Hungary. The present paper sums up the problems and difficulties of the research, together with the possible research orientations.

Tötszegi Tekla

**Military Service for Female Students
in 1970s and 1980s Romania**

The present paper deals with the analysis of the obligatory military service for female students in Romania between 1973–1990. It outlines the historical, social and jurisdictional contexts of this phenomenon, then – based on numerous interviews and written sources – it presents the most important motifs of the narratives related to military service.

Csonka-Takács Eszter

Rites of Passage Related to Military Service in Ghimeș Region

Traditionally the obligatory military service was the main event in the process of a boy becoming a man. Starting with this episode boys reached the status of the adult, they could start a family, thus their social role and jurisdictional position changed. The author presents the communal rites and events before the enrollment that signalled and made real the starting point of the process of becoming an adult. Starting with 2007 military service is no longer obligatory in Romania, consequently the mentioned system of customs is changing as well. It seems that the only event signaling the process of becoming an adult remains the vintage ball.

László Lilla

**Military Service and Biography.
The Place of War Experiences in the Story of Life**

This work is the analysis of Dezső Balázs's stories about WWII. It also concentrates on his memories about himself as a prisoner of war. The author tries to analyze how memory overwrites the past and builds a person's identity.

Balázs Lajos

An Ethnographic Approach on the Recollections of a Prisoner

Former prisoners of war usually relate tragic and dramatic events. Approaching these recollections from an ethnographer's perspective made it possible for the author to discover how the interviewed person, who was a prisoner of war in the Soviet Union until 1948, managed to overcome difficulties relying on his own culture, knowledge, common sense and experience of life in a milieu which he was not familiar with and that was entirely different from the one in which he had lived before.

Pozsony Ferenc

Economical Life in Zăbala During WWI as Seen Through the Letters of a Local Gunner

The present paper is based on a corpus of letters of a soldier from Trei Scaune region, who served as a gunner during WWI. These letters were sent home to the local village of Zăbala. Through these the soldier not only kept in touch with his family but succeeded in organizing the agricultural activities from a very big distance. After returning home, the ex soldier took good care of his collection of letters, and he read them to his children and grandchildren on long winter nights. His texts written on the battlefields became an organic part of the family's history and common memory.

Keszeg Vilmos

Military Service and History

Military service, wars and labour camps established a specific relation between individual and history. This relation naturalized a rhetoric of seeing, perceiving history and talking about it, enabling to see inside historical events, to experience foreign worlds and mentalities, new feelings (of patriotism, fear, humanity). The discourse on history became continuous within the biographic narratives (epitaph, obituary, diary, memoires) and within the local narrative repertoires.

Lajos Katalin

„You Have to Want to Live” (Some Extra Linguistic Aspects of the Study of Phrasemes in the World-War Prisoner’s Memories)

In 1996 the *Hargita Népe* journal published an application for its readers with the title “The Story of My Prison”. Till 1997 sixty autobiographical texts were published related to the years passed as war-prisoner in the Soviet Union after WWII. The Status Publisher published this material also as a book in 1997. This book constitutes the material of the present study (*Ferencz Imre (ed.) 1997. Történetek a fogságból. Hatvan székely hadifogoly. Miercurea Ciuc*). Its main preoccupation was the phraseological analysis of these texts and not an ethnographical study of them. Even though realizing the list of the phraseological units the author observed that phrasemes, in special proverbs and sayings mark thematic centers within the texts. These thematic aspects are mostly identical in all the texts. In the process of evocation they make possible for the narrator to transmit the story and help the readers to understand it. In the meantime there will be observations made which are not linguistic ones anymore, but they will be related to the ethnographic feature of the texts.

Szerzőink

BALÁZS Lajos (Bukarest, 1939) Román szakos tanári oklevelet szerzett a Bukaresti Tudományegyetem Bölcsészkarán, majd ugyanott doktorált 1976-ban. Jelenleg a Sapientia EMTE Gazdasági- és Humántudományi karának kancellárja. Kutatási területe: az emberi élet sorsfordulóinak – születés, házasság, halál – szokásvilága.

CSONKA-TAKÁCS Eszter (Mohács, 1968) Magyar–néprajz szakot végzett az ELTE Bölcsészettudományi Karán. PhD fokozatot az ELTE BTK Magyar és összehasonlító folklorisztika doktori programján szerzett 2006-ban. Néprajzkutató, az Európai Folklor Intézet (Budapest) igazgatóhelyettese. Kutatási területei: néphit, tabuk, átmeneti rítusok Gyimesben.

DEÁKY Zita (Nagyatád, 1955) Magyar–néprajz szakot végzett az ELTE Bölcsészettudományi Karán, majd ugyanott doktorált 1994-ben. Jelenleg etnográfus és egyetemi docens Gödöllőn, a Szent István Egyetem Társadalomtudományi Karán. Kutatási területe: a szülés kultúrtörténete.

FAZEKAS LÓRÁND (Szatmárnémeti, 1935) Földrajz–geológia szakot végzett a kolozsvári Bolyai Tudományegyetemen. Halmiban és a vele szomszédos Kökényesden, az ukrán határ mellett, tanárként dolgozott évtizedeken át. A 70-es évek elejétől foglalkozik helytörténettel és a környék néprajzával. A Kriza János Néprajzi Társaság megalakulása óta tagja az egyesületnek.

KESZEG Anna (Torda, 1981) Magyar–francia szakot végzett a kolozsvári BBTE Bölcsészkarán és filozófia szakot a BBTE Filozófia Karán. Kortárs irodalomból diplomázott a párizsi Sorbonne-Paris IV-on. Mesterizett az École des Hautes Études en Sciences Sociales Történelem és civilizáció programjában. Jelenleg az ELTE BTK Magyar és európai felvilágosodás doktori programjának hallgatója és kutató a kolozsvári BBTE Irodalomtudományi Tanszékén. Kutatási területe: 18. századi alkalmi költészet.

KESZEG Vilmos (Detrehemtelep, 1957) Magyar–francia szakot végzett a kolozsvári BBTE Bölcsészkarán, doktori disszertációját 1995-ben védte meg. Jelenleg egyetemi tanár, tanszékvezető és doktori iskola irányítója a kolozs-

vári BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszékén. Kutatási területei: kortárs mitológiák, szövegmondás, biografikus szövegek, írott kultúra.

KÜLLŐS Imola (Klagenfurt, 1945) Ortutay-émlékéremmel kitüntetett folklorkutató, az MTA doktora. 23 évig tanított az ELTE BTK Folklore Tanszékén. Kandidátusi értekezésében (1991) feldolgozta a magyarországi betyárság költői kifejezésformáinak történeti változásait, akadémiai doktori disszertációjában pedig feltárta, elemezte és közreadta az irodalom és a színhagyományozó kultúra kölcsönviszonyából született közköltészet 17–19. századi alkotásait. Kutatási területei: szövegfolklorisztika, a 17–19. századi népszerű, világi közköltészet, lírai dalműfajok szöveg- és fejlődéstörténete, a népdalok variabilitása és klasszifikálhatósága, magyar népdalok kutatástörténete, protestáns vallási néprajz, paraszti életrajzok.

LAJOS Katalin (Csíkszereda, 1971) Magyar–néprajz szakot végzett a kolozsvári BBTE Bölcsészkarán. Mesterizett ugyanott a Magyar Nyelvészet Tanszék Szocio- és etnolingvisztika programjában. Jelenleg a BBTE BTK Magyar Nyelvészet Tanszéke doktori programjának hallgatója és tanársegéd a Sapientia EMTE csíkszeredai Humán Tudományok Tanszékén. Kutatási területe: a népi önéletírások frazeológiája.

LÁSZLÓ Lilla (Nagykároly, 1982) Magyar–angol szakot végzett Kolozsváron, a BBTE Bölcsészkarán. Mesterizett ugyanott, a Kanonizációs stratégiák című programban. Három évet a kolozsvári Báthory István Líceumban dolgozott magyar szakos tanárként és osztálynevelőként. Jelenleg Budapesten él.

MARINKA Melinda (Nyíregyháza, 1981) Néprajz szakot végzett a Debreceni Egyetemen. Az egyetemi képzés során muzeológus és néprajz tanári oklevelet szerzett. Jelenleg a Debreceni Egyetem Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola néprajzi doktori programjának hallgatója és az MTA-DE Néprajzi Kutatócsoport tudományos segédmunkatársa. Kutatási területei: kisebbségi léthelyzet, identitás-/strukturális módosulás a kárpátaljai és a szatmári svábok és magyarok körében.

NAGY Pál (Nyíregyháza, 1962) Történelem–filozófia–Kelet-Európa speciális képzés szakot végzett a JATE Bölcsészkarán. Kaposváron és Pécsen levéltárosként dolgozott. Jelenleg a SZIE GTK ciganológiai gyűjteményét vezeti

Gödöllőn és óraadó a PTE BTK Romológia és Nevelésszociológia Tanszéken Pécsen. Kutatási területe: a magyarországi cigány csoportok története.

POZSONY Ferenc (Zabola, 1955) Magyar–oroszl nyelv és irodalom szakot végzett a kolozsvári BBTE Bölcsészkarán. Elemi és középiskolai tanár 1981–1990 között Kézdivásárhelyen. 1990-től a BBTE tanára, ahol 1997-ben doktorált, majd 2002-től egyetemi professzor, 2005-től pedig doktorátus vezető. 1990-től a Kriza János Néprajzi Társaság alapító elnöke. A zabolai Csángó Néprajzi Múzeum alapítója. Kutatási területei: népi társadalom, szokások, interetnikus kapcsolatok Erdélyben és Moldvában.

TÖTSZEGI Tekla (Gyergyóditró, 1964) Magyar–francia szakot végzett a kolozsvári BBTE Bölcsészkarán. 2007-ben szerzett doktori címet a BBTE BTK Magyar Néprajz és Antropológia Tanszéke doktori programjában. Jelenleg néprajzos–muzeológus a kolozsvári Erdélyi Néprajzi Múzeumban. Kutatási területe: öltözködéskultúra.

Autorii

Lajos BALÁZS (București, 1939) Absolvent al Universității din București, Facultatea de Litere, specializarea limba și literatura română. A obținut titlul de doctor în cadrul aceleiași facultăți în anul 1976. În prezent este cancelar al Facultății de Științe Umaniste din cadrul Universității Sapientia. Domeniu de cercetare: obiceiurile legate de naștere, căsătorie, moarte.

Eszter CSONKA-TAKÁCS (Mohács, 1968) Absolventă al Universității Eötvös Loránd din Budapesta, Facultatea de Litere, specializarea maghiară–etnografie. A obținut titlul de doctor în cadrul aceleiași facultăți în programul de folcloristică maghiară și comparativă în anul 2006. În prezent este cercetător, totodată vicepreședinte al Institutului de Folclor European din Budapesta. Domenii de cercetare: mitologia populară, tabu, rituri de trecere în regiunea Ghimeș.

Zita DEÁKY (Nagyatád, 1955) Absolventă al Universității Eötvös Loránd din Budapesta, Facultatea de Litere, specializarea maghiară–etnografie. A obținut titlul de doctor în cadrul aceleiași facultăți în anul 1994. În prezent este etnograf și conferențiar la Facultatea de Științe Sociale din cadrul Universității Szent István din Gödöllő (Ungaria). Domeniu de cercetare: istoria culturală a nașterii.

LÓRÁND FAZEKAS (Satu Mare, 1935) Absolvent al Univeristății Bolyai din Cluj-Napoca, specializarea geografie–geologie. A lucrat ca profesor timp de mai multe decenii în localitățile Halmeu și Kökényes. Studiază istoria și etnografia locală încă de la începutul anilor 1970. Este membru fondator al Asociației Etnografice Kriza János.

Anna KESZEG (Turda, 1981) Absolventă al UBB Cluj-Napoca, Facultatea de Litere, specializarea maghiară–franceză și Facultatea de Filozofie, specializarea filozofie. Licențiată la Sorbonne-Paris IV în literatură contemporană. A urmat programul de masterat Istorie și civilizație la École des Hautes Études en Sciences Sociales. În prezent urmează cursul de doctorat la Universitatea Eötvös Loránd din Budapesta, în cadrul programului de iluminism maghiar și european și este cercetătoare la UBB Cluj-Napoca,

Facultatea de Litere, Catedra de Literatură Maghiară. Domeniu de cercetare: literatura evenimentială a secolului 18.

Vilmos KESZEG (Tritenii de Jos, 1957) Absolvent al UBB Cluj-Napoca, Facultatea de Litere, specializarea maghiară–franceză. A obținut titlul de doctor în anul 1995. În prezent este profesor universitar, șef de catedră și îndrumător de doctoranzi la UBB, Catedra de Etnografie și Antropologie Maghiară. Domenii de cercetare: mitologii contemporane, naratologie, texte biografice, cultura scrisă.

Imola KÜLLŐS (Klagenfurt, 1945) Cercetător distins cu Medalionul Ortutay, doctor al Academiei Științifice Maghiare. A predat materii de folclor la Catedra de Folclor al Universității Eötvös Loránd din Budapesta timp de 23 de ani. În disertația sa (1991) a prelucrat schimbarea în timp a formelor de exprimare poetică legate de „haiducii” din Ungaria, iar în disertația academică a analizat și a publicat produsele poeziei populare din secolele 17–19. Domenii de cercetare: folcloristică textuală, poezia populară din secolele 17–19., evoluția genului liric, clasificarea și variabilitatea cântecelor populare maghiare, istoria cercetării cântecelor populare, etnografia religiei protestante, biografii țărănești.

Katalin LAJOS (Miercurea Ciuc, 1971) Absolventă al UBB Cluj-Napoca, Facultatea de Litere, specializarea maghiară–etnografie. A urmat cursul de masterat în sociolingvistică și etnolingvistică al Catedrei de Limbă Maghiară în cadrul aceleiași facultăți. În prezent urmează cursul de doctorat al Catedrei de Limbă Maghiară și este asistent universitar la Facultatea de Științe Umaniste al Universității Sapientia. Domeniu de cercetare: frazeologia autobiografiilor țărănești.

Lilla LÁSZLÓ (Carei, 1982) Absolventă al UBB Cluj-Napoca, Facultatea de Litere, specializarea maghiară–engleză. A urmat cursul de masterat intitulat Strategii de canonizare în cadrul aceleiași facultăți. A fost profesoară de limba și literatura maghiară la Liceul Teoretic Báthory István timp de trei ani. În prezent trăiește în Budapesta.

Melinda MARINKA (Nyíregyháza, 1981) Absolventă al Universității din Debrețin, specializarea etnografie, obținând diplomă de muzeolog și pedagog în domeniu. În prezent urmează cursul de doctorat al Școlii Doctorale

de Istorie și Etnografie al aceleiași universități și este cercetător asistent al Grupului de Cercetare Etnografică al Academiei Științifice Maghiare. Domenii de cercetare: existența minoritară, modificări identitare și structurale la șvabii din Ucraina și zona Satu Mare.

Pál NAGY (Nyíregyháza, 1962) Absolvent al Universității József Attila din Szeged, Facultatea de Litere, specializarea istorie–filozofie–Europa de Est. A lucrat ca arhivist în Kaposvár și Pécs. În prezent este directorul colecției despre romi al Facultății de Științe Sociale din cadrul Universității Szent István din Gödöllő (Ungaria) și cadru didactic la Catedra de Romologie și Sociologia Educației din cadrul Universității din Pécs. Domeniu de cercetare: istoria grupurilor de romi din Ungaria.

Ferenc POZSONY (Zăbala, 1955) Absolvent al UBB Cluj-Napoca, Facultatea de Litere, specializarea limba și literatura maghiară – limba și literatura rusă. Profesor de limbă și literatură maghiară în Târgu Secuiesc între 1981–1990. Doctor în filologie (etnologie) în anul 1997. Din anul 1990 lector, din 1998 conferențiar, iar din 2002 profesor universitar la UBB, Facultatea de Litere, Catedra de Etnografie și Antropologie Maghiară. Conducător de doctorate din 2005. Președintele fondator al Asociației Etnografice Kriza János din 1990. Inițiatorul Muzeului Etnografic Ceangăiesc din Zăbala. Domenii de cercetare: viața socială rurală, obiceiuri, relații interetnice în Ardeal și Moldova.

Tekla TÖTSZEGI (Ditrău, 1964) Absolventă al UBB Cluj-Napoca, Facultatea de Litere, specializarea maghiară–franceză. A obținut titlul de doctor în anul 2007 în cadrul programului doctoral al Catedrei de Etnografie și Antropologie Maghiară. În prezent este muzeolog–etnograf la Muzeul Etnografic al Transilvaniei din Cluj-Napoca. Domeniu de cercetare: cultura vestimentară.

Authors

Lajos BALÁZS (București, 1939) He graduated from University of Bucharest, Faculty of Letters, specialization Romanian language and literature. He obtained his doctor's degree at the same university in 1976. At present he is the chancellor of the Faculty of Human Studies of Sapientia University. Field of research: folk customs related to birth, marriage, death.

Eszter CSONKA-TAKÁCS (Mohács, 1968) She graduated from Eötvös Loránd University (Budapest), Faculty of Letters, specialization Hungarian–ethnography. She obtained her doctor's degree at the same university within the Hungarian and comparative folklore programme in 2006. At present she is a researcher and deputy director of the European Folklore Institute (Budapest). Fields of research: folk belief, tabu, rites of passage in Ghimeș region.

Zita DEÁKY (Nagyatád, 1955) She graduated from Eötvös Loránd University (Budapest), Faculty of Letters, specialization Hungarian–ethnography. She obtained her doctor's degree at the same university in 1994. At present she is an ethnographer and associate professor at the Faculty of Social Sciences of Szent István University in Gödöllő (Hungary). Field of research: the cultural history of birth.

LÓRÁND FAZEKAS (Satu Mare, 1935) He graduated from Bolyai University Cluj-Napoca, specialization geography–geology. He had been working for decades as a teacher in Halmeu and Kőkényes. He is involved in the local history and ethnography since the beginning of the 1970s. He is a founding member of Kriza János Ethnographical Society.

Anna KESZEG (Turda, 1981) She graduated from Babeș–Bolyai University Cluj-Napoca, Faculty of Letters, specialization Hungarian–French and Faculty of Philosophy, specialization philosophy. Also obtained a diploma in contemporary literature at Sorbonne-Paris IV. She followed an MA course on history and civilization at the École des Hautes Études en Sciences Sociales. At present she follows PhD courses in the Hungarian and European illuminism programme at Eötvös Loránd University Budapest and she is a

researcher at the Department of Hungarian Literature of UBB Cluj-Napoca. Field of research: 18th century occasional poetry.

Vilmos KESZEG (Tritenii de Jos, 1957) He graduated from Babeş–Bolyai University Cluj-Napoca, Faculty of Letters, specialization Hungarian–French. He presented his thesis for the doctor’s degree in 1995. At present he is a professor and head of department at Babeş–Bolyai University Cluj-Napoca, Department of Hungarian Ethnography and Anthropology. Fields of research: contemporary mythologies, story-telling, biographic texts, written culture.

Imola KÜLLŐS (Klagenfurt, 1945) Researcher with Ortutay-Medallion, doctor of the Hungarian Academy of Sciences. She had been teaching at the Department of Folklore of Eötvös Loránd University (Budapest) for 23 years. In her dissertation (1991) she analyzed the change of forms of poetic expression related to the “betyárs” of Hungary, and in her academic dissertation she analyzed and published the products of popular poetry from the 17th–19th centuries. Fields of research: textual folklore, popular poetry of the 17th–19th centuries, the evolution of the lyrical genre, the classification and variability of Hungarian folk songs, the history of the research of folk songs, ethnography of protestant religion, peasant biographies.

Katalin LAJOS (Miercurea Ciuc, 1971) She graduated from Babeş–Bolyai University Cluj-Napoca, Faculty of Letters, specialization Hungarian–ethnography. She followed an MA course on sociolinguistics and ethnolinguistics at the Department of Hungarian Language of the same faculty. At present she is a PhD candidate at the same department and an assistant lecturer at the Faculty of Human Studies of Sapientia University. Field of research: the phraseology of peasant autobiographies.

Lilla LÁSZLÓ (Carei, 1982) She graduated from Babeş–Bolyai University Cluj-Napoca, Faculty of Letters, specialization Hungarian–English. She followed an MA course on canonization strategies at the same faculty. She had been a Hungarian teacher at Báthory István High School for three years. At present she lives in Budapest.

Melinda MARINKA (Nyíregyháza, 1981) She graduated from Debrecen University, specialization ethnography, obtaining a museologist and ethno-

graphic teacher diploma. At present she is a PhD candidate at the Doctoral School of History and Ethnography within the same university and a research assistant of the Ethnographic Research Group of the Hungarian Academy of Sciences. Fields of research: minority existence, identity and structural modifications at the Swabians of Ukraine and Satu Mare region.

Pál NAGY (Nyíregyháza, 1962) He graduated from József Attila University (Szeged), Faculty of Letters, specialization history–philosophy–Eastern Europe. He had been working as an archivist in Kaposvár and Pécs. At present he is the director of the Gypsy collection of the Faculty of Social Sciences of Szent István University in Gödöllő (Hungary) and a lecturer at the Department of Roma Studies and Sociology of Education of the University of Pécs. Field of research: the history of the Roma groups of Hungary.

Ferenc POZSONY (Zăbala, 1955) He graduated from Babeş–Bolyai University Cluj-Napoca, Faculty of Letters, specialization Hungarian language and literature and Russian language and literature. He was a Hungarian language and literature teacher at Târgu Secuiesc between 1981–1990. He received his PhD in 1997. In 1990 he became assistant professor, in 1998 university lecturer, then in 2002 university professor at the Department of Hungarian Ethnography and Anthropology. From 2005 he is the director of a PhD programme. He is the founding president of the Kriza János Ethnographical Society (founded in 1990) and the initiator of the Csángó Ethnographical Museum in Zăbala. Fields of research: social life in rural areas, popular customs, interethnic relations in Transylvania and Moldavia.

Tekla TÖTSZEGI (Ditrău, 1964) She graduated from Babeş–Bolyai University Cluj-Napoca, Faculty of Letters, specialization Hungarian–French. She presented her thesis for the doctor's degree in 2007 within the doctoral programme of the Department of Hungarian Ethnography and Anthropology. At present she is a museologist–ethnographer at the Ethnographic Museum of Transylvania in Cluj-Napoca. Field of research: the culture of clothing.

Cuprins

Introducere	7
Küllős Imola Reprezentarea soldatului și a cătăniei în poezia populară din secolele 17–18.	11
Keszeg Anna Apartenența soldaților și cântecelor soldățești. 1789	35
Marinka Melinda Memorii legate de război și ilustrarea soartei de soldat într-o autobiografie populară	55
Nagy Pál Surse și date asupra istoriei cătăniei romilor din prima parte a secolului 19.	79
Fazekas Lóránd Cum și-a petrecut timpul liber un soldat rănit din primul război mondial?	97
Deáky Zita – Nagy Pál Soldați romi în al doilea război mondial și în evenimentele din 1956	103
Tötszegi Tekla Serviciul militar al studenților în România anilor 1970–1980	117
Csonka-Takács Eszter Riturile de trecere legate de serviciul militar în zona Ghimeș	133

László Lilla Cătănie și biografie. Locul experiențelor legate de război în povestirea vieții	159
Balázs Lajos Narațiunea unui prizonier cu referiri etnografice	177
Pozsony Ferenc Viața economică din Zăbala prin prisma scrisorilor unui soldat din primul război mondial	189
Keszeg Vilmos Cătănia și istoria	205
Lajos Katalin „Trebuie să vrei să trăiești” (Câteva aspecte extralingvistice ale analizei frazeologice ale memoriilor prizonierilor de război)	255
Rezumate	273
Autorii	286

Contents

Foreword	7
Küllős Imola Portrayal of Soldiers and their Lives in 17 th –18 th Century Popular Poetry	11
Keszeg Anna Soldiers and Soldier Poems. 1789	35
Marinka Melinda War Memories and the Illustration of Soldier's Fate in a Peasant Memoire	55
Nagy Pál Sources on the History of Gypsy Soldiers in the First Part of the 19 th Century	79
Fazekas Lóránd Pastime of a Wounded Soldier in WWI	97
Deáky Zita – Nagy Pál Gypsy Soldiers in WWII and the Events of 1956	103
Tötszegi Tekla Military Service for Female Students in 1970s and 1980s Romania	117
Csonka-Takács Eszter Rites of Passage Related to Military Service in Ghimeș Region	133
László Lilla Military Service and Biography. The Place of War Experineces in the Story of Life	159

Balázs Lajos An Ethnographic Approach on the Recollections of a Prisoner	177
Pozsony Ferenc Economical Life in Zăbala During WWI as Seen Through the Letters of a Local Gunner	189
Keszeg Vilmos Military Service and History	205
Lajos Katalin „You Have to Want to Live” (Some Extralinguistic Aspects of the Study of Phrasemes in the World-War Prisoner’s Memoires)	255
Abstracts	278
Authors	289

ANUARUL
ASOCIAȚIEI
ETNOGRAFICE
KRIZA JÁNOS
NR. 16.

ISSN 1841-3021

ISBN 978-973-8439-42-9

9 789738 439429